

АЦСНЫТЭИ АХЭЫНТҚАРРАТЭ УНИВЕРСИТЕТ
Ацсуа бызшәа акафедра №1

Е. Ш. Ғаниа

АБЫЗШӘАДЫРРА АЛАГАЛА

(алекциатә курс)

Ақәа – 2022 ш.

УДК 811.35
ББК 81.60 (5Абх) я 73
Т 26

Атцаарадырратә редактор – афилологиятә
тцаарадыррақәа рдоктор, ААУ апрофессор **Зизариа О.П.**

Арецензиакатца – афилологиятә тцаарадыррақәа
рдоктор, ААУ апрофессор **Саманба Л.Х.**

Т 26 **Е. Ш. Таниа**
Абызшәадырра алагала (алекциатә курс). Ақәа –
2022. 214 д.

Артцагатә хархәага, аматәар «Абызшәадырра алагала»
иазку, ацсуа бызшәа акафедра №1 акны ишьақәыргәгәоу
апрограмма иакәшәоит. Автор дзыпхьо аматәар азы иеи-
қәыршәоу алекциатә курс ауп. Алекциатә конспектқәа
аагоуп, апышәаратә зцаарақәа рыццоуп, темацыпхьаза
алитература арбоуп.

Афилологиятә факультет астудентцәа ирызкуп.

Г/Р 978-5-155-04-03022

©Е. Ш. Таниа, 2022

АТЦАКЫ

Аилыркаага нтцамта	4
Алекция 1 Абызшэадырра ттцаарадыррак ахасабала	5
Алекция 2 Абызшэа ахылтцшьтра атеория ахккэа.	15
Алекция 3 Ауаоы ихылтцшьтреи абызшэа аҕиареи.	23
Алекция 4 Абызшэа ахылтцшьтра адинхатцаратэ теория . .	30
Алекция 5 Ауаажэларра ртоурыхи абызшэа аҕиара атоурыхи	36
Алекция 6 Абызшэеи ахэыцреи	43
Алекция 7 Абызшэеи абызшэатэ хдырреи	51
Алекция 8 Абызшэақэа реигэыцхэра.	59
Алекция 9 Афонетика	67
Алекция 10 Афонология	83
Алекция 11 Алексикология	90
Алекция 12 Алексикография	98
Алекция 13 Аграмматика	104
Алекция 14 Ажэахырҕиара	115
Алекция 15 Ажэа аграмматикатэ классификация	123
Алекция 16 Аоыра атоурых I ахэта.	131
Алекция 17 Аоыра атоурых II ахэта	141
Алекция 18 Абызшэақэа рклассификация	155
Абызшэадырратэ ҳасабтэқэа	166
Апышэага зтцаарақэа (атестқэа)	192
Ахала усура азтцаарақэа	195
Арефератқэа инықэырцшу ртематика	197
Апышэара азтцаарақэа	197
Алитература	200
Алитература иацу	201
Ажэарқэеи аилыркаагақэеи	202
Атерминқэа ржэар.	204

АИЛЫРКААГА НТЦАМҒА

Алекциатә курс «Абызшәадырра алагала», атеориатәи апрактикатәи хырхата змоу, абызшәадырратә матәарқәа ртцара алагалоуп. Абызшәеи ауаажәларреи, абызшәеи ахәыцреи, абызшәақәа реинырреи, рыҕиареи, абызшәа еибызто ахәтақәа: афонетика, аморфология, асинтаксис, абызшәақәа рклассификация апринципқәа, абызшәадырратә анализ закәу аайдкыланы, абызшәа ттцарадыррак аҳасабала астудентцәа деилыркаара, рызнагара иазкуп.

Арцагатә хархәага 18 лекция рыла ишьақәгылоуп. Лекцияцыпхьаза, атеориатә хәта анафс: аилыркаага жәар, азтцарақәа, адтца, алитература ацуп. Иарбоуп: алитература хада, иацу алитература, абызшәадырратә ҳасабтәқәа, ахала усура азтцарақәа, арефератқәа инықәырцшу ртематика, апышәаразы азтцарақәа, ажәарқәа, аилыркаагақәа.

Атеориатә хәта агәынкылара маншәалахартәи иеиқәыршәоуп.

Алекция №1

Абызшәадырра тҗаарадыррак аҗасабала

Аплан

1. Абызшәадырреи егырт амаҗаркәеи реидхәалара.
2. Абызшәеи акультуреи.
3. Абызшәа еилибакаагатә хархәагак аҗасабала.
4. Абызшәа аҗсабаратәра.

1. **Абызшәадырра** мамзаргы алингвистика (алатын бызшәаҗынтә *lingua*– абызшәа) – абызшәа закәу, иара афункциакәа, аиҗартәашья, аҗоурыхтә җиара амҗакәа, абызшәакәа рклассификация ухәа зҗо тҗаарадырроуп. Иахьатәи атҗаарадырра аҗәша хадакәа хҗа рыла иеи-бытоуп:

- 1) иҗсабаратәу (аҗсабара аҗзаареи, аҗиареи, аҗы-рҗракәеи зҗо);
- 2) азеиҗшуаажәларратә, мамзаргы асоциалтә тҗаарадырракәа, ауаажәларреи афилософииеи зҗо;
- 3) аҗсабара, ауаажәларра, ахшыҗхыҗра зҗо.

Абызшәадырра ауаҗытәыҗса ибызшәа иазку тҗаарадыррак аҗсабала азеиҗшуаажәларратә (агуманитартә) тҗаарадырракәа рахь иаднакылоит.

Абызшәадырра асоциалтә тҗаарадырракәа ирыдхәалоуп, лымкаала аҗоурых, избанзар абызшәа аҗоурых ажәлар рҗоурых иахәҗакуп. Аҗоурыхтә дырракәа абызшәа аеиҗакракәа, иахьатәи атагылазаашьяҗы иааианза иахҗысыз аиҗакракәа адырбоит. Абызшәадырратә дырратаракәа ажәлар рхылҗшьҗра, ркультура аҗиара, ауаажәларра рышьақәгылашья, амилаҗкәа реинырра адырбоит.

Абызшәадырра археологиеи аетнографиеи ирыдхәалоуп. **Археология** (абырзен бызшәақынтә *archaios* – ижәытәзоу, *logos* – атцара) – атоурых атцоит ицшаау амаатәарқәа рыла: анырхагатә мыругақәа, абцъар, акәаора матәа, ашәтца ухәа. **Аетнография** (абырзен бызшәақынтә *ethnos* – ажәлар, *grafein* – аора) – ажәлар рыбзазареи ркультуреи атцоит. Абызшәадырреи аетнографиеи еиныруеит адиалект жәарқәа рытцараан ақытанхамәа злеибытоу анырхагақәа, ахытцакыртақәа, ацәацәафыча ухәа рыхызқәа рарбараан.

Абызшәақәеи амилацқәеи рклассификация аан, ажәлар рыхдырра рбызшәа иананыцшуа, абызшәадырреи аетнографиеи реиладара аапшуеит. Ари ахырхарта **аетнолингвистика** (абырзен бызшәақынтә *ethnos* – ажәлар, ахылцшьтра) ахызуп, амилац адунеи ишазыкоу, ишрыдыркыло азырбо акы акәны абызшәа анырцхьазо атәы тнатцаауеит.

Абызшәадырра алитературадырра иадхәалоуп. Абызшәадырреи алитературадырреи реиладара афилология арфеиет.

Абызшәадырра апсихологиагы иадхәалоуп. Апсихологиатә хырхарта абызшәадыррафы ахәыцрашьақәыргылар, иеиуеицшым апсихологиатә процесқәа, насгы урт ажәахәа, абызшәа акатегориақәа ишырныцшуа атцоит. 20-тәи ашәышықәсазы ишьақәгылеит апсихоллингвистика.

Ицсабаратәу атцарадыррақәа рахьынтә зегьы рааста абызшәадырра афизиология (абырзен бызшәақынтә *physis* – ацсабара, *logos* – атцара) иадхәалоуп. Абызшәадырразы атцакы гәгәа рымоуп, аурыс царауаф, афизиолог Иван Пиотр-ица Павлов иаликааз актәи асигналтә системей афбатәи асигналтә системей ртеория. Ауафытәыфса икәша-мыкәша икоу зегьы зейццсабаратәны адкылар, ацәаныррақәа – арт актәи асигналтә система иатәуп,

ацстәкәеи ауааи иеицырзеипшуп. Аџбатәи асигналтә система, абстракттә хәыцра, азеипш еилкаарақәа рышьақәгылара, ажәа акалара иадхәалоуп хәа азгәеитон.

Абызшәадырра адхәалоуп антропология. **Антропология** (абырзен бызшәақынтә *antropos* – ауаџы, *logos* – ацара) – ауаџытәыџса иира, ишьақәгылара, иеицакрақәа, ихылтцшьтрақәа ацџит. Абызшәадырцәеи антропологцәеи еиқәшәоит арасақәа рклассификацияан, ажәахәа аџиашәа азцара аццараан.

Абызшәадырреи афилософияеи еимадоуп. **Афилософия** (абырзен бызшәақынтә *phileo* – бзиа избоит, *sophia* – акаыгара), егырт аццараадыррақәа реипш, абызшәадыррагы аметодологияеи, анализкацара аметодқәеи, апринципқәеи рыла иеиқәнаршәоит.

2. Абызшәеи акультуреи реизыкаашәа азцара аццарауа азхәацшуеижәтеи кыр шәышықәса цәеит. Ари иазхәацшуа аццарауа мацџым: афилософцәа, асоциологцәа, абызшәадырцәа, апсихологцәа ухәа. Иарбан культуараалак иамоуп ахатәы бызшәатә система, иныкаызго реицәажәара, реилибакаара иацхрауеит. Абызшәа ауаџы икаытханы иказам, ауаџы ихдырра, игәынкылара иалоуп, ахшыџхәыцра иабзоураны аеицанакуеит.

Абызшәа ныкаызго ауаџы акультурагы ныкайгоит. Абызшәа акультура амилацтә хшыџхәыцра иарбагоуп. Абызшәа акультура аматц ауеит, ахатагы иара аџныцка иџи ауеит. Абызшәа ахархәарала ауаџы иоуеит акультура иарбагоу адыррақәа. Ишхаз-хазугы **абызшәеи акультуреи** еидхәалоуп:

- 1) акоммуникативтә процессқәа рџы;
- 2) ауаџы ибызшәатә лшарақәа рышьақәгылараџы (аонтогенез – абырзен бызшәақынтә *ontos* – аказаара, *genesis* – ахылтцшьтра);

- 3) абицаратә, азеипцшуаажәларратә уафы ишыақәгы- ларафы (афилогенез – абырзен бызшәақынтә *phyle* – ажәла, ахкы, *genos* – ахылтцшьтра).

Абызшәеи акультуреи реизыкәзаашья азцаара еиуеи- цшымкәа иазнеиуеит. Абызшәа акультура аарцшыгоуп, акультура абызшәа ианыччалоит хәа азгәазто ыкоуп Акультура акәшақәа абызшәа ишаныруа атцаара ишыақәнаргылеит Прагатәи ашкол афункционалтә сти- листикеи хәамтазтәи асоциолингвистикеи. Уи иахатр- накцәан: ачех бызшәадырфы Вилем Матезиус, аурыс бы- зшәадырфы Николаи Сергеи-ица Трубецкой, аурыси аме- рикатәи бызшәадырфы Роман Осип-ица Иакобсон ухәа.

Даеа гәаанагарак дахатарнакуп анемец тцарауф Виль- гельм фон Гумбольдт. Уи излазгәеитә ала:

- 1) аматериалтәи адоухатәи культура абызшәафы иеи- лоуп;
- 2) иарбан культуразаалак имилаттәуп;
- 3) акультура амилаттә кәзшьа абызшәафы иарбоуп;
- 4) абызшәа иамоуп иныкәызго амилат ирызчыдароу аказшьа, аформа;
- 5) абызшәа аоныткәтәи аформа – амилат рдоуха, ркультура аарцшроуп, арбароуп;
- 6) абызшәа ауафы икәша-мыкәша икоу адунеи дад- зхәало акоуп.

Вильгельм фон Гумбольдт иконцепция иацитцеит аурыс бызшәадырфы Александр Афанаси-ица Потебниа. Уи иа- ликаауан абызшәа аспектқәа хца:

- 1) ажәахәа аиҕекаара;
- 2) ажәахәа арҕеиара;
- 3) абызшәа асистема.

Америкатәи абызшәадырфы Едуард Сепири амери- катәи абызшәадырфы Бенцьямин Ли Уорфи рышкол

итнацаауан В. Гумбольдти А. Потенбнией абызшәеи акуль-
туреи реимадара разнейшьақәа. Дара адунеи ауаа иеиуеи-
пшымкәа ирбоит, рхатәы бызшәа ишыднарбо еипш хәа
азырцхьазон.

Икоуп иара убас абызшәа акультура иафактуп хәа изц-
хьазо ахцатәи азнеишьагы, избанзар:

- 1) хылтцшьтра ла ихауа абызшәа акультура иахәтакуп;
- 2) абызшәа акультура злахадхкыло мыруга хадоуп;
- 3) иара акультура еибызто атцаарадырра, адинхатца-
ра, алитература ухәа закәу адырразы код хасабла
иазнеитәуп.

Абартқәа зегы аайдкыланы иалдыршоит абас еипш
икоу алкаа акацара:

- 1) абызшәа акультура иахәтакуп;
- 2) абызшәа акультура иамыруга хадоуп;
- 3) абызшәа ауафы идоуха иахатаратәуп;
- 4) абызшәа амилаттә хәыцшьақәа рчыдарақәа анар-
боит.

Абызшәа акультура иарфеит, иара иахәта хадоуп,
аиқәырхарагы зыбзоуроу иароуп. Абызшәа акультура
иахәтакуп, иамыругоуп, насгы абызшәа зхала икоу дыр-
гатә (семиотикатә) системоуп, хазы итырцаауеит.

Акультура абызшәа хәа ирцхьазоит ауаа реиҗцаара ал-
зыршо ахархәагақәа, адыргақәа, аформақәа, атекстқәа.
Акультура абызшәа иара аиқәырхашья, ииуа абицарақәа
рызныжышьа ауп. Абызшәа акультура аилкаара ауафы их-
дырра азнархауеит, ихатә тыц ацшаара иацхраауеит.

Ауафытәыҗса ицстазаара зегы абызшәа иеиднакы-
лоит. Афранцуз этнограф, афилософ Константин Ле-
ви-Строс атотемизм асимволтә классификация рацхьатәи
ахкқәа ируакуп, ахылтцшьтра ицшьоу дырганы апстәқәа,
атциақәа ухәа анырцхьазоз аамтазы хәа азгәеитон.

Аурыс тцарауаф, афольклорист, афольклористика аиҕыр-цшра-типологиатэ метод ашьатаркффы Владимир Иаковлев-ица Пропп ишазгөиҗо ала, ауаа ирыхьцшым, ахала ажэлар рҗоурыхтэ ҕиараҕы иара иазыманшэалоу аҗагылазаашья анаиулак ииуеит, иҕиауеит ицсабаратэу абызшэа. Ицсабаратэу абызшэа автор дамазам. Ицсабаратэу абызшэақәа иааипмырҕьязакәа рееитаркуеит, даҕаа бызшэак иалазфар калоит, ицсыр, ииазаар алшоит. Ажәақәеи аилкаарақәеи рҗакқәа реитакра иеиуеипцшым амзызқәа ирыхьҕоит.

Абызшэа хкы рацәала иеиларсу, иуадафу калароуп. Ишоит иара азеипштәи хаталатәи хәа. Азеипш бызшэадырраҕы иалкаауп атипологиатэ бышәадырра, иеигәыцхәым абызшәақәа реиҕырцшра хықәкыс иамоуп. Хаталатәи абызшәадырра иалкаау бызшәак иазкуп, иаагозар: ацсуа бызшәадырра – ацсуа бызшәа тнатцаауеит, абаза бызшәадырра – абаза бызшәа тнатцаауеит, акабарда бызшәадырра – акабарда бызшәа тнатцаауеит.

Хаталатәи абызшәадырра асинхрониеи адиахрониеи рыла итырцаауеит. Аамҗа хҗәахак иҗазо абызшәа афактқәа рытцаара иазкуп асинхрониа. Диахрониаала иаанаго абызшәа афактқәа җоурыхла рытцаароуп. Абызшәадырра иатцоит:

- 1) абызшәа атцаки, апсабарей, аиҕартәашьей;
- 2) абызшәа зыхәҗақәа иеидхәалоу акны иҕоу система-ны;
- 3) абызшәа аҕиарей ауаажәларра рҕиарей реимадара;
- 4) абызшәа анҕиаз, ҕиашьас иамаз;
- 5) ауаажәлаара ашьақәгыларра ианалагаз;
- 6) афыра анцәырҗыз;
- 7) абызшәақәа рклассификация;
- 8) иеигәыцхәу абызшәақәа ралкаашья, реидкылашья;

9) атцаара аметодкәа – атоурых-еиҕырцшратә, ахцәа-жәаратә, аиҕырцшратә, ахыцхьазаратә.

Иааидкыланы, абызшәадырра мамзаргыы алингвистика – абызшәа аиҕартәашья, афункциакәа, тоурыхлатәи аҕи-ашья, абызшәакәа реихшара иазку ижәытәзатәиу тцәа-радырроуп. Абызшәа закәу, абызшәарацәара, ажәакәа ртцакы ухәа жәытә аахысгыы аҕаа азхьяцшуан. Уи ус шакәу шыакәдыргәҕеит аҕапыцтә рҕиамтәкәа. Абызшәадыр-ра цәыртцит: аора, апхьара, афыратә жәахәа аилыргара, ажәытә ыыратә баҕакәа рырцәажәара ухәа рыда псыхәа камло ианалага.

3. Абызшәа зызку аҕаатәыҕса реилибакаароуп. Аҕаа еи-либакаауеит дырратарала. Адырратара ажәахәоуп ма тек-стүп. Иажәахәатәым акоммуникациаҕы дырратарахар ал-шоит адырга: амҕатә дырга, атцак чыда зтаны ахархәара зауа амаҕар. Иажәалатәуи иажәалатәыми адырратаракәа дыргала ишыакәгылоуп, уи тнатцаауеит **асемиотика** мам-заргыы **асемасиология** (абырзен бызшәакынтә *semasla* – аҕакы, *logos* – ажәа, аҕара).

Аиҕцәажәара ажәалатәуп (вербалтәуп – алатын быз-шәакынтә *verbalis* – ажәалатәи), мамзаргыы иажәалатәым (ивербалтәым). Ажәалатәи аиҕцәажәара аҕаытәыҕса изы ихадароуп, арахь иаднакылоит ҕырхәалатәи ыыра-латәи абызшәа ахккәа.

Иажәалатәым ахь иаднакылоит:

- 1) рацхьазатәи абызшәа – анапырхахара, апантомима, амимика;
- 2) анаҕстәи абызшәакәа – абызшәазы апрограмакәа рыҕатцара, азбука Морзе ухәа.

Иажәалатәу ахархәагакәа атцоит абызшәадырра, **иажәалатәым** – апаралингвистика (абырзен бызшәа-кынтә *para* – акәша-мыкәша, иапну, иааигәоу), иара убас

асемиотика иалкаау аҕашақәак. **Иажәалатәым** абызшәа еихарак иҕнатәауеит аструктуратә бызшәадырра. Аструктуратә бызшәадырраҕы иалыркаауеит адырғақәа, дара еибызто афонемақәа. Аилкаара «афонема» алеигалеит аурыс ҕарауаф Иван Александр-ипа Бодуен де Куртене 19-тәи ашәышықәса антәамта 20-тәи ашәышықәса ала-гамтазы.

4. Абызшәа ауаа реилибакаага мыругоуп. Бызшәада ауаа-тәыҕса реилазаара зыҕалом, ауаатәыҕса реилазаарада абызшәаҕы зыҕалом. Бызшәа змам уаҕытәыҕса дыҕазам. Бызшәада иҕам ахәыцра, хәыцрадаҕы иҕам аилибакаара, аицәажәара. Атҕарадырраҕы, аҕарауаа уи зегы шыақә-зыргәгәаша, иеиуеипшым апышәарақәа мҕапырғахьеит. Иашыклапшхьеит абна илашәаз ахәыцқәа, ауаҕы иааигәа ианыҕам, рхымҕацҕашья аешеитанакуа, ацстәқәа, агыг-шәыгқәа рхымҕацҕашья шышьтыркаауа (Тарзан, Маугли).

Рацхәатәи аамтақәа рзы, аҕарауаа абызшәа ацсабаратә каларақәа зегы реипш ииуеит, иҕауеит, ицсуеит, ацса-бараҕы ииз, иҕоу зегы реипш хәа иазнеиуан. Ас еипш абызшәа иахцәажәон еихаразак XIX ашәышықәсазы.

Ахәычы ииреи изҳареи адунеи ахы-атдыхәа иеипшуп, ееитакшыа амам зхәозгы ыҕан, аха апышәа ианарбоит, дызмилаҕтаалак дызлиааз, дызланхо ауаапсыра злаиа-цәажәо абызшәа шакәу ахархәара зито, иитцо.

Ауаҕы ицсабаратәи ибиологиатәи кәзшыақәа ауаа-тәыҕса реилазаара даламзаргы иҕауеит, аха абызшәа иҕалазом. Ииз асаби, иира инаркны уаҕсы дахыҕам, уаҕы бызшәа ахымахауа днанагар, ихы аиқәырхашья, ахыхчашья, афатә апшаашья, аҕра, аҕара, аеытәахшыа ухәа зегы итцоит ацәажәарада. Дзацәажәо димамкәа, ацәажәашья зҕитәауа дыҕамкәа, ауаҕы ацәажәашья изытазом.

Ицшра-исахья рыла, цсабарала ауафы деилургоит, ды-
зхылтцыз дреицшхоит, уи цсабаратәуп, биологиатәуп, аха
имилаҭ хаҕра шыақэзыргыло ихатәы бызшәа изытцазом
изхәо дрыланымхозар, иарала имацәажәозар, имаха-
уазар, хылтцшьтратала еимадашыа амам. Абызшәатәи
ахылтцшьтратәи кәзшыақәа акуп узхәазом.

Бызшәала ицәажәо, ажәа зҕоу ауафытәыҕо са затцәык
иоуп. Ацстәи ацсаатәи ирхылтцуеит иеиуеицшым ашьтыб-
жықәа, урт иадырбоит ргәаара, ршәара, ргәахәара, аха арт
ашьтыбжықәа цсабаратәкәоуп, рефлекс калароуп, ажәеи
ахәыцреи ирыдхәалам. Икоуп ацстәи ацсаатәи ауафы
шьтыбжықәа рхылтцуа, ажәақәак рхәашыа анддыртцо, иа-
нырбжыо, аха дара уи хшыҕла ирзеилкаазом.

Аурыс тцарауаф, иреихазоу анерв система тызтцааз Иван
Пиотр-ица Павлов излеихәоз ала, актәи асигналтә си-
стема ауаапсыреи ацстәкәеи иеицырзеицшуп, ацсабара
иеицеицшны ирнато аныррақәа роуп. Ацбатәи асигнал-
тә система, ажәақәа рыбзоурала ишыақәгылаз абстракт
хәыцра иадхәалоуп. Иароуп ауафы зыпсы таны икоу зе-
гы дрылзкаауа. Ацстәы, ацсаатә иага ауафы идхәалазар-
гы, шәышықәсала иааигәара икәзаргы, ибжы еилдыр-
го, дтцас ирито иқәныкәо икаларгы, ажәалатәи ахәыцра,
ажәахәа дара ирыцәтәымуп.

Артқәа зегы иалдыршоит абас еицш икоу алкаа акатца-
ра:

- 1) абызшәа цсабаратә, биологиатә каларам;
- 2) абызшәа аказаареи аҕиареи ацсабартә закәанқәа
ирықәныкәом;
- 3) ауафы ицсабартә, ифизикатә кәзшыақәа абызшәа
иадхәалам;
- 4) ажәа зҕоу ауаапсыра затцәык роуп.

Атцаарадыррақәа зегы реипш, абызшәадыррагы ап-
рактикатә тахрақәа ырыбзоураны ишыақәгылеит, анафс
зхатә система змоу матәарны аеартбааит.

Азҷаарақәа

1. Абызшәадырра закәузеи, иатцозеи?
2. Антропология закәузеи, иатцозеи?
3. Афилософия закәузеи, иатцозеи?
4. Абызшәеи акультуреи еимадарас ырымоузеи?

Адҷа

1. Идыру, иалкаау уафык ихымфәацгара хәаакәызтцо,
иқазшәа чыдақәа азырбо 8-10 ғырпштәы иреитамкәа
иантатәуп.

2. Рәиамтак ақынтә ыцыа ма хык реиғәәажәара,
рмилат-культуратә фазара азырбо ажәахәа алфәатәуп.
Атекст ахынтәаагоу арәиамта, автор, адақәа арбатәуп.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
3. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М.,
1996.
5. Якушкин Б. В. Гипотезы о происхождении языка.
М., 1984.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М.,
1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №2

Абызшәа ахылтшәтра атеория ахккәа

Аплан

1. Абызшәа аеволуциатәра.
2. Абызшәа ахылтшәтра хәамтәзтәи атеориякәа.

1. Зыңсы таны адунеи иану зегы рахынтәи ауаа затцәык абызшәа зладырҕеи, бызшәала изеилибакаа-уеи? Абызшәа цәыртшәас иаиуи? Ажәа анбаиҕала ауаабы? Арт азтааракәа ртак акатцаразы атцарауаа иеиуеицшым апышәаракәа мҕапыргоит, атеориякәа апыртцоит.

Ирацоуи иеиуеицшым агәаанагаракәа:

- 1) абызшәа ацстәкәа рышьтыбжәкәеи ршьапырхаха-ракәеи ирхылтцит;
- 2) абызшәа ауаа рхала иапыртцеит, рыхдырреи ирылоу ашьтыбжәҕырцшреи ирыбзоураны;
- 3) аамтак азы, ауаа ажәахәала аицәажәара дара рхала иапшыргеит ухәа.

Атцарауаа, абызшәадырцәа зтак акатцара рцәыуадаҕу азтааракәа: абызшәа ацстәкәа ирхылтцуаз ашьтыбжәкәа ирылтма, Хазшаз Анцәа ауаабы иитама, ма даеа хылтшәтрак амоу ухәа ртак атара реазыршәоит иааиц-мыркәазакәа. Ажәахәа ауаатәыҕса зегы ирзеицшуп. Згәы бзианы ииз, малыра змам ахәычы ианиаамтоу ацәажәара далагоит, аха уи аҕыза амч ауаабы затцәык имацара излаиатәашәхеи, иара затцәык зиакәи ицәажәо хәа из-цәыртцуа азтаара амаза даргәамтәуеит ихата, атак апшаа-рагы дазышәоит.

Аеволуциа (алатын бызшәақынтә *evolutio* – анеи-цыхра) атеория иашазар, ауаа бызшәала ацәажәара иа-

лагаанза, иеиуеипшым ацынгылақәа акымкәа ирхысит. Рацхьатәи ацынгыла: ацстәқәа ирхылтцуа ашьтыбжьқәа иалкаау цакык иадхәалоуп ухәозар, ацстәы зыцәшәо акы иазытқьойт, ихәаауеит, игзуеит, итцәаауеит, аха ашәарта-ра ааигәоуп хәа адырратара азықатцәом.

Апстәқәа рцәажәара цәанырратәуп. Ауаа абызшәа ахар-хәарала рхәыцрақәа аадырцшырц азы иатахуп:

- 1) ажәахәатә шытыбжьқәа;
- 2) ажәахәатә шытыбжьқәа иеибырто ажәақәа, ажәеидхәалақәа;
- 3) ажәақәеи ажәеидхәалақәеи иалкаау реишьтагыла-шьала ишьақәдыргыло ахәоуқәа.

Арт абызшәатә хархәагақәа рыда ауафы иитаху из-хәазом, дырратарак изықатцәом.

Избан афыра кәлеижьтеигы, абызшәақәа аеитакрақәа зрыхтысуа хәа иқәгыло азцаара, ари атеория адгылащәа атак рзықатцәом. Аамта цацыцхьаза абызшәақәа еиха имариахоит, аха абиологиатә еволиуция атеория излахәо ала, иаха ауадащара амфа ианылозар акәын.

Цәа рымам абызшәа иазку еиуеипшым агәаанагарақәа (агипотезақәа абырзен бызшәақынтә *hypothesis* – агәаанагара). Убас, XVIII ашәышықәса антцәамтазтәи, афило-соф Жан-Жак Руссо ауафьтәыфса ицәаныррақәа абызшәа ақалара амзызқәа ирацхьаиргылеит. Иара излаихәо ала, ауафы иажәахәа апоезия ала иалагеит. Ари агәаанагара рацәак адгылащәа амоуит. Аеволиуция атеория ацшьгащәа, адгылащәа азәырфы излархәо ала, ауафы ибызшәа ацстәқәа злеибадыруа рбызшәа иахылтцит, мамзаргы адыр-гақәа ирхылтцит, нас урт адыргақәа ашьтыбжьқәа рыцлеит, атыхәтәаны иагыцәырцит ғырхәалатәи ажәахәа.

Ари атеория адгылащәа даеа цьоукых ишьақәдыр-грәғәоит, ауафы ихдырреи илоу ашьтыбжьғырцшреи иалдыршеит абызшәа аццара хәа.

Икоуп абызшәа ахала ицәыртцит, ауаа ацәажәара шрылшоз гәартцит аевوليуциа аамтақәа руак азы зхәогы.

Аевوليуциа атеория излақәо ала, аматәарқәа мыругас рхы иадырхәо ианалага инаркны, џба-пщьба миллион рнаџс, ауаа амаамынқәа ирылтцит. Ауаа Африка ианытцны идәықәлеит шәнызқь шықәса рышьтақәа, Иаса Қырыса иира жәанызқь шықәса шагызынза, адунеи иахытцәеит Ус анакәха, абызшәа шыақәгылахьан шәнызқь шықәса рышьтахьқәа, ма аҕиара ахыркәшаранза инеихьан, нас ауаа гәыпцла рычешаны иахьынхоз аҕиара зауз зқьыла абызшәақәа, уи иахылҕиааит.

Абызшәашьата хәа икоу ашыақәыргылар ахьзалымшо атәы налатцаны, ауаа ажәала иеилибакаауа, иеицәажәо ианалагаз аамта иазкны, абызшәа ахылтцщьтра иеиуеипщым атеорияқәа рыдгылаџцәа иеиқәшахатны изықамлеит.

Ауаафы ихшыџ азхацыпхьаза, еиха еиханы ашьтыбжьқәа ихәон, урт атцакы зауаз ажәақәа рылихуан хәа азгәартцит аевوليуциа адгылаџцәа. Ацәанырра анкыларашымариам ауаа рҕыы иубоит, икоуп рыгча анрызнымкыло, ма ргәыхь, ртәыуара, аха ажәа анкылар а, ажәахәа аццлапшра, амџақәтцара еиха рымч ақәхоит.

Даеа царауаақәак ргәаангаарала, абызшәа ауаа рыхшыџ аусурала ишыақәгылаз акоуп. Рыхшыџ азхауа, рдырра иацло мацара, ауаа аицәажәара ақынза инеибагеит ахәоит ари атеория. Аригы мап ацәызкуа атцарауаа, абызшәадырцәа рхыпхьазара мачым: ахшыџ аус азыруа, иеиззырхауа абызшәоуп, иара ықамызтгы, ахшыџ аусура азырханы абызшәа апцара залыршахомызт, ус анакәха ари атеориягы тцатцгәыдоуп, настгы ишыақәгылахьоу, итышәынтәалахьоу ахшыџ затцәык ауп абызшәа апызтцарзылшо хәагы узхәом рхәоит дара.

Артқәа реилыргыларызы, ацстәқәа ттцаауа имџацгоу апышәарақәа маҷым. Урт ирылтцшәахеит алкаа: ацстәқәа иеиуеицшым ажәақәа, ахәоуқәа дыртцара алыршахоит, игәныркылоит, уи хшыџ дуззакгы атахны иҕам, аха дара ирылшазом иртцаз егырт арызнагара, иеилырганы адеилыркаара, ажәахәа ашьақәыргылары. Ус анакәха абызшәа ацәыртцра, аҕалара, ашьақәгылары игәылыршәоу ахшыџ аусуроуп изыбзоуроу хәагы узхәом. Ауаџытәыџса ибызшәа ацстәқәа рышьтыбжьқәа ирхылтит хәа ацхәазара иашоуп хәа шьақәыргәгәашьа амам.

Иааидкыланы уахәацшуазар, абызшәа даара иуадаџу, зынза имариам системоуп, ус иаалыркьаны зхала ицәыртцау акы акәым.

2. Ажәытә аахыс ауаатәыџса абызшәа ахылтцшьтра азцаара иазхьацшуан, цәыртцшьас, ҕиашьас иаиуз, иарбан бызшәоу зегы реиҕа ижәытәзатәиу ухәа.

Абызшәа ахылтцшьтра хәамтазтәи атеорияқәа рышьаҕа зкыз ажәытә бырзен философцаа роуп: ауаа ахьзқәа иеикәшахатны иалырхуан, мамзаргы ацсабара иацнатцеит, ма ишьтыбжьҕырцшратәқәоуп, насгы аки-аки еиҕырцшуп ухәа инадыркны, даара иеиуеицшым дара ргәаанагарқәа.

Абызшәа ацсабара ашьтыбжьқәа ирҕырцшуп хәа атеория ахы икит аемец философ Готфрид Вильгельм Лейбниц. Ашьтыбжьқәа игәгәоу, иҕацоу, ицшқоу хәа ишон. Амаҕарқәеи ацстәқәеи рышьтыбжьқәа, ауаа ишырныруаз еицш, ахьзқәа рыртон хәа азырцхьазон ари атеория адгылаџцаа.

Ахәыцқәа рхымџацгашьа дашьклацшуа, XVIII ашәышықәсазы ацәанырратә шьтыбжьқәа: агәыргьара, ашәара, ахьаа абызшәа апыртцеит хәа атеория ацшыгегит афранцуз шәкәыџы Шарль де Бросс. Уи ибегит ахәыцқәа

ирхылтцуа абжытгарақәа абыжыткықәа рышка ишиасуаз. Рапхьатәи ауафгы иажәа абас ишықәгылеит, рапхьазатәи ажәақәагы абыжыткыарақәа роуп хәа ақәитцеит иара.

XVIII ашәышықәсазы афранцуз шәкәыффы, афилософ Жан-Жак Руссо, амлакреи азышареи ракәымкәа, ауаа ргәазыхәара гәгәақәа иеидыркылоит: абзиабара, ацәымгра, арыцхашьара, агәпжәара роуп рапхьазатәи ашьтыбжықәа зхылтцыз, афатә ҫымт, ибжыы мырга ицшаауеит, аха шәартарак шааигәахо, ахыхьчара, агәәанызаара шатаху аарцшразы, ашьтыбжы гәгәақәа ихылтцуеит, дтәаауеит ауафы хәа азгәеитон.

Афранцуз философ Етиен Бонно де Кондилиак, ауаа абызшәа апыртцеит имеицәажәар ада цсыхәа рмоуа ианыкала хәа ақәитцеит. Ауафы ихәхәабжы иацын анапырхара, анафс ажәақәа рхы иадырхәо иалагеит, урт хызықәқан хәа азгәеитеит.

Иара абызшәа х-хкыкны ишон:

- 1) машәыршәа икалаз;
- 2) ицсабаратәу;
- 3) ауаа рхала иалырхыз.

Англиз цсабаратцафы Дарвин Чарльз Роберт XIX ашәышықәсазы, ашьтыбжыҫырцшратәи абжыткыаратәи теорияқәа роуп абызшәа ахытцхырта хадақәа, ауаа ашьтыбжы аҫырцшра рылшоит, ацәанырра гәгәақәагы рылоуп хәа ицхьазон.

1880 ш. ашьтыбжыҫырцшратә теория ономатопеиа хәа изышытаз апитцеит Макс Миллер, ихата инагзатцәкыаны агәра шимгозгы, иаагозар: абыжыткықәа: «ау-ау» ианарбон ала, «миау» – ацгәы, «мы-ы-ы» – ажә; ауафы акы гәыдикылозар, инапқәа еикәыршаны игәыдиргәгәалон, акы ицәыхьантазар дкыртцтуан. Ари атеория адгылафцәа рхыцхьазара акырза ирацәоуп. Ауафы иаха-

уа ашьтыбжькәа гәникылар, иеитеихәар илшоит, уи ауп абызшәа аҕиара шыатас иаиузгы рхәоит дара, аха иара нагзатцәкьаны ишьакәгылеит узхәом, избанзар, ажәакәа шьтыбжьҕырпшратәкәазар, дара зхылтцыз абыжьткьакәа ирзааигәахон, аха зеиуа хкы утаху абызшәакәа рҕы ала, ацгәы, арахә рыхьзкәа зынзагы арт ирзааигәазам, дара-дара рыҕнытцкагы еизааигәарагы рныцшуам. Цсы зхоу зегы рааста ауаҕы еиха дакәшәоит ацсабара шьтыбжькәа реицакра, реитахәара, ашьтыбжь ҕырпш аццара.

Ари атеория иаҕагылоит, абызшәакәа рҕы зынза дьргала иузамырбо аилкааракәа рыкәзаара: аамта, агәтыха, агәыгра, агәытбаа, ацсыцкьа, аразра, ақьиара ухәа тцәа змам абстракттә еилкааракәа.

XVIII ашәышықәсазы ицәыртцит абызшәа аҕиара аикәшахатратә теория. Англиз философ Томас Гоббс ари атеория дадгылон. Ауаа хазы-хазы ианыказ, дасу рыфатә иашьтан, изымшьышаз рцшаауан, аицәажәаха рымамызт, иагьашьтамызт, иеибабомызт. Адунеи ианымзаарц, рыпстазаара еиҕыртәырт азы ауаа рееидыркылар акәхеит аикәшахатра рыбжьатцаны, уи иатаххеит абызшәа.

XIX ашәышықәса аҕбатәи азбжазы, абызшәа аколлективтә хылтцшьтра цәыригеит анемец философ Лиудвиг Нуаре. Ауаа рколлектив усеицураан ирхылтцуаз ашьтыбжькәа идырҕеит абызшәа хәа азицхьазеит иара.

XIX ашәышықәсазы, анемец бызшәадырҕы Август Шлеихер абызшәа цсабаратәуп, иазпцәоу аҕхәара амоуп, зыцсы тоу реипш, аамта анааилак ицсуеит, рацхьатәи ажәа-шьагәыткәа шьтыбжьҕырпшратәкәоуп хәа азгәеитеит.

Иахьатәи атцаарадырраҕы аҕартбааит абызшәа аҕиара анапырхахартә теория, адгылаҕцәагы рацәаҕны иамоуп.

Уи излаҳәо ала, ауаа адыргақәа рхархәара шманшәалаз рбеит, азәы ихы иаирхәо, егы диецшуа, иfeitцауан.

XX ашәышықәсазы абызшәа анапырхахара тә теория еиха апыжәара агеит. Иара ацхәа идыргылон Етиен Бонно де Кондилиак, Жан-Жак Руссо, анафс дадгылеит анемец психолог, афилософ Вильгельм Вундт. Анапырхахара тә теориягы наскьеит еилкка ажәахәа анышьақәгыла, избанзар иара инеипынкыланы иманшәаламызт, ауафы днаскыаганы даныкоу, ма уск данафәу ахархәара залшомызт.

Анапырхахара уажәгы цхыраагзаны ауаа ацәажәараан рхы иадырхәоит. Уи хазы итызцаауа атцаарадырра апаралингвистика ахьзуп.

Ацәатә усуроуп ауафы ауафра илзхыз, уи иацеиеит абызшәагы хәа ицхәазеит ацәатә теория аццафы, анемец философ Фридрих Энгельс.

Икоуп иара убас атцарауаа, ауафы иаалыркъаны абызшәа ахала ифалеит, ахала изцәыртцит, аханатәгы иқан, аеволиуция аетапқәа руак азы ауафы уи шилшоз ибеит, ахархәарагы далагеит хәа азгәазтогы. Уи иафәгылоит иара абызшәа ахата айбыташьа, айфартәашья. Абызшәа иаразнак иаалыркъаны ада қалашья амам, ауафы ихдырра иалоуп, мамзар илшомызт ацәажәара хәа ицхәазон анемец бызшәадырфы Вильгельм фон Гумбольдт.

Ацстәқәа дара-дара злеибадыруа рбызшәа ирыциз ауп. Уи рцазом бызшәак ақасабала, ахдырра иамыругазам, аилкаара иадхәалазам. Икоуп ацсаатәқәа ауафы иажәа еитазхәар, еицазкыр зылшо, иаагозар апарпар, ажәардәына, аха рцакы иаанаго рзеилкаазом.

Абызшәа зхатә закәанқәа змоу системоуп, ус баша иаалыркъаны ифеiaz акоуп хәа цхәазашья амам. Ацсабара иану зегы рацхәа ауафы дзыргыло, ихдырра шыақәзыргыло, иеифызкаауа абызшәоуп. Абызшәа ус иаармарианы

ма иаалыркыаны аартра алшозтгы, избан егырт зыцсы таны икоу уи рхы изадрымбалаз, ирылшаны изымцэажэаз хэа икэгыло азтцаара атак зыкамлеит.

Ауаапсыра ирылшоит апстэқэа еилкаарак рызнагара, иаагозар амаамын иалшоит хэоукэак гэыннакылар. Апстэқэа рхэыцра цэаныррала иеибарку актэи асигналтэ система иалтцшэоуп. Ауафы ихэыцра, ахшыф усура злахэу, афбатэи асигналтэ системоуп.

Азцаарақэа

1. Абыжткыаратэ теория закэузеи?
2. Ашытыбжыфырцшратэ теория закэузеи?
3. Анапырхахаратэ теория закэузеи?
4. Аеволиуциа закэузеи?

Адца

1. Алитературафы иарбоу артцага шэкэқэа ркынтэи, абызшэа ахылтцшытра атеорияқэа ранцара.
2. Шлеихер А. игэаанагара абызшэа ииуеит, ицсуеит иазку ахатэы гэаанагара антцара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №3 Ауафы ихылтцшытреи абызшәа аҕиареи

Аплан

1. Ацстәқәа рбызшәеи рыхшыҕи.
2. Ацстәқәа аилкаарақәа рызнагашья.
3. Абызшәа – аҕбатәи адырратә (асигналтә) система.

1. Ацстәқәа рбызшәа дара ирыциуеит. Иахьизаалак, иахьыказаалак, рхала мацара иказаргыы ацстәы, ацсаатә дара ирызчыдароу рбызшәа рхала ирхәоит. Дара рхатәы еилибакаашья рымоуп, аха рбызшәа ажәалатәым, ирхылтцуа ашьтыбжьқәа ажәақәа шыақәдыргылазом, ахәоукәа еибыртәзом.

Ацстәқәа рбызшәа хәа иашьтоуп дара-дара рыбжья-ра адырратәра злеимардо алшарақәа аайдкыланы. Ара иеимадоуп: абара, аҳара, афҕысара. Абызшәа дара рзы адырра иамыругам, рцәанырратә тагылазаашья анарбоит. Ирхылтцуа рцәанырратә шытыбжьқәа: агәеантцара, ашәартара, аыхьчара, ахеикәырхара, ахыбаара ирызкуп. Ауафы иажәахәа абызшәатә мыругақәа рхархәара-ла ахшыҕхәыцрақәа аанарцшуазар, ацстәқәа ирхылтцуа ашьтыбжь иалкаау тагылазаашьяк, хтыск иадхәалоуп.

Ацстәқәа ртәашья, ргылашья, рхәамц атцысшья ухәа рцәеижь абызшәа акратцанакуеит. Уи иахәоит дара ирныруа. Ргәалаказааара адырбар алшоит рцәеижь ахәтақәа: ртыхәа, рлымҳа, ршьапы. Ртыхәа дыреуеит, ишьтаркшоит, иеикәадырхәуеит; рлымҳақәа кяцәза ишьтырхуеит, илеивырга-ҕеивыргоит; ршьапқәа кыдыркьоит, ишьтаркшоит – уртқәа рыла дара иадырбоит агәыбзыҕра, агәаа-хәара, агәамтцра, аегәарцхара.

Рцәеижь абызшәеипш, апстәқәеи апсаатәқәеи хархәара артоит ашьтыбжътә бызшәаггы. Уи еиха апыжәара амоуп, избанзар ирхылтцуа абжьала дара иеибамбозарггы, ма зынза иеицәыхаразарггы иеигәныоуеит.

Апстәқәеи апсаатәқәеи игәныркылоит, иеиоырдыраа-уеит даеа пстәык ма псаатәк абжыы, уи рылшоит: амаа-мын, аслан, амшә, ала, аеы ухәа. Икоуп ажәахәа гәнызкы-ло апсаатә: апарпәр, әжәардәына, ақәраан. Хәышә ажәа инарзынапшуа агәынкылара алшоит апарпар, аха уи иеи-танахәо иахаз ауп, атцакы азеилыргазом.

Хкы рацәала иеилапсоу апсаатә рбызшәа дара рзы атцакы гәгәа амоуп. Иара иахьцшуп рыпстазаара зеггы. Иарала иадырбоит ртахрақәа: рхыхьчара, рыфатә апшаа-ра, акы ацәшәара, атып аанкылара, ртыора амырзра, рыҕиара. Агыгшәыг бызшәас ирымоу ауура ауп. Гәыпла иеицныкәо абгыз, абгасса, абгалац, ақәыцьма еицууеит, уиала адырратара еимардоит.

Апстәқәа рахьтә амаамын абжытә шытыбжьқәа ауа-оытәыоса изааигәоуп. Абызшәа адыртцарц акыр пышәара мѡапыргахьеит атцарауаа, аха уи залыршамхеит, избанзар ажәахәатә цәеижьхәтақәа реибыташьа хазуп, ауаоытәыо-са бызшәа рзышьақәыргылазом. Ахшыо 400-500 грамм ркынза иназоит. Ауаоы дызцхьахылтцшьтроу хәа ирпхьазо австралопитек ихшыогы уанза иназон.

Ауаоытәыоса ишьақәгылара аамта-аамтала иеихшоуп. Актәи аамтахтцәаха иаднакыло акраздыруа, иказоу ауаоы **homo habilis** (алатын бызшәақынтә *homo habilis* – иказоу, знапы акрадыруа ауаоы) ахахә аус адиулон. Ихшыо 700 грамм иқан. Ари аетап амаамын ахьынтәи ауаоы ишқа аиасроуп.

Аобатәи аамтахтцәаха даднакылоит, зәыриашаны инькәоз ауаоы **homo erectus** (алатын бызшәақынтә *homo*

erectus – зыбга иашоу, зееитцыхны иныкѳо). Хкыла даарцшуп: апитекантроп, асинантроп, агеидельбергтѳи хѳа. Дцѳыртцит 1,5 миллион шықѳса рышьтахькѳа. Ихшыѳ 750-1250 грамм иназон. Амца айѳакра идыруан. Убри аамта инақѳыршѳаны, ажѳахѳа ахы ытцнахзаргыы кѳалап хѳа азырпхѳазоит.

200–400 зкышықѳса рышьтахькѳа дцѳыртцит **апалеоантроп** (абырзен бызшѳақынтѳ *palaios* – ажѳытѳ, ижѳытѳзоу, *anthropos* – ауаѳы).

Хѳаамтазтѳи ауаатѳыѳса здызкыло **homo sapiens** (алатын бызшѳақынтѳ *homo sapiens* – ахдырра змоу ауаѳы) анеандерталец иоуп. Ахахѳ, абѳа, амѳы ирылхны амыругақѳа кѳаитцон. Зыпцтазаара иалтцыз анышѳа рамадашѳа идыруан. Ихшыѳ 1500 грамм иназон.

Анеоантроп – хѳаамтазтѳи ауаѳы (абырзен бызшѳақынтѳ *neos* – аѳыц, *anthropos* – ауаѳы) даднакылоит 40 нызкѳ шықѳса рышьтахькѳатѳи аамта. Иаура 180 сантиметр рѳынза икѳан, ихшыѳ 1500 грамм иназон.

Хѳаамтазтѳи ауаапцсыра ракѳзар: ахѳса рыхшыѳ 1250 грамм рѳынза икѳоуп, ахацѳа – 1400 грамм, асаби ихшыѳ – 300 грамм. Ахшыѳ ахѳантѳара ианацло ыкѳоуп, 2000 грамм рѳынза иназар алшоит.

2. Ииз ахѳычы ацѳажѳашѳа издырзом. Ицѳажѳо ауаа дрыланымхозар, зынзагыы изтѳазом. Игѳы бзиазар, иахѳауа ажѳахѳа гѳеникылоит, ацѳажѳарагыы изымариоуп. Апцтѳѳкѳа ажѳахѳа еилыркаауа акынза рнагара алшо иалымшо агѳатаразы, аѳахѳа-дагѳа изларацѳажѳо адырга-еилкааратѳ бызшѳала, Америка амаамын шимпанзе, напырхахарала ажѳахѳа аилкаара, агѳынкылары, ахархѳара адыртцон. Зегы рапхѳа иатѳаз аилкаара «итцегь» ауп. Акы анаѳахыз аѳнапыкгыы ааргѳѳаны, анацѳкѳарақѳа аайдкысло, иааиѳаргыланы инарымтѳанакуан. Иадыртѳеит 160 инарзынапшѳуа ажѳа напырхахарала арбашѳа (6).

Артцара ианалага, жѣамзѣа аатцханы, амаамын ажѣакѣа еиднакыло, иеилапсаны ахархѣара алшо иалагеит. Рапцхъа иахѣеит: «Исыт ахаа». Анаѣс иалшеит: «Уааи, иаарты», – хѣа ахѣара. Қѣрала иара шықѣсыбжаки ѣышқѣсеи ирыб-жъагылан, ахѣычы ацѣажѣара даналаго аамта иақѣшѣон.

Иатахыз ахѣашъа иақѣшѣо иақѣымшѣо гѣартарц, архъ-шѣашѣагақѣа, адулапцѣа азаамыртуа иадыркуан. Уантѣи акы тнагар анатахыз, инеины архъшѣашѣага ма адулап инадгылон, нас ихѣо-ичо иалагон: «Иаарты ацапцха афатѣ», ма асапан атахызар: «Иаарты ацапцха ацқъара», ахѣта иакыр: «Иаарты ацапцха ахыза» ахѣон. Ажѣакѣа рхархѣара иалкаау аишьтагылашьа рыман. Ахъызцынхѣра «сара» апцхъа «уара» аргылон. Аѣбагы акатцарбақѣа ирыцнатон, лассы-лассы рапцхъа иаргылон: «Уара сара аушьтра». Зны-зынла ртыпцқѣа еитанакуан, ахъызцынхѣра «сара» акатцарба анаѣс иаргылон: «Уара арчыхѣыхѣра сара» (6).

Ажѣа «мамоу» адыртон акраамта, иазгѣынкыломызт, иацѣыщѣгъан. Атцыхѣтѣан, адѣахъы ла дук шныѣѣѣо, настгы иара аадѣылтцыр иафар шатаху азеитархѣеит. Мацк анаабжыс, еитах иазцааит: «Удѣылтцыр утахума?» – хѣа. Иа-разнак: «Мамоу», – ахѣеит (6).

Амаамын ахшара агѣцаракра, арыццхашъара, анра нагзаны иалшозар аилкааразы ацгѣы цшқѣа ацтаркит. Иахъ-цалакгы иаманы ицон, иахылапцшуан, аха иара иатахыз акѣын иѣанатцоз, ацгѣы иатаху акгы иазхъапцшуамызт. Ацгѣы зтакыз аихац ианыхынхалоз, иаамнажѣон азы, ашьапцѣа ацѣѣеит. Иамхны ианырга игѣырѣѣон. Ашьапцѣа ирыхъыз азеитархѣеит иахылапцшуаз. Анаѣс, ахымѣап-гашъа рбарц, еитах ирхынхѣны ианазаарга, иагѣыдкыла-ны иаршѣыкѣон, ашьапцѣа ирыхѣапцшуа: «Ахъаа, ахъаа», – ахѣон (6).

Амаамын алшарақѣа рышьақѣыргыларазы ахархѣара атан даѣа методкгы – аграфика. Амаамын Сара артцаѣ-

цәеи иареи еилибакаауан ҫырала. Амхылдыз гәы дыргала аилкаарақәа аныртқон. Иара урт гәынкыло, ахала ианнатқо ақынза инеит. Ахәоуқәа шыақәнарғылон: «Сара ататцара атцәа акатцкәыр»; «Сара антцара абанан ачанах». Анафс, ақатцарба ҫынтә ахархәра амтақәа, хәоукны ашыақәыргылашыа атцеит: «Сара ататцара атцәа акатцкәыр абанан ачанах» (6).

3. Ацстәқәа рхәыцра актәи адырратә (асигналтә) система иаднакылоит, ацәанырра иадхәалоуп. Ауафытәыфса ихәыцра, иажәахәа афбатәи адырратә (асигналтә) система иаднакылоит. Уи ацәанырра мацрагы акәымкәа, ахшыфгы иадхәалоуп. Абызшәадырфы Алексеи Алексеи-ица Леонтиев игәаанагарала, антикатәи абызшәадыррафәы, абызшәа ахылтцшьтра азтцаара ф-хырхартакны иахәапш-уеит:

- 1) ацстәқәа рхымфәапгашыа иафәырцшу, ицсабаратәу;
- 2) ахдырра иадхәалоу, иуаажәларратәу.

Европатәи абызшәадыррафәы арт иеифагыло ахырхартақәа абжъаратәи ашәышықәсақәеи, Аитаиреи, Аркареи инадыркны XIX ашәышықәса азбжанза ахархәара рыман.

Абызшәа ахылтцшьтра аттцаарадырра-философиатә мфә иананылаз, XVIII ашәышықәса инаркны ауп.

XX ашәышықәсазы, ахәаанырцәтәи аттцаарадыррафәы, абызшәа ахылтцшьтра иазку ахырхартақәа фба ықан. Руакы абызшәа ацстәқәа рхымфәапгара, реилибакаара ауафгы ицәтәымым, уахь даднакылоит хәа иапхъазоит. Егы ахырхарта ахатарнакцәа, ацстәқәа ауафы иказшыа рнырбаалоит, ус шақәу ашыақәыргәғәаразы, ацстәқәа ацәажәашыа ддыртцарц апышәарақәа мфәпыргоит, шақа ажәа гәныркылар рылшо, иарбан цстәқәоу ауафы бызшәа зныруа ухәа тыртцауеит.

Иахьатәи абызшәакәа реилазаашьафәы, реиҕартәашьафәы, рацхьазатәи ажәахәатә шытыбжькәа ралпшаара алшоит хәа агәаанагара, абызшәадыррафәы гха дууп хәа ицхьазоуп. Иара убасгыы, иахьатәи абызшәа ачыдарақәа, апцхьазатәи ауафы иажәахәахь аиагара залшом.

Иага ижәытәзатәизаргыы, иахьатәи абызшәакәа рҕоурых-еиҕырпшратә анализ алтцшәакәа, абызшәа ахылтцшьтра азцаарафәы, ауафы апстәи еицшызымтәуа аказшьақәа ралкаарафәы ихадаратәым, иапцхьагылам.

Ахшыф, ажәахәатә цәеижьхәтақәа, алымхәтафара ухәа ауафы апстәкәеи рфәы анатомиалеи физиологиялеи реицшымзаарақәа тцаазар, физиологияла абызшәа ахылтцшьтра еилкаашьа амам, аха хәамтазтәи атцаарадыррафәы, еихаразак ахәаанырцәтәи афәы, ауафытәыфса ибызшәа ачыдарақәа, ициз ипсихо-физикатә механизмкәа ирылтцшәоуп хәа ишьақәыргылоуп. Ауафы иажәахәа физиологиятә шыатас иамоу ахшыбаф иеиуеицшым ахәтақәа реимадароуп. Уи дасу иҕеиашьа зеицшроу иаҕырпшуп. Абызшәа ахылтцшьтра физиологияла, ацәауси азеицшуаажәларратә еизыкәзаашьа уадафкәеи ирылтцшәоуп.

Абызшәа апцазам, уи шыақәгылон, иҕеиуан. Ишьақәгылон зкышықәсалагыы акәым, шәнызкы шықәсала. Иахьатәи аамтазы имфапысуа атцаамтақәа, ауафы рацхьатәи ихылтцшьтрақәа, ажәа затцәык рхы ианадырхәоз аамтақәа ркынза аназара алдыршоит. Ашьтыбжьтә бызшәа иапцхьагылоуп атәағәантцара, асахьатыхра, анапырхахара, ахаҕеицакра (амимика) ухәа.

Абызшәафәы ихадароу, афизиологиятә дырратарақәа рааста, ауаажәларратә дунеихәапшышьақәа роуп. Ауафытәыфса рацхьатәи ихылтцшьтрақәа, рфизикатә чыдарақәа рыла акәымкәа, рынхара-нтцырафәы ицәыртцуаз руаажәларратә тахрақәа рыла реидыркылон.

Иахынзазалшо, иарбан бызшәазаалак, ажәытәзатәи ахытхыртақәа ирызхәацшлатәуп.

Азџаарақәа

1. Дызустадаз homo habilis?
2. Дызустадаз homo erectus?
3. Дызустадаз homo sapiens?

Адџа

1. Иџоу алитература ахархәарала, ацстәи ацсаатәи реи-либакаара, реибадырра атәы зхәо афырцштәқәа хца-хца иреитцамкәа ианцатәуп.

2. Алитературакынтә homo habilis, homo sapiens ирызку адырратарақәа анцатәуп.

3. Хәамтазтәи амаамын ахшыџи иамоу аилкаарей азырбо ахтысқәа џба-хца анцатәуп.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Морозов В. П. Занимательная биоакустика. М., 1987.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.
6. Юджин Линден. Обезьяны, человек и язык. М., 1981.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №4

Абызшәа ахылтшытра адинхатцаратә теория

Аплан

1. Абызшәа апцара иазку ахәамтақәа Апшыафыреи Акәыркани ркны.
2. Абызшәақәа реипшымзаара иазку ахәамтақәа.

1. Ианцәыртцыз инаркны, атцарадыррафы иеиахыоу атеорияқәа ирапхыагылоуп абызшәа анцәахәратә теория. Абызшәа ауаапсыра ирызтаз, ажәа рфазтаз, ахдырра ҳарак ратәазшыаз, Ҳазшаз Анцәа имчра ауп ада, иеихау зыгәра угаша теория апцам. Анцәа дыкеижьтеи икоуп абызшәа, Иара дыкоуп наунагза, есымша ахәоит Апшыашәкәы (Абиблиа), уи артцабыргуеит ауафытәыфса ипстазаашыагы.

Цсы зхоу зегы рахынтәи, ауафы затцәык дцәажәо дзыкалазеи хәа икәгылоу азцараагы атак катцоуп Апшыафырафы: «Анцәа ауафы дишеит ихы дафырцшны» (1, 2). Анцәа ауаа иара ихы иафырцшны ишеит, ажәеи ацәажәареи иара илоуп, иказшыоуп, ауаагы Ҳазшаз икынтә ироуит. Абызшәагы, Анцәа иеипш инагзаны итцаны, итцаны зеилыргара алшо акы акәым, ганкахъала, ииз ахәычы иарала ацәажәара далагоит уадафарада имырхъаакәа, даеа ганкахъала, пстазаарк ақәзуеит бызшәак атцара, иара уигы инагзаны иузымтар алшоит.

Апшыафыра адунеи апцашыа, ауафы дшаны адунеи ианылашыа, ихдырра азхашыа ухәа зтаарас икоу ртак хъахәа-пахәада иканатцоит. Абызшәа апызтаз Анцәа иоуп, иара идырцәа уи афы ицхрауан хәа иеиуеипшым амилатқәа рдинхатцарақәа ирныпшуеит.

XVI-V ашәышықәсақәа рзы ҳара ҳашықәспхьазара ҕа-лаанза, Ажәытәзатәи Индиа алитературатә бызшәа асанскрит захьзыз ала ифыз аведқәа (апшьафырақәа, ажәа авед асанскрит ала «адырра», «атцара» аанагоит) излархәо ала, анцәақәа рхада Анцәа ду, егьырт анцәақәа ахьзқәа ритеит. Амаҕәрқәа ахьзқәа рыртеит Хазшаз идырцәа ҕеыҕақәа. Ауафы даниша, ихала дыҕазар иашам, иааигәа-сигәа та-цәны изалшом ихәан, апстәы, апсаатә ицитцеит. Урт ахьз рытара инапы излантцаз ала, ауафы урт ахьзқәа рзицшааит.

Хазшаз адунеи анишоз ажәа, ацәажәара ихы иаирхәеит. Анцәа иоуп ишоу, иаптцоу зегьы ахьзқәа рызто. «Ажәа мфанызго Анцәа иоуп. Апхьа иҕаз ажәа акәын. Уи ажәа зтәыз Анцәа иакәын. Ажәа иакәын иара», – ахәоит Апшьафыра (1, 1). Ихәеит Анцәа: «Иҕалааит алашара» (1, 1). Иҕалеит. Иеифишеит алашьцареи алашареи, иеиҕеигеит. Анцәа алашара иахьзитцеит амш, алашьцара – атцх.

Ихәеит Анцәа: «Азы агәта баны, икьакьаза иҕалааит, ази ази еифнашо» (1, 1). Иҕалеит. Иеифишеит ибахза иҕаз акьакьара атцаҕа иҕалаз ази, иара ахыхь афада иҕалаз ази. Акьакьара ажәофан ахьзитцеит.

Ихәеит Анцәа: «Ажәофан атцаҕа иҕоу азы зегьы тыцк аҕны иеизааит, ахбарста ҕалааит» (1, 1). Иҕалеит. Ахбарста – ицәаакымкәа, ибаны иахьыҕоу атыц, адгьыл хәа хьзыс иаитеит. Азқәа реизга – амшын. Ас еипш иҕоу ахьзқәа Анцәа ирацәаны ишом: амш, атцх, ажәофан, адгьыл, амшын ухәа роуп.

Апшьафыра излахәо ала, егьырт иаанхаз ахьзқәа рытара Адам инапы ианитцеит, анцәа ауаа абызшәа рфеитцеит рыкәша-ыкәша иҕоу ацәыртцрақәа, аҕаларақәа, амаҕәрқәа ахьзқәа рытаразы (1, 2).

Ихәеит Анцәа: «Хьы даҕырцшны, ҳара дхаипцшны дахшап ауафы. Иара инапатцаҕа иҕазааит, ихы иаирхәалааит

ацстәы, ацсаатә, агыгшәыг, адгьыл икәу, жәџан иатцоу, ишаны адунеи иану зегьы» (1, 2). Икалеит убас.

Ихәеит Анцәа: «Ауаџы ихала дыказар џеим, аџыза дитахуп» (1,2). Анцәа ауаџы дынтаханы дирцәеит, даныцәа, ивакьыц иалхны ацхәыс дизишеит (1, 2).

Акәыркан аџы иахәоит: «Аллах Адам ахьзқәа зегьы ииртцеит. Ашьтахьгьы убарт амаалықьцәа идьырбаны: «Шәажәқәа рџы шәиашазар, абарт рыхьзқәа сзеиташәхәа», – ихәеит» (2, 6).

Адуinei зшаз иоуп адыррақәа ирдырроу ахәоит Акәыркан, уа иануп: «Уара уалхкаауеит! Иахуртцаз ада уаха дыррак хамам. Ихартәау адырреи акәыґареи иакәитү хымацда уара уоуп» (2, 6). «Уи акы каларц анитаххалак: «Икалааит!» – хәа ахьихәо мацара азхоит, иаразнак икалоит» (2, 32). «Азылпхаџы, Акәыркан ииртцеит, Ауаџпсы дишеит, Уи аилкаареи аитахәареи ииртцеит» (2, 329).

Аллах ауаџы дшизыкоу, имзырыџрразы дшахьирхәуагьы хәоуп абас: «Уи, Ашәкәы аиашареи уаанзатәи ашәкәқәа рыртцабыргреи рзы хәта-хәтала иузылбааигоит. Акәыркангьы уи илбааигеит. Ииашаны, Аллах иажәқәа идьырны мап рцәызкуа рзы агәакра гәгәа ыкоуп. Ииашатцәкьаны, адгьыл акьынгьы, ажәџан акьынгьы Аллах иџацхьа имазоу хәа акагьы ыказам. Здырра цәулоугьы: «Хара иазхаццеит, зегьы хазшаз икьынтә ауп», – рхәоит. Абри аџыза еилкаарк аазырцшуа, ахшыџ змоу мацара роуп» (2, 29). «Акәыркан аганахьала иџашьаз ауаа роуп, амџа иашагьы иацәхьатцуа. Зхы тазырхаз ракәхоит урт амцхәаџцәа! Урт, амдырратцәкьа иалаханы, зхы ззымдыруа икалаз уаауп. «Иабакоу уи ахьырхәра амш?» – хәа итцаауеит. Уи аены, урт мцала ипьшәахоит!» (2, 321).

2. Ауаџы адгьыл аџы анхара зиатәашьахаз, настгьы абызшәқәа хкыла рышьбақәгылашьа, рыџиашьа ухәа ирызку

иеиуеипшым ахэамтақәа ы́коуп. Ауаатәыџса рыгәнахақәа, ргәаҕы зтыц ылзхыз агәаггарақәа, ацәгъахәыцрақәа рзы ирықәнагоу ахьырхәра роуеит. Ауафы, дшаны адунеи данызтцаз Анцәа иажәа дахъазымзырџыз, гха баацсны ихьит, уи агәнаха ду датцамлар имуит. Агәнахақәа рацәа-хо, иеицыло, ауаа рықәибахрахь икылнаго иалагеит, аи-башьра, архәра, ахибартцәара, ақәылара, амчмырхара ахра руа иалагеит агәыблыра, ахәоуеикәшәара, агәрыцқашья-ра, аинаалара рхатыцан.

Иеиуеипшым Хазшаз иахьырхәышьбақәа. Адунеи иа-нитцаз игәы идырхьуа, иара дыззыцшыз, дзықәгәыц-уаз иақәымшәо ианиба, адунеи зшаз иапитцаз анихырц, икәигарц избейт хәа рхәоит Апшьаџыреи иакым ахәеи-таҳәақәеи. Уаагы, цстәгы, цсаатәгы неилымхкәа, ртыхәтәа цитцәарц зхытца баацсыла, уи алагы адунеи ирыцқьарц, аха ахатцарá змаз, Хазшаз иажәа дацәкья-лар хәа ишәооз ахатца Нои далганы, ицацәа Сим, Хам, Иа-фет наидкыланы иеикәырхатәуп хәа ихәеит. Абас ахәоит азхытца баацсы атәы зхәо ахәеитахәа.

Гәнахала итәу ауафы ахәатәхатцара, азыџрра ицә-мачуп, убри а́кнытә иахьырхәрақәа нтәом хәа ипхьазоуп. Икәзшьа баацсқәа ируакуп апагъара. Уи дызшаз иацлабра-гы икәзшьа иалоуп. Доухала дытәны, иеигьу дазхәыцуа, иеазикуа акәымкәа, саргы сеицәам, дыррала сеибытоуп, сшьақәгылоуп хәа ихы ипхьазо, ахзыргара дашьталоит. Хазшаз инхартатыци ихатәи ибаргы итаххоит.

Ауафы шыатанкыла адунеи ианыхра Хазшаз дашьтам азхытца ду аахыс, аха ихы ихшыџ аҕы аагаразы данкы-ди́кьо рацәоуп.

Ауафы ихәатәхамтцаразы иахьырхәра атәы ахәоит ва-вилонтәи абааш аргыларә иазку ахәамта. Уанза, зегы ие-ицырзеипшны излацәажәоз бызшәак акәын и́кәз. Абааш

ажәѡан аҕынза инеиуа, Анцәа ишҕа хназоит хәа иан-дәықәла, иеихылтцыз ауаа бызшәала иеибамкуа, хәоу-еикәшәара рымамкәа, бызшәа еилапсала ицәажәо иҕаитцеит. Бызшәала реибамкра, реилибамкаара ирнамтеит иара иҕынза ахалара. Ажәытә семит бызшәала абааш ахьдыр-гылоз ақалақь Вавилон иахьзын «Баб-илиу», иаанагозгы «Анцәа игәашә» акәын.

Ауаа рееидкыланы ажәѡан ахь икыдларц рхы андыр-ха, Хазшаз ихатә дылбааит, арт зәу, иҕартцо ибарц. «Абар жәларык збызшәа еизаку, абар изәуггы дара рееидкыланы, ргәы итаркыз нарымгзакәа иаангыларангы иҕам, ируа-ирхәо еикәшәо иҕанатцы», – ихәеит иара (1, 11). Ус анакәха, уи иапырхагахатәуп, адунеи ипсаҕьаны иалапсатәуп, рбызшәақәагы хаз-хазызароуп хәа азипхьазеит.

Абызшәақәа шхаз-хазуггы, милат рацәала адунеи штәуггы, бызшәас излацәажәозаалакгы, Анцәа Хазшаз ауаатәыѡса зеггы деицырзеипшуп, зеггы рзы дыпсеиқәы-рхагоуп, дхылапшәуп.

Азҕаарақәа

1. Ацшьяѡыра закәузеи?
2. Аҕәырҕан закәузеи?

Адҕа

1. Аҕатә хәахьа аҕнытә ажәахатәи ахы алѡааны иах-цәажәатәуп.
2. Аҕәырҕан аҕнытә, адаҕьақәа 1 инаркны 10 рҕынза ихѡылааны ирыхцәажәатәуп.

Алитература

1. Абхазская интернет-библиотека Apsnyteka
2. Аҕатә Уасиат (Новый Завет). Москва – Сухум, 2015.

3. Аҗәырҗан атҗакы аҗсышәала. Стампыл, 2018.
4. Библия читать онлайн | Новый и Ветхий Заветы.
5. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
6. Лашәриа М. Т. Иҗымҗақәеи иеитагамҗақәеи реизга. Аҗатә хәахә. IV ат., Аҗәа, 2014.
7. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция 5

Ауаажэларра ртоурыхи абызшәа аҕиара атоурыхи

Аплан

1. Абызшәа зеицш уаажэларратә калараны ахәацшра.
2. Абызшәа аиҕартәашья.

1. Абызшәа ауажәлаарра рышьақәгылараҕы зда цсыхәа ыкәм акоуп. Иара мыругоуп, ауаа алеилибакаауеит. «Ауаажәларра реилазаараҕоуп абызшәа ахьҕиатцәкьо», – ихәон анемец филолог, абызшәадырҕы Вильгельм фон Гумбольдт.

Аилкаарақәа «абызшәа», «ажәахәа» хаз-хазуп, акы ракәым. Ажәахәа абызшәа ныкәызго изы изатцәкыкуп, ихәаз иара ихатәуп. Абызшәа ауаа иеицырзеицшуп, ажәахәа хаталатәуп, иалкаау азәы итәуп. Иеиуеицшым ажәахәа аформақәа рыла, абызшәа иеиуеицшым ахархәашьяқәа амоуп:

- 1) ҕырхәалатәи ажәахәа;
- 2) ҕыралатәи ажәахәа;
- 3) ициоу ажәахәа;
- 4) гәанылатәи ажәахәа;
- 5) асахьаркыратә жәахәа ухәа.

Абартқәа аидкыланы иатцоит абызшәадырра.

Ацәажәара хықәкыс иамоу дырратарак азнагароуп. Уи ҕыцья ма инареиханы иалахәуп. Абызшәалоуп ауаа злеилибакаауа, функция хадас иамоугыы аилибакаароуп. Ауаа иеибырхәоит рыгәтыхақәа, ргәаанагарақәа. Рнапы злакызаалакгыы, ауаатәыҕса рбызшәа рыцстазаара хәаа-қәнатоит.

Абызшәа иамоуп иара убас:

- 1) аекспрессивтә (алатын бызшәаҕынтә *expression* – ахәара, аарцшра);
- 2) аккумулятивтә (алатын бызшәаҕынтә *accumulation, accumulare* – аизга, аизак, аизакра) функциякәа.

Абызшәа аекспрессивтә функция зызку, ажәахәао дза-цәажәо адырратара изнагара, инырратәы аҕатцара ауп. Араҕа иеилалоит дыррак, еилкаарак атара, ацәанырра, агәазыхәара азнагара. Аккумулятивтә функция акә-зар, ауафытәыоҕса ицстазаара иаршахатганы, икультура арәиара иадырганы адырратара аидкылар аизкуп.

Абызшәа абипарақәа рҕышәа еимадагоуп, ажәалатәи рформоуп, ахшыоҕхәыцрақәа ажәала ианарбоит. Абызшәа адыррақәа рарбарей реикәырхарей афункциа аогни-тивтә ахьзуп. Артқәа алдыршоит: абызшәатә акқәа, ака-тегориакәа, иара аиҕартәашьа.

Абызшәатә акқәа иеиуеицшымкәа инаргзоит иара афунк-циақәа. Ара ахархәара рымоуп абызшәа аноминативтәи апредикативтәи акқәа. Аноминативтә акқәа рахь иаднакы-лоит зхатә тцакы змоу ажәақәа рыдагы ажәеицааирақәа, афразеологизмқәа. Апредикативтә акқәа еибыртоит:

- 1) афонемақәа;
- 2) аморфемақәа;
- 3) ажәахырәиара ахкқәа;
- 4) ахәоу ашьақәыргылар ахкқәа.

Абызшәатә акқәа ахарей абарей рыла адкылар апер-цептивтә функция ахьзуп. Абызшәатә акқәа иагъеиоыр-шоит, иагьадырбоит аматериалтәи аидеалтәи, уи асигни-фикативтә функция ахьзуп. Абызшәа аматериалтә акқәа ишьақәдыргылоит афонемеи аморфемеи.

Ажәахәатә бызшәатә акқәа о-формакны иеибыцоуп: оыралатәи ҕырхәалатәи. Абызшәа аформа хада ашь-

тыбжытэ ауп, избанзар икоуп афыра змам абызшэақәа-гы, насгы шытыбжыда ыралла арбара мацара, абызшэа зыцсы там рахь иаднацхьалоит. Ацэажэаратэ бызшэа инаваргыланы ахархэара роуеит иеиуеицшым ашытыбжықәа, иаагозар: атцэтцэабжыы, абыкьбжыы, ател абжыы, арадио ухэа.

Икоуп иара убас аилибакаагатэ хархэагақәа:

- 1) ацхыраагзатэ бызшэақәа – амалыра змоу ауаа, зыла ма злымха иагу рзы хархэара зырто;
- 2) ичыдоу азанаат шытыбжыытара: ателеграфтэ азбука (азбука Морзе), амфатэ дыргақәа;
- 3) атцаарадырратэ символика – аматематикатэ, ахи-миатэ, алогикатэ ухэа.

2. Абызшэа системоуп, иара злеибытоу ахэтақәа еидкылоуп, дыргала иаарцшуп. Адыргақәа аифдырааратэ функция наргзоит. Адат бызшэадырфы Луи Тролле Ельмслев абызшэа дыргатэ системоуп, адырга ыщқәа, ажэа ыщқәа, ашыагыт ыщқәа апнатцоит, ацхыраагза дыргақәа рхархэаргы налатцаны хэа ипцхьазоит.

Адыргазы ихадароуп иара егырт адыргақәа ирылзкаауа, иреипшызымтэуа аказшыа. Адыргақәа аифдырааратэ функция анагзара рылшоит, избанзар адыргатэ асистема афнытцка дара-дара еиуеицшым. Анбанқәа, абызшэа ашытыбжытэ еилазаара зегы хаз-хазуп дара рдыргарбашьала, ма ацхыраагзатэ дыргақәа рыла. Абызшэадыррафы ацхыраагзатэ дыргақәа адиакритикатэ (абырзен бызшэафкынтэ *diakritikos* – аифдырааратэ) дыргақәа хэа ирышьтоуп.

Атцарауаа рыфнытцка адырга абызшэафы изакэу хэа иалкаау еилкаарак иазаатгылам. XIX ашэышықәсазы асемиотика (абырзен бызшэафкынтэ *semion* – адырга, аказшыа) тцаарадыррак ахасабала иалазгалаз, америкатэи афило-

соф Чарльз Пирс, иарбан хэыцразаалак дыргоуп, иарбан дыргазаалак хэыцроуп хэа азицхьазон.

XIX ашэышықәсазы, аурыс бызшэадырфы Филип Фортунатов, атермин «адырга» ихы иархэо, ажэахэа шытыбжықэа ахэыцра иадыргоуп хэа азицхьазон.

Анемец логик Едмунд Гуссерль «Алогикатэ тцаамтақэа» захьзу иусумтағы, абызшэа адырга иазку атеорияғы, кырза зцазкуа алкаақэа кайцеит:

- 1) иарбан хэахьазаалак дыргоуп;
- 2) адыргатцэкеи адыргашьанеи еиодыраалатэуп;
- 3) иеиодыраалатэуп азеицш еилкаарей ихаз-хазуи: *аоны, айкы, ашыаны* – азеицш еилкаарақэа; *абзарзы, архэапхьызы; аггак, аразкыда, арыцха; араз, ақыи, ачалал* – ихаз-хазу (мағарк ацакы хаз дырганы ианарбоу, асинонимқэа анышыақегыло).

Австриатэи апсихолог, афилософ, абызшэадырфы Карл Биулер «Абызшэа атеория» захьзу иусумтағы, абызшэа афункциа хадақэа хэа иаликаауейт:

- 1) **арбара афункциа**, мамзаргы ацэанырратэ (аекспрессивтэ) функция, ицэажэо игэазыхэара, игэалаказаара азырбо, иаагозар абыжыткыақэа: *ах, уф, ахахаи*;
- 2) **адпхьаларатэ функция**, изырфуа ахизырхара, бжык аргара, дыррак атара: *ора, еи, уаагыл*;
- 3) **арбаратэ, ардырратэ, ацэыргаратэ (арепрезентативтэ) функция**, азэы даеазэы акы анизнеиго, ианизейтаихэо.

Ардырратэ, ацэыргаратэ функция зегы ирхадароу акоуп, иароуп аилибакаара, аицэажэара алзыршо хэа азгөейтоит Карл Биулер.

Асемиотика (абырзен бызшэакынтэ *semeion* – адырга, аказшыа) – адыргақэа зцо, итызцаауа тцаарадырроуп. Адыргақэа шоит:

- 1) асахьатә//аҗеитцштә;
- 2) аиндекс;
- 3) адырга.

Асахьатә, аҗеитцштә – адыргеи ианарбо аматәари реизышәара, реипшра ауп: *анатрет, аскульптура, ахсаала, аҗдаҗанҗа* ухәа.

Аиндекс (алатын бызшәаҗынтә *index* – ашәкәынҗа, арбага) – аматәарқәа реизырхарала иарбоу: алгебраҗы анбантә дыргақәа ухәа.

Адырга (асимвол, абырзен бызшәаҗынтә *symbolon* – адырга) – ари дырга назаҗәкьоуп, акгы иахьцшзам.

XX ашәышықәсазы, абызшәадырра анырра гәгәа азҗа ашвейцар бызшәадырфы Фердинанд де Соссиур, абызшәа адыргатә теория алеигалейт:

- 1) абызшәа аилкаарақәа азырбо адыргақәа рсистемоуп;
- 2) абызшәа асистемақәа ирхадароуп;
- 3) абызшәа егырт адыргақәа рсистема иаҗырцшзар алшоит, иаагозар: аҗаҗадагәацәа ирызку анбан, арратә сигналқәа, ахәтырқәҗара аформақәа.

Асемиология – адыргақәа рсистема зҗо җарадырроуп. Ф. Соссиур итермин асемиология иасинонимуп асемиотика. Ари атермин иахьатәи абызшәадырраҗы иаҗа ахархәара җбаауп.

Америкатәи асемиотик Чарльз Моррис асемиотика аҗәшақәа хҗа аликааит:

- 1) **асемантика** (абырзен бызшәаҗынтә *semantikos* – иазырбо) – адыргеи ианарбо аматәари реизыҗазаашьа;
- 2) **асинтактика** (абырзен бызшәаҗынтә – *syntaxis* аиҗекаашьа, аимадара) – адыргақәа реизыҗазаашьа, реимадара;

- 3) **апрагматика** (абырзен бызшәаҕынтә *pragma* – аус, арҕиара) – адыргақәеи урт зхы иазырхәои (ажәахәа зызку, арҕиара иалахәу) реимадара.

Адат бызшәадырфы Луи Ельмслев иазгәеитон, абызшәа дыргатә системоуп, насгы иара адырга ҕыцқәа, ажәа ҕыцқәа, ашьагәыт ҕыцқәа рышьақәыргылара иазхиазароуп хәа.

Ажәахәатә еиҕәажәара иамоуп ахатәы чыдарақәа:

- 1) ацәажәаф иҕиатцо артикулиациатә комплекс ашьақәыргылара;
- 2) изырҕоуа иахауа, идикыло иеибынатә акустикатә комплекс.

Арт акомплексқәа, дара-дара шеипшымгы, ацәажәараан иакуп, ихәоу ииашаны адкылара, аилкаара алдыршоит.

Абызшәа шыақәдыргылоит абарт ахәтақәа:

- 1) ажәақәа – алексика;
- 2) ажәахәатә шытыбжьқәа – фонетика;
- 3) ашьагәыт, асуффикс, апрефикс – аморфология;
- 4) ажәеидхәала, ахәоу – асинтаксис.

Азҕаарақәа

1. Абызшәа функцияқәас иамоузеи?
2. Асемиология закәузеи?
3. Адырга закәузеи?
4. Абызшәа шыақәзыргыло ахәтақәа арбақәану?

Адҕа

1. Алитература ахархәарала азбука Морзе закәу антцара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.

3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №6 Абызшәеи ахәыцреи

Аплан

1. Абызшәеи, ахдырреи, ахәыцреи.
2. Ажәахәеи, ахшыџи, абызшәеи, алогикеи.
3. Абызшәарацәара ачыдарақәа.

1. Ауаџы ихдырра азеипш цъеи абызшәеи роуп иашьаџоу хәа ипхьазоуп. Ауаатәыџса гәыпцқәаны рееидыркыло ианалага, икарџогы хшыџк атцало, апстәқәа ирыламџашьо, рхымџапгарагы атцакы аанахәо, ихдырратәхеит.

Апстәқәеи апсаатәқәеи досу рхатәы еибадырғақәа, еи-либакаагақәа, ашәартара иантагылоу излеибырхәо, ма ирпшааз фатәык ахыыкоу, ма рхы ахьдырхо амџа ухәа зладеилибаркаауа рымоуп. Уи ауаџы ибызшәа иеипцшым, ихазуп.

Ауаџы ибызшәа:

- 1) ажәахәатә шытыбжьқәа рыла ишьақәгылоит;
- 2) ашьтыбжьқәа ажәақәа еибырџоит;
- 3) ажәақәа рхатә ццакқәа рымоуп, иадырбоит аматәар, уи ахпхьазара, ахатабзиара, аказшьа;
- 4) ажәа ианарбоит арџиареи иара ахьымџапысуа атыци;
- 5) ажәақәа дара-дара рееидхәало, ахықәкы змоу, атцакы аазырпшуа ахәоуқәа шыақәдыргылоит.

Ауаџы ибызшәа, атцакы змоу акы азырбо адырғақәа ирсистемоуп, ианарбо аматәар аказшьа хадақәа алнакаа-еит. Уи ауп ауаџы аџбатәи асигналтә система изџазгы.

Апстәқәа ирхылџуа ашьтыбжьқәа цәанырратәуп, иадырбар рылшоит амлакра, ашәара, агәыбзыгра, аха урт ирылшом аматәар арбара. Дара реилибакаара, реибадыр-ра аффеџтәуп, акы даеакы аланагалоит, иарбыжкүеит.

Абызшәа ахылтшытра атеориякәа рацәоуп, аха җиашыас иаиуз иашатәкьаны, ишыакәырғәғәаны атак ахәара зылшаз арбану алкаара мариаи. Зегы ирапхьагылоуп абызшәа **анцәатәра атеория**. Иара анаоҗ, ашытыбжьёрырцшратә теория иаха ихылатәуп, абызшәадырраҗы аономатопоеиткәтә ахьзуп, иаагозар ажәакәа: адыд, атцыртырра, агәыргәырра ухәа хәарада ирныцшуеит иаадырцшуа ажәакәеи ртцаки реишыашәалара.

Зеилкаара, зтак ацшаара уадаоу зтцаарақәоуп:

- 1) ажәакәа зегы еиҗырцшра мацарала ишыакәгылама?
- 5) ауаоҗы ацсабара шытыбжькәа дырҗцшны дымцәажәар амуа дтазыргылаз арбану?
- 3) абызшәа афункциа хадакәа рынагзара алзыршо закә мчузеи?

Икоу атеориякәа рахьынтә узаатгыларатәы икоуп даеакгы – **ацятә теория**. Ари атеория ацшыргеит XIX ашәышыкәсазы: афранцыз философ Лиудвиг Нуаре, анемец тцарауао Карл Биухер. Ауаа рцятә усеицураан ирхылтцуаз ашытыбжькәа абызшәа дырҗеиет ахәон уи. Ахыцреи арҗиареи еикәытхашыа рымамызт аханатәгы, рацхьатәи ауаапсыра русеицураан ирхылтцуаз ашытыбжькәа рцьяус арманшәалон хәа азипхьазон Л.Нуаре.

Азеипш цьяус знапы еицалаку меицәажәар, акы еибырымхәар амуа итагылон. Арт ирхылтцуаз ашытыбжькәа анапырхахареи арҗиареи еицыршыуан, анапырхахареи ашытыбжьи еидхәалахон, дара ацакы ахьяархәозгы аусеицураан акәын, усқан акәын ианеилкаахоз ртцакгы. Ишней-шнеиуаз, аусураан ахархәра зауаз ашытыбжькәа, аусанырымуазгы ирызцәырццуа, издырхәалоз аматәар иазку аилкаара рзынхо иалагеит.

Абызшәа аҗиара, ашыакәгылара абарткәа шыатас иазышыталеит, настгы аматәаркәа азырбаз, ауаатәыоҗса

рпышәа злеимардаз, ахдырра шыақәзыргылаз алексикатә кодгы аееибынаҥеит. Аҕыатә шытыбжықәа ҕнатцаауеит абызшәадырра аҕәша чыда – **апалеонтология**.

Абызшәа ауаа злеицәажәо, излеибадыруа акодқәа рсистемоуп. Ишыақәгылахыоу абызшәа иамоуп алогикатә еиҕартәашыақәа, ажәақәа, ахәоуқәа, ажәапцақәа рыла иеибыҕоуп. Дара абызшәатә код ахәтақәа роуп. Амаҕәрқәеи арҕиарақәеи азырбо ажәа ауп абызшәа шыақәзыргыло.

Иарбан ажәазаалак идыру маҕәрк анарбоит, ма рҕиарақ, ҕазшыақ, аныррагы ҕанатцоит иара ажәа ахәтеипш, иаагозар, амаҕ ахыз ухәар, ауаҕы ибазшәа ицәа дҕаызоит, ашыаҕәаза ухәар игәы еилахәоит, амца ухәар, дадтәлоушәа дшахәшахәоит.

Ажәа ахшыҕ иамыругоуп, амаҕәр атцакы хада алнакаауеит, иара абзоурала ауаҕы адунеи инатә аныррақәа еиднакылоит, еилнаргоит. Ажәақәа, амаҕәр аҕазшыа хада алкаара адагы, рҕакы иаҕырцшыны, гәыпцәаны рееидыркылоит. Дара азырбо ажәақәа рааста, амаҕәрқәа рхыпцхазара кырза иеихауп. Ажәа агәыпцәа еиднакылоит еизеипшнатәуеит. Ажәа анаҕс, абызшәа аҕбатәи ак – ажәапца ма ахәоу ауп. Иҕоуп атцарауаа, ажәа анцәыртц акәым абызшәа аҕиара ахы анакыз, ажәақәа еидхәалахо ианалагаз ауп хәа изпцхазогы.

Анемец бызшәадырҕы, азеипш бызшәадырра ашыаҕаҕы Вильгельм Гумбольдт, абызшәа ахәыцра шыақәнаргылоит хәа азгәеиҕеит. Ажәлар рбызшәа дара рдоуха ауп, ажәлар рдоуха дара рбызшәоуп ихәон иара.

Анемец бызшәадырҕы Август Шлейхер, атцаки аформеи реипш иакуп абызшәеи ахәыцреи хәа азипцхазон.

Анемеци анҕлызи филолог Макс Миуллер, абызшәеи ахәыцреи маҕәрк иамоуп ҕ-хызык роуп хәа азгәеиҕеит.

Ашвейцар бызшәадырфы Фердинанд де Соссиур, абызшәеи ахәыцреи ракзаарадахцәажәо ихәон: абызшәа қбаадбғыцуп, ахәыцра иара адәахътәи ацшроуп, ашытыбж – иаархәу ақбаад ауп, ақбаадбғыц адәахәала мацара иаархәу аган адымкылакәа ишүзцымко еипш, абызшәеи ахәыцреи узеикәытхом хәа.

Америкатәи абызшәадырфы Леонард Блумфилд, ахәыцра ахы ацәажәара ауп хәа азипхязон.

Ацарауаа азәырфы ргәаанагарала, ажәаладагы ахәыцра акомпозиторцәа, асахъатыхыцәа, актиорцәа ухәа ирылшоит, избанзар, урт рхы иадырхәоит иажәалатәым адырғақәа.

2. Ахәыцра ацәеижьхәта ахшыц ауп. Армарахътәи арғыарахътәи ахшыц азбжақәа рфункциақәа хаз-хазуп. Армарахътәи ахшыц азбжа ажәахәа, абстракттә, алогикатә жәар иатәуп, арғыарахътәи анапы иазырхоуп, иарымоу ауаа рыда.

Арғыарахътәи ахшыц азбжа алабҫаба-сахъалатәи, хықәкылатәи ахәыцра, ажәа аматәартә цакы ирыдхәалоуп. Ари ахшыц азбжа ажәалатәым, анапырхахара мәақәнатоит, гәынхәтцыстала анырра, аилкаара иахытцхыртоуп. Ауаа рыбжьқәа реицдырра, апхәыси ахатәи рыбжьқәа реицдыраара, аинтонация, амелодика, аритм, ақәыгәгәара ирызкуп.

Ауафы иажәахәатә бафхатәра, ихшыбаф аҫы иалкаау ацәахәақәа ирыдхәалоуп, аихарак армарахътәи азбжа. Арт ацәахәақәа малырак роур, ажәахәа еилагоит. Ажәахәа аилагара **афазия** (абырзен бызшәақынтә, *a* – амапкратә хәтац, *phasis* – ахәамта) ахызуп.

Афазия лассы-лассы иацааиуеит:

- 1) **аграфиа** (абырзен бызшәақынтә, *a* – амапкратә хәтац, *grapho* – сыцәуеит) – аора алымшара, азымыцра;

2) **алексия** (абырзен бызшәаҕнытә. *a* – амапкратә хәтач, *lexis* – ажәа) – азамыцхъара.

Иҕоуп:

1) **амотортә афазиа** – ахшыөхәыцра ғырхәала азаа-мырцшра;

2) **асенсортә афазиа** – ғырхәалатәи ажәахәа азеилым-каара;

3) **адинамикатә афазиа** – цакы змоу ажәахәа ацәызра;

4) **асемантикатә афазиа** – иахәтоу ажәақәа рыцшаара азалымшара, ахәамта удаөқәа рылымшара.

XIX ашәышықәсазы иара аазыртыз афранцуз царауаө Поль Брок ихыз ала, ауаөы ғырхәалатәи иажәахәа мөақәыцто Брок ицәахәа хәа иашытоуп. Иара малырак аиур, ажәахәа аилкаара, аөра, ацхъара залымшо иҕалазом, иззом.

Ғырхәалатәи ажәахәа аилкаара алзыршо Вернике ицәахәа хәа иашытоуп, XIX ашәышықәсазы иара аазыртыз анемец царауаө Карл Вернике ихыз ала, еилагарак аиур ажәахәа ццакцәахоит, ицакыдахоит, аөреи апхъареи еилахәахоит.

Алогика (абырзен бызшәаҕынтә *logos* – ахдырра, ахәыцра, ажәахәа, ажәа) – ахәыцра иаша абызшәатә форма ауп. Ажәытә бырзен философ Аристотель, IV ашәышықәса хара хашықәспхъазара ҕалаанза, аграмматика алогика шыатас иазышытоуп хәа азицхъазон. Абызшәадырра хықәкыс иамоу, абызшәа шыатас иазышытоу алогикатә принципқәа рытцаароуп хәа азгәартон, Аристотель игәаанагарақәа ирықәныҕәоз афранцуз царауаа, Пор-Роиальтәи абертыц аббатцәа Антуан Арно, Клод Лансло. Дара ахәыцра акатегориақәеи азакәанқәеи ауаа изларзеипшу ала, аграмматикаҕы акуп, уи иаанаго алогикатәи абызшәатәи категориақәа еиҕароуп ауп хәа азырцхъазон.

Абызшәатәи алогикатәи категорияқәа еиқәшәазом хәа рхәоит хәамтәзтәи атцарауаа азәымкәа. Иеиқәшәазом, избанзар аграмматикатә категорияқәа еихәуп алогикатәқәа рааста. Абызшәатә категорияқәа, абызшәақәа зегыи рҕыи еицеипшым, еицишу абызшәатәи алогикатәи категорияқәагыи тцакыла еиқәшәазом, иаагозар «сара исхәеит» грамматикала ииасхәоу аамтоуп ианарбо, абыржәи исхәазар, логикала – уажәтәи. Ауафытәыџса ихәыцра алогика иахымкәо икәам, иага дкәышзазаргыи, иихәо-иуа еишьтагыла, есымша цәахәак ианыланы ицазом. Апцтазаара аганқәа зегыи еидызкыло абызшәа кырза итбаауп, алогика ааста еилазаашьала иуадаџуп.

Анемец бызшәадырфы Вильгельм фон Гумбольдт абызшәа иазку игәаанагарқәа шытас иазышьтәлеит **аи-зыкәашьатә теория**. Иара иадгылаџцәахеит: ХХ ашәышықәсазы анемец бызшәадырфы Лео Ваисгербер; аиндеиатәи абызшәақәа разкәазацәа, америкатәи аетнолингвистцәа Едвард Сепир, Бенцәамин Уорф. Ари атеория излахәо ала, еиуеипшым абызшәақәа рыла ицәажәо ауаа, адунеи еиуеипшымкәа ирбоит, бызшәацыпхьаза иара ахатәи логикатә хәыцра амоуп.

Вильгельм фон Гумбольдт ишазгәеитә ала, абызшәақәа рҕыи адырғақәа матәарк еиуеипшымкәа рарбара акәым, хаз-хазы рарбашьоуп ихадароу. Ажәа дыргоуп, настгыи адәахьтәи акаларақәеи ауафыи ифнытцкәтәи дунеи ирыбжьара икоуп, атәым бызшәақәа ртцара иҕыцу дунеи хәацшрак, еилкаарак аанартуеит.

Едуард Сепир еиуеипшым ауаажәларра зкәынхо адунеиқәа хаз-хазуп, рхатәи бызшәатә нормақәа рымоуп ихәон.

Бенцәамин Уорф ауаа рхымџацгашьа абызшәатә факторқәа ирыбзоуроуп хәа азгәеитәон.

Лео Ваистгербер абызшәа адунеи иацапхоуп хәа дахәац-шуан.

Икоуп ауаа бызшәак ада зхы иазмырхәо, иаламцәажәо, иззымдыруа. Абызшәадырраҕы уи **амонолингвизм** ахьзуп (абырзен бызшәақынтә *tonos* – акы, азатцә, алатын бызшәақынтә *lingua* – абызшәа).

Q-бызшәак ма инеихангы рыла ацәажәара иахьзуп **абиллингвизм** (алатын бызшәақынтә *bi* – ҫба, *lingua* – абызшәа). Q-бызшәак рыла ицәажәо ауаа ҫ-хкыкны икоуп:

- 1) абызшәақәа аки-аки еиламзҫакәа хаз-хазы зхы иазырхәо;
- 2) ажәахәак аҕы иазымхәыцзакәа аҫбагы еилатцаны ирылацәажәо.

Абызшәа рацәа здыруа ихьзуп **аполиглот** (абырзен бызшәақынтә *poly* – арацәа, *glotta* – абызшәа). Аҫоурых иадыруа ахацәа рахьынтәи, рацхьатәи аполиглот Понта аҫ Митридат VI Евпатор иоуп, ҫажәеи ҫба бызшәа идыруан хәа рхәоит. Ахәса рахьынтәи, Египет атцыхәтәантәи ахқәажә Клеопатра, жәа-бызшәак инареиханы илдыруан.

Ауаҕы шаҕа бызшәа идыруа аҕара, иаҕа изымариахоит итцегы абызшәақәа рцара, аха инткаатцәкьаны ҫажәеи хәба бызшәа иреиханы изытцазом хәа ицхьазоуп.

Азҕаарақәа

1. Ишцашьақәгылои ауаҕы ибызшәа?
2. Изахьзузеи Брок ицәахәа?
3. Изахьзузеи Вернике ицәахәа?
4. Изахьзузеи аизыҕашьатә теория?

Адҕа

1. Алитературақынтәи, армарахьтәи ахшыҫ азбжа аусура иазку адырратара азырхиатәуп.

2. Алитературакынтәи, арғарахытәи ахшыџ азбжа аусура иазку адырратара антцатәуп.

3. Ихтхәыцаатәуп ма рџиамтак иалџаатәуп здырра лаќәу, зыхдырра ҳаракым ауаа реиџецәажәара, настғы илазырќәуа, изырзымго иахцәажәатәуп

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.

Алекция №7

Абызшәеи абызшәатә хдырреи

Аплан

1. Абызшәатә хдырра.
2. Акоммуникативтә хдырра.
3. Ажәәхәатә коммуникация аиҫартәашья.

1. Ауаҫы инапы злакызаалакгы, дызҫызаалакгы инеипынкыланы ажәәқәа ихы иаирхәоит, дцәажәоит. Абызшәа ауаҫытәыҫса ипцстазааратә, ихдырратә, иеиҫцәажәаратә тахрақәа нанагзоит, дани инаркны ихиюу маруганы изыҫоуп. Ауаҫытәыҫса абызшәа ирҫеиауеит:

- 1) ипцстазаара зеггы иамыругоу ак акәны;
- 2) аҫсабара амазақәа атцхуа, ашәартә дтәнамыргыло аҫатцаразы;
- 3) ихшыҫ хәыцрақәа, игәазыхәарақәа раарцшразы;
- 4) ихигахьоу, ихтысхьоу иҫышәа аимадаразы;
- 5) икәша-мыкәша иҫоу адунеи даламзразы, данымзааразы.

Ауаҫы, абызшәа абзоурала, ҫыралатәи ҫырхәалатәи аформақәа рыцхыраарала, ихәыцрақәа даеазы изнеигоит. Абызшәа азакәанқәа рыла ажәәхәа анышьақәыргылоу изахауа еиликаауеит, иеилиргоит. Арт аҫазшьақәа иара иҫәеижь ахәтақәа, ипсихка, ихдырра ирылоуп. Дара ауаҫы итахрақәа ирықәшәоит, иахьеи-уахеи ипцстазаараҫы, ипцстазааратә ҫышәа аиқәырхара, абицарақәа рызнагара, рызныжьра иазкуп.

Адырга хәа иашьтоуп иазырбои (аҫыра, асахья, абжьи) ианарбои (ажәа атцакы, ианарбо аилкаара) реимадара. **Адырга** – есымша атцакы змоу ауп, атцакы – адырга ҫыралатәи, сахьалатәи, жьтыбжьылатәи аформақәа рыла иа-

нарбо ауп. Атермин «адырга» ажэытэ (антикатэ) филосо-
фия аҕынтэи иаауеит.

Иҕоуп **ипсабаратэуи** **ипсабаратэыми** хэа адыргақэа
реихшара. **Ипсабаратэым** хазы ишоит: **ибызшэатэуи**
(атцаарадырра абызшэа) **ибызшэатэми** (асигналқэа,
асимволқэа) хэа. Ипсабаратэу ауаа рбызшэақэа рдыргатэ
чыдарақэа рҕынтэи, аматематика, ахимиа ухэа ипсаба-
ратэым абызшэақэа рказшыақэа шыақэыргылоуп.

Ауафытэыфса имоу агэынкылара абзоурала, ажэа-ды-
рга иадхэалоу адырра еилыргахоит, еилкаахоит. Ауафы
игэынкылара: алогикатэ, аенциклопедиатэ, алексико-се-
мантикатэ, апрагматикатэ казшыақэа амоуп.

Алогикатэ лшарақэа, иақэнагоу адыргақэа рхархэашыа
ақэшэарала, адедуктивтэи аиндуктивтэи лкаақэа рҕны
иеилоуп.

Аенциклопедиатэ лшарақэа иаадырцшуеит абызшэа
адыррақэа.

Алексико-семантикатэ цышэа шыақэгылоуп: асинони-
миа, аполисемиа, аомонимиа, аметонимиа ухэа абызшэа
ахэтақэа рыла.

Апрагматикатэ лшарақэа абызшэатэ цышэа иалтц-
шэоуп.

Абызшэала иахарбоит, ианахтцоит, игэнахкылоит, иеи-
ташыақэхаргылоит ихэмоу адыррақэа, есиуа ирзынхажь-
уеит, амилатқэа алеиџцаауеит, ркультура еимардоит.
Абызшэа ианарбоит хаддырра иеибынато: агэрагара,
агэрамгара, ашэара, ахарара, ахатцара ухэа.

Абызшэа аилибакаара, аиџцаажэара, ахдырра арба-
ра рзы ахархэара алыршоуп ажэахэа ҕырхэалатэи ыыра-
латэи аформақэа рыла. Ажэахэа аонытцкатэи адэахьтэи
аформақэа еипцшым. Изырфуа, ма акы иапхьо, ҕырхэала,
бжыла, ма ыырала дыррак атаразы ажэахэатэ гэазыхэа-

ра иауеит. Ажәа, ажәеицааира, ажәахәахьа иадырбоит: аматәарқәа, арҕеиарақәа, аказшьақәа, аизыказашшьақәа. Урт арбо, абызшәа адыргақәа рсистемак ахасабала, аматәартә дуней, насгыи уи аказшьақәа ацсахуеит.

Ажәахәа шыақәгылоит ашьтыбжьқәа рхәара, ашьтыбжьеицааирақәа алзыршо ажәахәатә цәеижьхәтақәа русурала. Ажәахәа ахықәкы хада – адыргақәа рхы иақәитны реибытара, иахәтоу аишьтагылашьа рытара, ҕырхәалеи ҕыралеи аформақәа рыла иапцтоу ажәахәахьа ауп. Ажәахәада абызшәа зықалазом, бызшәадагыи ауаҕы иажәахәатә баҕхатәрагыи қалазом. Абызшәеи ажәахәеи ауаҕытәыҕса ихдырра хәаақәырцоит.

Ажәахәаҕы аорфографиятә, афонологиатә, асинтаксистә, асемантикатә, апрагматикатә дтцақәа ирықәнықәа латәуп. Ғыралатәи ҕырхәалатәи ажәахәа, аорфографиятәи афонологиатәи қазшьақәа (анбанқәеи ашьтыбжьқәеи реилатцара, ажәақәа, ахәоуқәа, атекстқәа ранцара ма рхәара) абызшәа егырт ахәтақәа ирзыршәаны ириашахоит, ирәеихоит. Асинтаксистә хархәагақәа рыла ахыцра, ацәанырра, амчхара ражәахәашьақәыргылара – афонологиеи, асемантикеи, апрагматикеи ирықәнықәоит. Асемантикатә қазшьақәа, егырт абызшәатә факторқәа рныррала, ахыцра аилкаара атцартцоит. Ажәахәа апрагматикатә чыдарақәа: афонологиатә, асинтаксистә, асемантикатә риашарақәа ирықәнықәоит.

Бызшәацыпхьаза иамоуп ахатәи тцакытә лшарақәа. Акы ахәаразы ма антцаразы зны ихәыцтәуп. Абызшәатә хархәагақәа рыдагыи уи залшазом. Ахыцра бызшәала ианаарпшхалак ауп даеазыи ианизнагахо, ианеиликаауа. Ауаҕы иитаху акы еиқәыршәаны ианизымхәо, ихдырраҕы атыц аназалымхуа, ианизеилмырго, ихаҕы ианизамго ауп. Ихәҕы изаамго ауп иеилырганы изымхәоҕыи.

Ахдырра аҕазаара арбага мыругас иамоу абызшәоуп. Ахдырра ахатәы еиҕартәашьа амоуп, абызшәа аиҕартәашьеи иарей еипшым, ихазуп. Ажәа абзоурала азәы ихдырра даеазәы иеилыркаахоит. Ахдырраҕы иаагахо даеа милатк ртоурых, ркультура, абызшәа ахархәарала, ажәа-еиҕага абзоурала уи анырраҕы аҕахоит. Акультура ауаа иҕартцо, ирхәо, ируа ауп. Абызшәа дара ирхәыцуа, иеилыркаауа, рыхдырраҕы иааиуа ауп.

1. Атҕаарадырраҕы ахәыцрей ахдыррей нҕкааны иеи-кәытханы, ихаз-хазны иҕам. **Ахдырра** ахшыҕ иазчы-даҕазшыҕоуп, **ахәыцра** – ахдырра зцу ахшыҕ аусуроуп. Ауаҕы ихәыцраҕы атҕабырг аиҕахәара, аиҕашьақәыргы-лара ауп ахдырра захьзу. Икәша-мыкәша иҕоу аилкаара, адкылар иҕазшыҕоуп ауаҕы. **Ахдырра ахкқәа** ыҕоуп:

- 1) ахшыҕахәыцра маҕарс иамоу ала: атҕаарадырра, адинхатҕаратә, абзаратә, аестетикатә, аекономикатә;
- 2) ахдырра субъектс издызкыло ала: ахылтшыҕратә, ақәратә, асоциалтә, ахатәы, азеипшуаажәларратә, гәыцлатәи;
- 3) ихараку, ихаракым;
- 4) ахдырра шыҕас иазышыҕтоу ала: аглобалтә, адемократиатә, аконсервативтә, апрогрессивтә ухәа.

Абызшәатә хдырра тҕаҕауеит **апсихолингвистика**. **Абызшәатә хдырра** – ажәахәа аира, аилкаара, абызшәа ахдырраҕы атҕахра, аиқәырхара апсихикатә механизмқәа реизак ауп.

Ауаҕы иажәахәатә рҕиара акоммуникативтә, аимада-ратә (алатын бызшәаҕынтә *communicabilis* – иеимадоу, иеипшыу) рҕиара иахәҕакуп. **Акоммуникативтә хдырра** – акоммуникативтә дыррақәеи еиҕартәашьақәеи реизак ауп. Ара иеизакуп: акоммуникативтә хдырра ахықәкқәа;

адунеихэацшышыақәа, аказшыа чыдақәа ркоммуникативтә категорияқәа реидкыла; ауаажәларра реилазаараҕы акоммуникация аормақәеи аҕарақәеи реизга.

Абызшәатә хдырра иаднакылоит ацсшәеибыхәара иазку адырратара: ашыжь, ҕынла, уахынла ирхәо, хатырқәтарала ирхәо ухәа.

Акоммуникативтә хдырра иаднакылоит ацсшәахәа-шыақәа ирызку адырратара: дасу ацсшәа шиахәатәу, ацхья изахәатәу, знапы зтатәу ухәа.

Акоммуникативтә категорияқәа рахь иаднакылоит, аиҕәажәареи уи анагзашыа аормақәеи рдырра аиҕаара алзыршо азеицш коммуникативтә еилкаарақәа. Акоммуникативтә хдырраҕы иалкаахар калоит **акоммуникативтә категорияқәа**: аиҕәажәара акатегория, ахатәы бызшәа, атәым бызшәа, ахатырқәтаратә, ацәанырратә, ахәшьаратә, агәрагаратә ухәа.

Икоуп иаха **иконкреттәу акатегорияқәа**: адиалог, амонолог, аофициалтә жәахәа, иофициалтәым ажәахәа, аҳара, ахәара.

Зынза иконкреттәу акатегорияқәа: ахыпхьазара, асиноним, антoним, афонема, аморфема, ажәа, ахәоу, ақәыгәгәара, аинтонация ухәа бызшәатә категорияқәоуп, избанзар ажәахәатә рҕиара хәаақәырцоит.

Абызшәатә хдырра акоммуникативтә хдырра иахәтакуп. Акоммуникативтә хдырра чыдала хазы иалкааны тцаарадыррак итнатцауам, аха акультурология, алингвокультурология, аетнография, аетнолингвистика ухәа азхьяпшуа иалагеит. Акоммуникативтә хдырра амилат ркоммуникативтә хымҕацгара хәаақәнатцоит. Амилат ркоммуникативтә хымҕацгарала, ркоммуникативтә хдырра аҕаки ахархәара азакәан хадақәеи рыхцәажәара алыршахоит.

3. Ауаа еицәажәо иеилибакаауеит, ихеибартәауеит, иеи-бырхәоит ргәаанагарақәа. Акоммуникация (алатын бызшәақынтә *communico* – зегьирзеипцшыстәуеит, иеидысхәа-лоит, сцәажәоит) ауаа рымацарагы рақәым изқазшыоу. Ацстәқәа, ацсаатәқәа рхатәы еибадыршыақәа, еилибакаашыақәа рымоуп. Рыцстазаара шәарта гәгәак иантагылоу ирхылтцуа ашьтыбжь хазуп, агәәанызаара азырбо ашьтыбжь даеакуп, агәыргъара, амлакра, афатә ацшаара, аймакра, ахыбаара, агәхьаагара, агәаара, агәынамзара ухәа дасу рхатәы шытыбжьытә рбашыа рымоуп, хыпхьаза-ралагы рыхкқәа кырза ирацәоуп.

Ауафытәыџса арт ахымџацгашыақәа шицәтәымымгы икоммуникация хазуп, арт иреипцшым. Иџоуп ивербалтәу, ивербалтәым акоммуникация. **Ивербалтәым акоммуникация** иаха ижәытәу. Дара ажәахәа иацзаргы калоит, арахь иаднакылоит **апаралингвистикатә** (абырзен бызшәақынтә *para* – акәша-мыкәша, иацну, иааигәоу) хархәа-гақәа, ашәтцаматәа, ацәеижь абызшәа. Ацәеижь абызшәа хәа иашытәу атәашыа, агылашыа, аеибытәшыа, ауафы ҫымтзакәа игәы итәоу, иныруа, ихьаауа, игәтакы ануирбо, ма ианиныцшуа.

Ацәеижь абызшәа зтәо атцаарадырра **аетология** (абырзен бызшәақынтә *ethos* – ацстазаашыа, атцас, ақьабз, ақазшыа; *logos* – атцара) ахьзуп. Арахь иаднакылоит анапырхахарагы, напыла ауафы илшоит иитаху акы арбара, мацәарк аура, ашәара, цъара иқәу азхьарцшра.

Амимика (абырзен бызшәақынтә *mimikos* – аҫырцшратә) – ауафы иџнытқатә тагылазаашыа, ицәанырра иҫацшылара иананыцшуа, ма идырны ихы ианаирхәо: икылкааны ауафы ила ахцшылара, ақьышәқәа русура, апышәырччара, акы уамашәа абараан, ацъашыараан, ашәараан ацъымшықәа рлаха-џахара. Ауафы иеибар-

кышыа, иеифартэашья, ифеацшылара иадырбоит иказшыа, иеилкаара, иуафышыа хэа ицхязоуп. Ари аметод афизиогномика (абырзен бызшэафкынтэ *physiognomie, physis* – ацсабара, ацсабаратэра) ахьзуп.

Ауафытэыфса иныцшуеит итахракэа: ауафы иеыртынчны, иееиужьны даныфоу данымшэо ауп; акы агэра анизымго, ма данацэшэо деибырхха дыфоуп; азэы иеиринаалар, иеигэаирпцхар анифаху ишилшо иезыригоит.

Ауафы аеизааигэатэра ахьынзазалшо, ахьынзафало атоит **апроксемика** (алатын бызшэафкынтэ *proximity* – ааигэара, аизааигэара). Шьяфак иеиттамкэа ирыбжьазароуп иеицэажэо ауаа хэа ицхязоуп. Ацсуа милат ракэзар, ианакэзаалакгы ауафы аеидхалара, аеизааигэатэра, идыгэгэала атэара, ма агылара рмилаф фазшыам. Ифоуп амилафкэа, шафа уизааигэаны утэоу афара агэрагара, анаалара иазкуп хэа изпхязоггы.

Акоммуникация аформафэа ируакуп **атактильтэ** (алатын бызшэафкынтэ *tactilis* – акыысранырра, анырра) коммуникация – ахькыысра, асра, анапынкылара, ажэфеитцыхра, ахы ажэфахыр афэтцара. Ариггы амилафкэа иеицырзеипцшым, дасу итцас иаднамкыло дахыфом.

Апаралингвистикатэ хархэагафэа: агэырфгаратэ ма агэынамзаратэ фэцсычхара, ашэшэра ухэа ажэахэа хадыртэаауеит. Арахь иаднакылоит **аинтонация:** абжыы фэгэа, абжыы ахаркра, аларфэра. Иадырбоит аифецэажэараан ауафы итагылазаашья: атынчра, агэыхытхытра, ахагэрагара, аацсара.

Ауафы ишэтфаматэа, ипшра-исахья иадырбоит ихныфэгара ахьынзафараку, ишыапы дахьынзафэгылоу, инапы злаку, иусура. Иалихуа апштэы, иаха дзеилахауа ихатара, иказшыа адырбоит.

Ивербалтэу аицэажэара иаха итфцаауп, иаха иуниверсалтэуп. Дыргала иарбоу адырратэра ивербалтэу

ауафтытэыфсатэ ибызшэахь аиагара алшоит, иаагозар икьафкьаза иаартны ишьтыху анапсыргэытца аразра, аиашара иадыргоуп, иара убас агэеантцарагы; арбагатэ нацэа ақэыркэагра ус акатцара иацсам, аеанкылара еигьуп аанагоит.

Акоммуникация иамоуп ахықэкі, ицэажэо дзацэажэо изнеиго, ихдыррафы иинижьуа.

Азтцаарақэа

1. Абызшэатэ хдырра закэузеи?
2. Акоммуникативтэ хдырра закэузеи?
3. Апроксемика закэузеи, иатцозеи?

Адџа

1. Атакильтэ коммуникация азырбо хтыск апстазаарақынтэ ма алигературақынтэ антцара.

2. Апаралингвистикатэ хархэагақэа азырбо ахэоуқэа хэба иреитцамкэа рантцара.

3. Рфеиамтак ақынтэ иалфаатэуп иеицэажэо рбызшэа, рмилаф-культурафэа фазара азырбо ажэахэа.

Алигература

1. Вендина Т. И. Введение в языковедение. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языковедение. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языковедение. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алигература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языковедение. М., 2008.

Алекция №8

Абызшәақәа реигәыцхәра

Аплан

1. Абызшәақәа реигәыцхәра закәу.
2. Абызшәашьата закәу.
3. Асинхрониеи адиахрониеи.

1. Адунеи аґы айгәыцхәра зныцшуа абызшәақәа мацым. Шьак иатәу, аиуара зыбжьоу ауаа шеипшу еипш, иеигәыцхәу абызшәақәаґы аизааигәара рныцшуеит. Ауа-ґытәыґса дызлацәажәо ашьтыбжьтә бызшәа ашьақәґы-лара апроцесс **аглоттотогенез** (абырз. быз. *glotta* – абызшәа, *genesis* – ахылтцшьтра) ахьзуп.

Адунеи аґы иґоуп иеипшу, иеизааигәоу абызшәатә гәыц мацқәа ма акыр итбаау. Ас иґоу аґыпцқәа абызшәатә таацәарақәа хәа ирышьтоуп. Абызшәақәа даеа бызшәақәак рхылтцуеит, ґыц ииз абызшәа изхылтцыз абызшәеи иареи иеидызкыло, ирзеипшу аказшьақәа азынхоит. Хылтцшьтрала зынза еизааигәара зыбжьам амилатқәа рбызшәақәа рыґнытцқа аизааигәара, ашьтыбжь еиқәшәарақәа анырныцшуа ыґоуп.

Ажәытәан ауаатәыґса реилазаарақәа еиґытцуан. Рхыпцхәазара анырацәахалк, рыфатә-рыжәтә анмачхалак, гәыпц-гәыпцла рыґешаны даеа тыпцқәак ирышьталон. Гәыпц ахьықаз реааныркылон, еґырт цшаара идәықәлон. Ицази иаанхази аимадара рцәызуан, иеицәыхарахон, рбызшәаґы аеашон. Инаскяз ауаа рбызшәаґы аеитанакуан, ирцылоз аматәарқәаґы ахьз ґыцқәа рзырцшаауан, уанза излацәажәоз абызшәа наґзатцәґкыаны ирзеиқәырхомызт, ирызгәынкыломызт, ирхшатыз ажәа ахатыцан даеакы апыртцон.

Адуinei иеиҕәнашаз ауаа рбызшәа ачыдарақәа аана-хәон, урт хаз ҕәәажәашьяқәаны иҕалон, идиалектхон. Ишнеи-шнеиуа аицшымзаарақәа, ачыдарақәа рацәахазо, изхылтцыз абызшәа зынза ианынаскьягахалак, ихазы бызшәахон. Иахьынтәааз абызшәала ицәажәо ауааи иахылтцыз иалацәажәо ауааи зеилибамкаауа иҕалон.

Абызшәадырцәа абызшәақәа еиҕырпшуа, атцанза ит-таауа ирзеипшу, иеидызкыло шьяқәдыргылоит. Анемец философ, атоурыхтцаафы, амарксизм ашьатаркцәа ируазәку Фридрих Энгельс, аиҕытца абзоуралоуп аҕыц хылтцшьтрақәеи адиалектқәеи рышьяқәгылара, рыҕалара злалыршахаз хәа ицхьазон. Уи зыхтысуа ажәларқәа шьяла иеигәыцхәу хылтцшьтрақәоуп, рбызшәақәагыи иеигәыцхәу абызшәақәа роуп хәа рзихәон. Ус иҕан ажәытәзан.

Анаҕс ахәынтқарра дукәа шьяқәгыло иалагеит. Ахылтцшьтра мацқәа урт ирыхәларгало, рбызшәа, ртцас наскьо, ишьтыркааз абызшәа ахәаакәа иртаркуа иалагеит. Збызшәа зцәызыз ма ишьтазтаз ирыдыркылаз, ишьтырыхыз иалазуеит. Ас еицш иҕоу атагылазашьяан, иеигәыцхәу ахылтцшьтра, иеигәыцхәу бызшәала ицәажәоит хәа хәашьяамам. Иеитасуа, имҕасуа аеитанакуеит ацстазаара.

Аамта цацыпхьаза, ауаатәыҕса рыҕиаратә мҕа аеи-такуа ихаракхон, ихазхон. Ахылтцшьтрақәа жәлархон, ажәларқәа милатхон. Иҕоуп милат хкыла иеилацсаны, бызшәак иеиднакыланы, иакны миллионҕыла ишьақәгылаз. Иҕоуп иаадырижьтеи тәым дрыламтақәа, рхыпхьазара азырхарей атәым ахәлагаларей иашьтамлакәа, зхылтцшьтра иашьклапшны, збызшәагыи бжьямырзкәа иаауа.

Q-бызшәак реилазҕара ахцатәи абызшәа ҕыц шьяқәнаргылазом. Иҕоуп апыжәара згаз, иапхьагылаз абызшәа, егыи изацхьагылаз абызшәа хархәарада ианызаа-

уеит, ииазауеит. Уи иатцахаз, зхы ззеикәмырхаз бызшәа-хоит. Аракагы иаапшуеит адунеи ѿ-мчык реиҕагылара, аказаарей акамзаарей рымч:

- 1) иаиааиз иатцахаз;
- 2) изылшаз излымшаз;
- 3) ицаз изымцаз;
- 4) иеикәхаз ианызааз,
- 5) ихадароу ихадарам.

1. Абызшәақәа зхылтцыз ацхьабызшәа абызшәашьата хәа иашьтоуп. Индоевропатәи абызшәақәа ртоурых-еиҕырцшратә тцаара ашьтыбжьқәа, ажәақәа рыѿнытцка аизааигәара шықәнаргылеит. Уи иахәогы арт абызшәақәа жәйтәла рхылтцшьтра акзаароуп.

Ѽба ма инареиханы абызшәақәа реигәыцхәрақәа шықәнаргылоит атоурых-еиҕырцшратә бызшәадырра. Иара ѿшә шықәса инарзынапшуа иахытцуеит. Хәашьалеи тцакылеи иеизааигәоу аморфемақәа маҕымкәа иказар, абызшәақәа еигәыцхәуп хәа ирцхьазоит. Абызшәа иахатәу ажәар ахь иаднакыло, амапсахра ззымариоу ирхыпхьазалам: ахьызцынхәрақәа, аграмматикатә рбагақәа, ацәеижьхәтақәа рыхьзқәа, ацсабара цәыртцрақәа азырбо ажәақәа ухәа. Ашьтыбжьеикәыршәарақәа иеиҕдырпшуа аморфема ахәтақәа зегы ирныпшуазароуп. Иеиҕдырпшуа абызшәақәа рышьтыбжь еилазаара, асистема ахәта хадақәа еизышәазароуп, аизааигәара рныпшуазароуп. Абызшәақәа рхылтцшьтратә еигәыцхәра шықәыргылоуп хәа ианыпхьазахо убаскан ауп.

Абызшәашьата ашьқәыргыларан, зегь рапхьа иргыланы абызшәа жәйтәзатәикәа ртынха еиҕдырпшуеит. Анаѿс егырт абызшәақәагы адырпхьалоит.

Теориала уахәапшуазар, иеигәыцхәу абызшәақәа, урт рдиалектқәа зегы еидкыланы хәта-хәтала реиҕырцшра,

абызшәашьәтә асистема **ареконструкция** (алатын бызшәәкынтә *re* – аитахәара, аитәрәыцра азырбо апынгыла, *constructio* – аиҫкаара) азура алнаршоит. Ари акырза иуадафу, зны-зынла зынза изалымшогы усхкуп, избанзар абызшәәқәа зегы неицынкыланы изнысыз рҫоурых мөа шыәқәзыргәғәо адыррақәа нагзаны иҫам, иеиқәырхам.

Иахьазы инагзаны итҫааны ишыәқәыргылоу, иеи-иташыәқәыргылоу бызшәашьәтә ыҫам. Ирацәазоуп иеи-еицшым агәаанагарақәа, аха уртҫгы зегы еиҫырцшны алкаа аҫатцара залыршам. Иеигәыцхәу хәа иалкаау абызшәәқәа хазы итыртцаауеит. Абызшәәқәа рыҫнытҫка инаскьахьоу, иеицәыхарахьоу аигәыцхра зныцшуа ирызку атҫарақәа еиднакылеит, ХХ ашәышықәса хынәажәатәи ашықәсқәа рзы зыҫиара нартҫбааны ахы акыз анострат (алатын бызшәәкынтә *nostrás, nostrátis* – хара иахтәу, аратәи) теория.

Анострат теория – индоевропатәи (аславиан, агерман, аиндоариитә, абырзен), афроазиатәи (асемиттә, аегипеттә), ауралтәи (априбалтика-финтә, асамодиитә), алтаитәи (атиурктә, амонголтә, атунгус-манчжуртә), адарвидтәи (ателуг, атамилтә), амонголтәи, ақартвелтәи (ақыртуа, агыруа, ашәан) бызшәәқәа реигәыцхәра аҫоурых-еиҫырцшрала рышыәқәзыргәғәара иазку гәаанагароуп, гипотезоуп (абырзен бызшәәкынтә *hypothesis* – агәаанагара, агәәара). Ари агәәара-гәаанагаратә теория, Европа абызшәәқәа зегы иаку бызшәәтә таацәаракны иеиднакыло. Арахь иаднакылазом нхытҫ-кавказтәи (ацсуа-адыга, анахдагьстан) абаски бызшәәқәа.

Аностарт теория ашыәтәкөы хәа дырпцхьазоит асовет бызшәәдырөы Владислав Марк-ица Илич-Свитыч. Атермин «аностарт бызшәәқәа» рапцхьаза акәны иалеигалеит адат бызшәәдырөы Хольгер Педерсен 1903 ш.

В. М. Илич-Свитыч анострат бызшәақәа рыҕонытқа афонетикатә еиқәшәарақәа рсистема, абызшәашьата ашьтыбжьтә система еиҕашьақәиргылеит, аетимологиатә жәар ареконструкцияқәа аццаны иеиқәиршәеит.

Иеигәцхәу ашьагәыттә, аффикстә морфемақәа акыр инартбааны иалазар, анострат бызшәақәа рхылтцшьтратә еигәыцхәра аарцшхоит. Ашьагәыттә морфемақәа ркорпус иеиднакылоит ажәартә фонд хада: ажьрацәара, ацәеижь-хәтақәа, апсабара цәыртцрақәа, ацстәқәа, апсаатә, ацциаа, арәиара, апроцесс азырбо аилкаарақәа. Иеигәыцхәуп хәа ирцхьазо абызшәақәа ркны ажәахырәиараатәи ажәац-сахратәи еизааигәара ыказароуп.

Анострат анаос икоуп даеа таацәарақәа, аурыс бызшәадырфы Сергей Анатоли-ица Старостин иалеигалаз **асино-кавказ таацәара**. Арахь иаднакылоит:

- 1) нхытцкавказтәи – ацсуа-адыга, анах-дағыстан бызшәақәа; уахь иалацхьазоуп ахуррито-урарттәи ахаттәи Ажәытә Мрагылара абызшәақәа;
- 2) аенисеитә – акеттә, акоттә ухәа;
- 3) асино-тибеттә – акитаитә, атибеттә, абирмантә ухәа.

Арт ахбызшәатә таацәарақәа еидызкыло аморфемақәа ркорпус кырза итбаауп. Асино-кавказтәи абызшәақәа акыр иқәыцшуп ансотраттәқәа рааста. Рбызшәашьата аиҕытцра IX-VIII зқышықәса хашықәспхьазара калаанза иадырхәалоит. Асино-кавказтәи ахылтцшьтрақәа, анаос нхытцкавказтәи анострат бызшәақәа ныкәызгози дарей, Мрагылара Ааигәа ажәытә культура ашьақәгылараҕы ароль гәгәа шынарыгзоз, насгы иахьәиаз рыхәштәаратыц акырза ишацәыхарахаз ухәа адырратарақәа атоурых азы акрарытцаркуеит.

Атцарауаа Нхытцкавказтәи асино-тибеттәи бызшәақәа рбызшәашьата ажәартә еилазаара тыртцауан. Арт атцаа-

рақәа иадырбеит анеолит кәзшә шамоу ажәытә культу-
ра. Адгьылкәаарыхра, арахәазара, анырхага маругәә,
ацстәкәә, аихалых азырбо атерминологиа аайдкыланы уи
шахатра азыруеит.

Зынза аиҗаара шрыбжәамызгы, анафс иеиҗырцшын
афразиатәи нхытцкавказтәи абызшәәкәә. Арт ажәартә еи-
зааигәара рныцшзом, абызшәатә, акультуратә еинырра,
еиҗаара шықәгыло ианалагоз аамтазы, дара еибызто
абызшәкәә аиҗытра иалагахьан.

Анострат теория аказаарей акамзаарей хәа иқәгылоу
азцаараҗы апыжәара агоит иара аказаарей ажәытәза-
рей. Атоурых-еиҗырцшратә бызшәадырра, анострат-
тәи нхытцкавказтәи абызшәәкәә аигәыцхәра шрыбжәам
зхәаша методика амзбазацт. Убри азын, аигәыцхәра
рыбжәазар залшом хәагы шықәырғәғәаны иузхәазом.
Икоу ашьтыбжәеиқәыршәарақәә, ашьтыбжәҗырцшрақәә
машәыршақәны иузыцхәазом.

2. Абызшәашьатә ацшаарей ажәытәзатәи абызшәәкәә
рытцаарей ус хаданы иқәгылеит XIX ашәышықәсазы. Аҗ-
цәажәашьақәә, милатцыцхьаза абызшәа атцара, ахатәы
бызшәа артцара ухәа абызшәа хылтцшьтрас иамазаалак-
гы иазхьамцшкәә, иара иахьатәи атагылазааашьа зхәо,
иазырбо атцарадырратә хцәажәара аметодика ацтам-
зар амуа итанаргылеит.

XIX ашәышықәса антцәамтәи XX ашәышықәса ала-
гамтази атцарауаа: аурыс бызшәадырфы, апрофессор Фи-
лип Федор-ица Фортунатов, аурыс бызшәадырфы Иван
Александр-ица Бодуен де Куртене, ашвейцар бызшәады-
рфы Фердинанд де Соссиур иацшьыргеит абызшәа зта-
гылоу аамтазы тцарадыррала ахцәажәара атеориатә
шьатақәә. Ф. Ф. Фортунатов ахцәажәаратә принципкәә
ацитцеит, И. А. Бодуен де Куртене абызшәадырра ишеит:

астатикатә (ақзааратә) мамзаргыы ахцәажәаратә; адинамикатә мамзаргыы атоурыхтә хәа. Иара хартәааны иттицааит Фердинанд де Соссиур. Иазгәеитеит ажәахәатә рәиара ианакәзаалак зыцсы тоу рәиароуп, имфасыз иахылтшътроуп хәа. Уи итцаара иахыләиааит **асинхрониеи** (абырзен бызшәақынтә *synchronós* – аамтәкла, *syn* – иеицны, иеилахәны, *chronos* – аамтә) **адиахрониеи** (абырзен бызшәақынтә *diá* – иалсуа, анафс, ашьтахь, *chronós* – аамтә).

Ганкахьала, практикала асинхрониятә аспект иаҳа ихадароуп, избанзар ицәажәо ауафы ихы иаирхәо ажәа хылтшътрас иамоу, иамапсаху ма ихатәу, ҫышьапқарас иамоу, иамаз иара изы зегьы дара роуп. Ара ихадароу, абызшәа знысыз аәиарамфә акәымкәа, иара ахархәареи ахархәашьақәа системала реибытареи роуп.

Асинхрониеи адиахрониеи, даеа ганкахьала еиқәытхашьа рымам, атцаарадырраәы иқоуи аәиареи еицшьызароуп. Абызшәа асинхрониятә система изну аамтә иузақәгом, изнысыз иадхәаламзар аузом.

Ф. де Соссиур иаликааз аспектқәа афбагы хаз-хазуп, аха дара реиғаргылара залшазом, избанзар асинхрония абызшәадырратә тахрақәа маҷымкәа инанагзоит:

- 1) алфавитқәа реиқәыршәара;
- 2) афышьапқрақәа рапцара;
- 3) ахцәажәаратәи аиғаргыларатәи рнормативтә грамматикақәа реиқәыршәара;
- 4) ахатәы бызшәеи атәым бызшәақәеи ртцара.

Адиахрония абызшәа атоурых атцараәы ицхыраагзатәуп, аха идьртәуп адиахрониеи абызшәа атоурыхи акы шрақәым, избанзар адиахрония ианарбо ихаз-хазу, системаны иеидхәалам, абызшәа аструктура иақәытхоу, иалкаам фактқәак рагәылпшаареи революцияеи ауп.

Азѣаарақәа

1. Абызшәатә таацәара закәүзеи?
2. Анострат теория закәүзеи?
3. Асинхрония закәүзеи?
4. Адиахрония закәүзеи?

Адѣа

1. Иѣоу алитература ахархәарала, анострат бызшәақәа ирызку аматериал антцара.
2. Иѣоу алитература ахархәарала, асино-кавказтә бызшәақәа ирызку аматериал антцара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №9

Афонетика

Аплан

1. Афонетика закәу.
2. Ажәәхәатә аппарат.
3. Ажәәхәа шьтыбжькәа рклассификация.

1. **Афонетика** (абырзен бызшәаҕынтә *роне* – ашьтыбжь, абжы) – абызшәа ашьтыбжьтә еилаазара тызцаауа абызшәадырра аҕәшоуп. Арахь иаднакылоит: абызшәа ашьтыбжьтә хархәагақәа зегьы, ақәыгәгәара, аинтонация, ацыра. Иҕоуп:

- 1) азеипш фонетика;
- 2) аиҕаргыларатә фонетика;
- 3) хаталатәи афонетика.

Азеипш фонетика иатцоит иарбан бызшәазаалак иазчы-дароу ашьтыбжьтә еилазаара азакәанқәа.

Аиҕаргыларатә фонетика, әба ма инареиҳаны абызшәақәа рышьтыбжьтә еилазаараҕы, ирзеипшуи хазы дасу ирызчыдароуи тнатцаауеит.

Хаталатәи афонетика иалкаау бызшәак ашьтыбжьтә еилазаара атцоит. Хаталатәи афонетикаҕы иалыркаауеит аҕоурыхтәи ахцәажәаратәи фонетика. Аҕоурыхтә фонетика, аҕоурыхла абызшәа аҕиашья аҕыратә баҕақәа иадырбо еидкыло, адиалект жәәхәа азгәатә иатцоит. Ахцәажәаратә фонетика, абызшәа иалкаау аҕоурыхтә аамта хцәахак итазо, ма иахьатәи аҕагылазаашья тнатцаауеит.

Афонетикаҕы иалыркаауеит хаталатәи амаҕарқәаҕы:

- 1) акустикатә фонетика;
- 2) артикулиациятә фонетика;
- 3) аперцептивтә фонетика;

- 4) афункционалтә фонетика мамзаргыы афонология;
- 5) акцентология.

Акустикатә фонетика итнатцаауеит ажәәхәә шытыбжыы афизикатә чыдарақәа.

Артикулиациатә фонетика – ашытыбжы шыақэзыргыло ажәәхәатә аппарат аусура, ажәәхәә афизиология.

Аперцептивтә фонетика (алатын бызшәақынтә *perceptio* – адкыларә) – ажәәхәә шытыбжыы лымхәтафрала адкылашыа ачыдарақәа.

Афункционалтә фонетика мамзаргыы афонология – зышытыбжы еилазаарала, ацакы змоу абызшәа акқәа шыақэзыргыло аморфемақәа, ажәәқәа, урт рформақәа.

Акцентология – ақэыгәгәара тызцаауа.

Афонетикеи афонологиеи акы рақэым. **Афонология** – афонетика иахәтакуп, хәтаклатәи матәаруп, ажәәхәә шытыбжықәа, афонемақәа аицәажәара иазку хархәагақәаны иатцоит. Абызшәадырра акқәа рыфнытқәа афонетика зхала икоу тцаарадырроуп.

Ажәәхәә афизика кәзшыақәа ацоит афонетика ақәша **акустика**.

Ажәәхәә шытыбжыы – ажәәхәә цәеижхәтақәа русура иахылтца ахауа цәқәырцароуп. Ашытыбжықәа ирымоуп рхатәы шытыбжыхылтшыа: икоуп амузыкатә шытыбжыы, атон хәа изышытоу; имузыкатәым, ашыкыбжыы.

Атон – абжытә бжыындақәа аамта-аамтала рцыс-цысра ауп.

Абжыы хәанча – абжыы зхылтцауа ацәеижхәта иаамта-аамталатәым ацыс-цысра ауп, иаагозар ақышықәа.

Ажәәхәә шытыбжықәа еиқырдыраауеит: харақырала, мчхарала, аурыла.

Ашытыбжы ахаракра – секундклатәи ацыс-цысра ахцхәазара ауп. Уи зыбзоуроу, абжыы бжыындақәа шақа

иххоуи иауны иҕоуи роуп. Иаҕа иҕараку ашьтыбжькэа рыцэқэырцара иаҕа икыафуп. Ауафы 16 инаркны 20 нызкы Гц (герц) рҕынза ашьтыбжь аҕаракыра идикылоит. Уи иеиҕаны ма илаҕэны илымҕа иазнеизом. Агерц хэа иашытоуп аамта-аамталатэи атцыс-цысра иамоу аццакра. Герцк секундклатэи аццакра итазоит.

Ахэсеи ахацэеи рышьтыбжьхылтра еипшым. Ахацэа ражэахэа шытыбжьы 100 – 200 Гц иназоит, ахэса ражэахэа шытыбжьы 150 – 300 Гц. Ахацэа рыбжьытэ бжьындакэа 22 миллиметр иҕоуп, ахэса – 18 миллиметр. Абжьытэ бжьында шака иауыу акара, атон иаҕа илаҕэуп, ашыкыбжьы еиҕауп.

Ашьтыбжь амч аҕауа аура иахыцшуп. Иара абжьы зхылтцуа ацэеижьхэта иамоу ашэагаа шака иахкыои аҕауа цэқэырцара амчхареи роуп иеибызто. Иеиуеипшым ажэахэа шытыбжькэа, иеиуеипшым амч рымоуп. Абжьы амч иара зныфуа, изтафуа атыц иахыцшуп (арезонатор). Уи шака итшэоу акара, амчгы иаҕа идууп. Иаҕа иҕараку ашьтыбжькэа, иаҕа идуушэа иуаҕауеит. Ашьтыбжь амчреи адуреи еицеикрам. Зымч еикароу, аха харакыралла иахазу ашьтыбжькэа дурала иеипшым. **Ашьтыбжь амч** децибелла (дБ) иршэоит, **аура** – афон.

Ашьтыбжь аура иара атцысра аамтоуп, миллисекундла иршэоит.

Ашьтыбжь еилазаарала имариам:

- 1) **атон хада** – ацэеижь зегы атцысра иахылтцуа атон;
- 2) **хэталатэи атон** (*аобертон*) – ацэеижь ахэтақэак ртысра иахылтцуа, атон хада ааста акырза иҕараку;
- 3) **атембр** – хэталатэи атон ишыақэнаргылоит, азэыцыпхыза ихатэ тон имоуп, иеилафашыазом, бжьык ахаан даеа бжьык иалазмырфашыо иароуп;
- 4) **аформанта** (алатын бызшэақынты *formans* – ишыақэзыргыло) – ажэахэатэ шытыбжькэа, еиҕарак

абжыѳақәа ракустикатә кәзшыақәа азырбо, атембр шыақәзыргыло.

2. Ажәахәа аппарат аибыташыа зто афонетика аѳәша **антропoфоника** ахъзуп мамзаргы ажәахәа афизиология. Ауафы ажәахәа шытыбжықәа анихылтцүа, ма ианиахауа, ианидикыло имоапысуа аусура ухәа ажәахәа абиология кәзшыақәа атцит.

Ажәа ахәаразы ауафы ихылтцүа ашытыбжықәа шыақәзыргыло ацәеиж ахәтақәа реидкыла ажәахәа цәеижхәтақәа (аппарат) ахъзуп. Иара иаднакылоит: анерв система хада, абареи ахареи ирызку ацәеиж ахәтақәа, ажәахәа ацәеижхәтақәа.

Ажәахәа цәеижхәтақәа рахь иаднакылоит:

- 1) ашытыбжы аѳаларазы иатаху ахауа цәқәырцала изыршәуа **ацсыцеивгаратә аппарат** – арпхақәа, арпхақәа рышѳа ахауа назго ахәдыррақәа (абронхқәа), ахәлымшәы (ацсыц лагаоагага кыркы – атрахеи), ажытѳкыа (агәышци амгәацәеи ейкәызшо – адиафрагма), агәабыцаѳкыа;
- 2) **ахәаратә аппарат** иеиднакылоит активи апассиви цәеижхәтақәа: активқәа (ахадаратәқәа) – абжы бжындақәа, абз, ақышәқәа, афатца ататара, абзчыда, афаринкс (ахәлымшәеи афатцеи еимаздо акылаара), цаѳатәи ацламхәа; апассивқәа (ацхыраагзатәқәа) – ахапыцқәа, ахапыц адац этагылоу агәаоара (альвеола), афатца акыакыара, хыхьтәи ацламхәа зегы.

Абжы бжындақәа акаркчыдафәи иѳоуп. Акаркчыда ацсыц лагаоагарта хыхьтәи ахәтоуп, иеипшыу ахәдыррақәа рыла иеибытоуп. Ахәдыррақәа рыбзоурала абжытә бжындақәа иеидыло, иеидытцүа, ашытыбжы злацо акылаара атыц ылырхуеит. Иажәахәатәым ацсеивгарани

аштыбжь дагәакәа рхәараани дара иеидыгоуп, иеиужьуп, акылаарагы ахкәакь ацшра амоуп. Абжьыкақәеи, асо-нортәқәеи, ацыбжьыка тарқәеи рхәараан абжьы бжьын-дақәа иеибарххоит, рееидыркылоит, иеизааигәахоит, нас ахауа цәқәырпара аужьуа иеидытцуеит, еитах идырдыруа рееидыркылоит.

Аштыбжь акаларазы ихадароуп: акаркхагыла – атембр кәзцо ашыкьбжьы арезонатортә тони ахышьақәгыло; абз – иеитатца, икәацо цәеижьхәтоуп, арезонатор аформеи ашәагааи ацсахуеит, настгы ацыбжьыкақәа рхәараан апықәсылара канатцоит; ақышәқәеи абзчыдеи – апықә-сылара акатцара иалахәуп.

Аәатца ататара анышьтху, апынтца агәафара ашәахауеит, усқан аштыбжькәа апынтцафәы аштыбжьццаныфара ры-мазам. Аәатца ататара анылакәу, ианаушьту, ахауа ацәқәыр-пара тынч апынтца итысуеит, апынтцатә шытыбжькәа ирызчыдароу арезонанс калоит. **Ажәахәатә шытыбжьы артикулиация** ахьзуп аштыбжь ахәаразы ажәахәатә цәеижьхәтақәа русура. Ажәахәа шытыбжьы шыақәгыларц азы иатахуп ацәеижьхәтақәа иалкаау реишьтагылашья.

Артикулиация х-хәтакны иеибытоуп: **алагара** – ажәахәатә цәеижьхәтақәа аштыбжь ахәара реазкра; **аеынкылары** – аштыбжь ахәаразы иахәтоу атыц аанкы-лары; **ахьатра** – ажәахәатә шытыбжькәа реыртынчра.

3. Ажәахәатә шытыбжькәа рклассификация шыатас иазышьтоуп аштыбжь акустикатәи анатомо-физиоло-гиатәи кәзшьақәа. **Акустикала** аштыбжькәа шоит: **аб-жьыкақәа** – абжьыцқьала ишьақәгылоу, **ацыбжьыкақәа** – абжьыхәанчала ма абжьыхәанчеи абжьыцқьеи рыла. Аб-жьыцқьа ашьақәгылараан ахауа цықәсыларада иаауеит, ацыбжьыка ашьақәгылараан апықәсылара ацуп.

Абжьыкақәа анышьақәгыло, абжьыцқьа ашыкьбжьы ахәаеуеит, ацыбжьыкақәа (асонортәқәа рыда) реихарак

анышыақәгыло, ашыкьбжьы еихауп абжьыцкьа ааста. Ажәәхәа шытыбжькәа артикулиацияла реивгарала ф-классификациятә хкык ыкоуп: абжьыкакәа рклассификация, ацыбжьыкакәа рклассификация. Абжьыка шытыбжькәа реидкыла **авокализм** (алатын бызшәакынтә *vocalis* – абжьыка) ахьзуп, ацыбжьыкакәа реидкыла – **аконсонантизм** (алатын бызшәакынтә *consonans* – ацыбжьыка).

Абжьыкакәа рклассификация артикулиация казшыақәа рыла:

- 1) **арад** – ашытыбжь ахәараан абз ахәта рыуа зешыштызхуа ала. Абз апхьатәи ахәта аеаныштынахуа, ишыақәгылоит абзпхьатәикәа: *и, е*; агәта аеыштынахуазар, ишыақәгылоит агәтантәи: *ы*; ашытахьтәи ахәта аеыштынахуазар, ишыақәгылоит абзшытахьтәикәа: *о, у*;
- 2) **ахаракра** – абз шака аеыхаранкуа ала реыршоит: иаарту, итбаау – *а*; иарку, итшәоу – *у*;
- 3) **ақышәхаргыержра** – ашытыбжь артикулиация ақышәкәа ралархәра. Ашытыбжь ашыақәгылара, ақышәкәа русура алархәрала, ишоит иқышәтәкәоуи иқышәтәкәами хәа. Ашытыбжь аныкало ақышәкәа алахәзар, ихкәацәауазар, ишыақәгылоит иқышәтәкәоу: *о, у*; иалахәымзар, ишыақәгылоит иқышәтәкәам, иаагозар: *а, ы, и, е*;
- 4) **апынтцатә** – афатца анылбаашыту ма ианыхараку, ахауа ацәкәырпа афеи апынтцеи рыла иеицызышытуа, ма инызкыло апынтца атембр чыда;
- 5) **аура** – иеипшу ма иеизааигәоу артикулиацияан фбаны иеицааиуа, акы иаха иауу, егыи иаха икьафәу абжьыкакәа;
- 6) **адифтонг** – цыракны иеицааиуа ф-бжьыка шытыбжьык.

Ацыбжыйкақәа рклассификация иамоуп ачыда-
рақәа:

- 1) **абжыщқәеи абжыхәанчеи реизыказаашьала** ишоит: **асонантқәа** – абжыхәанча ааста абжыщқәа еиҳаны излоу; абжыщқәа ааста абжыхәанча еиҳаны излоу; **ахәанча дагәақәа** – абжыщқәа злам;
- 2) **артикуляция аказшьала: аидыларатәқәа** – аҳауа ацәкәырцара иаиуа адықәсыларала ишоит: **аимкьаратәқәа** – ацәеижьхәтақәа зны иеидылоит, нас аҳауа урт еимнакьоит; **аффрикатақәа** – аҳауа ацәеижьхәтақәа рыбжьара акылаара ааннакылоит; **аидылара цынтатәқәа** – аҳауа апынтцала ицоит; **акылааратәқәа** – адықәсылара иартшәо ацарта иахькысуа аҳауа ишьақәныргыло, африкативтәқәа (алатын бызшәақынтә *frico* – иахьысшьуеит) хәагы ирышьтоуп, мамзаргы аспирантқәа (алатын бызшәақынтә *spiro* – сатәхәоит); **аидыларакылааратәқәа** – арахь иаднакылоит асонантқәа: **ганлатәиқәа** – ианышьақәгыло абз аган лашьтуп, аидыларагы, акылаарагы еицуп; **идырдыруа** – анышьақәгыло аидылареи акылаареи еитасуеит;
- 3) **активтә цәеижьхәтақәа** русурала ишоит: ақышәтәқәа – ақышә-қышәтәқәа, ақышә-хапыцтәқәа;
- 4) **абзтәқәа** – абзцхьатәиқәа, абзгәтантәиқәа, абзшьтахьтәиқәа;
- 5) **апассив цәеижьхәтақәа** – ахапыцтәқәа, альвеолатәқәа, апалаталтәқәа, авелиартәқәа.

Ажәахәаґы ашьтыбжьқәа ирыхтысуеит иеиуеипшым афонетикатә ыпсахрақәа, процессқәа. Урт иреиуоуп: **аккомодация, ассимиляция.**

Аккомодация (алатын бызшәақынтә *accommodation* – аеарнаалара, аеақәыршәара) – абжы́кақәа рныррала ацыбжы́кақәа рртикулиация аеанраалара, ацыбжы́кақәа рныррала абжы́кақәа реақәыршәара. Икоуп ҕ-хкык: апрогрессивтә аккомодация – иацхьяаиуа ашьтыбжь артикулиация антцәамта (арекурсия) иашьтәнеиуа ашьтыбжь артикулиация алагамта (аекскурсия) иананыруа; арегрессивтә акомодация – иашьтәнеиуа ашьтыбжь алагамта иацхьяаиуа иананыруа.

Ассимиляция (алатын бызшәақынтә *assimilatio* – аипцшхара, аилалара, адкыларара) иамоуп ахкқәа: ацыбжы́катәи абжы́катәи ассимиляция. **Ацыбжы́ка ассимиляция** – ацыбжы́катә шьтыбжы́ даеа цыбжы́как аш́ка ианиасуа: *абхәа – аңхәа, исывшәган – исывжәган*. **Абжы́ка ассимиляция** – абжы́ка абжы́каш́ка аиасра: *исфаит – исфеит, исхәаит – исхәеит*.

Икоуп: **апрогрессивтәи арегрессивтәи ассимиляция**. **Апрогрессивтә ассимиляция** – ацхья игылоу ашьтыбжь ашьтахь игылоу иананыруа: *абиацәа – абишцәа – абицәа; абзиара – абзиера – абзиара; аскак – аскак* (1, 113; 116). **Арегрессивтә ассимиляция** – ашьтахь игылоу ацыбжы́ка ацхья игылоу иананыруа: *исзуеит – иззуеит; алаира – алеира; ашьабстә – ашьапстә* (1, 114).

Икоуп иназоуи иназами ассимиляция. **Иназоу апрогрессивтә ассимиляция**: *абзиаразы – абзиаразы – абзиаразы; ҕынҕажәа – иыниажәа – иыниезжәа – инезжәа* (1, 114). **Иназам арегрессивтә ассимиляцияа**: *раиңа – реиңа; аиңи – еиңи – еиңи* (1, 114).

Икоуп адистакттәи аконттакттәи ассимиляция. **Адистакттә ассимиляцияан** ашьтыбжь иацәыхароу, иавагылам ашьтыбжь анырра анаҕоит: *иаабымган – иаамган, азымцар – ацымцар* (1, 117; 118). **Аконттакттә ас-**

симилиацияан иеиныруеит иеивагылоу ашьтыбжьқәа: *ашьжьымт̄ан – ашьшьымт̄ан, аңшьара – аңшььшара, аї-хара – ацхара* (1, 116).

Адиссимилиация (алатын бызшәақынтә *dis* – знык, *similis* – иеипшу)– иеипшу, иеизааигәоу ацыбжьыкақәа анеицәыхарахо: *абжы – апжы; акәчышь – агәчышь: ачкәын – ачкәын* (1, 119).

Аметатеза (абырзен бызшәақынтә *metathesis* – айт-ныцсахлара)– ашьтыбжь ма ацыра атыпеитакра, ацсахра: *аичырчара – аичрычара; алағыз – алағрыз, ашьашдыр – ашәашдыр, амїырбғзы – амїбығзы* (1, 121).

Агаплогология (абырзен бызшәақынтә *haplóos* – иаку, имариоу)– адиссимилиация абзоурала ажәа армариара, иеипшу, иеизааигәоу ацырақәа рбыжшәара: аморфофология – аморфонология, атрагикокомедия – атрагикомедия.

Апозициатә җеитакрақәа:

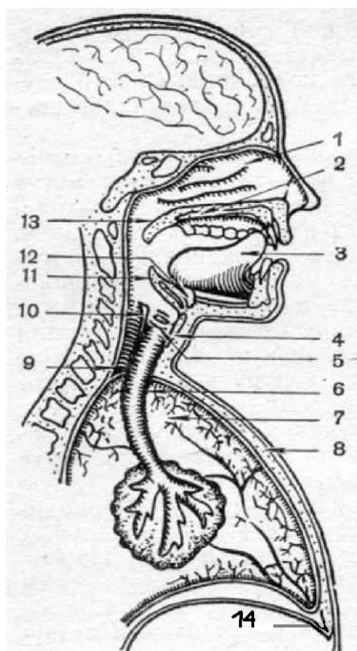
- 1) **аредукция** (алатын бызшәақынтә *reducire* – аркьяәра) – ақәыгәгәара зқәымшәо абжьыка шьтыбжьқәа ахыгылоу атыц иафырцшны рыпсыҗхара: *абаф – абыф, аңхан – аңхын, азан – азын, ашьамха – ашьамхы*.
- 2) **апокопа** (алатын бызшәақынтә *арокора* – ахтәара) – ажәа антәамтәҗы ашьтыбжь ацыршәара: *аеага – аеаг, алакыїа – алакыї, агара – агар*.
- 3) **асинкопа** (алатын бызшәақынтә *супсоре* – аҗахтәара)– ажәа антәамтәҗы акәымкәа, агәтәҗы ашьтыбжь абыжшәара: *адәаны – адәны, акаїкәыр – акаїыр, акалакәыт – аклакәыт, шьыжьымт̄ан – шьымт̄ан*.
- 4) **ардагәара** – ашьтыбжь атцарра ацәызра, ажәақәак рхәараан абжьытә бжьындақәа иласцәаны реандыртынчуа: *ахрыз – ахрых, агәағь – агәахь, ашьышь – ашьышь*.

Икоуп иара убас **апаразит шьтыбжьқәа**. Урт ажәа рацхьатәи аформа иацәтәыму ашьтыбжьқәа роуп:

- 1) **апротеза** (абырзен бызшәақынтә *prosthesis* – иапхьагылоу) – ажәа алагамтәҕы ашьтыбжь ацәырттра, иаагозар аурыс бызшәаҕы: *осемь – восемь, отчина – вотчина*;
- 2) **аепентеза** (абырзен бызшәақынтә *epenthesis* – абжьаргыла) – ажәа агәтаны ашьтыбжь ацәырттра: *ахшыбаф – ахшылбаф, амхацьыр – амханцьыр, ақәңсычхара – ақәңсынчхара, ацәымсарпыл – ацәламсырпыл*;
- 3) **аепитеза** (абырзен бызшәақынтә *epiteza* – адкылара, ақәтцара) – ажәа антцәамтәҕы ашьтыбжь ацәырттра: *ашәшьыр – ашәшьыра, аңсхәыстыр – аңсхәысттра*;
- 4) **асубституциа** (алатын бызшәақынтә *substitutio* – апсахра) – ашьтыбжьқәа реитныцсахлара: *ахьантә – ахьамтә, анча – амча, ақьамтәжә – ақьантәжә*;
- 5) **адиереза** (абырзен бызшәақынтә *diaresis* – айкәытхара) – ахәара армариаразы ашьтыбжь абжьшәара: *уахантәарак – уахатәарак, хәдацәахьынза – хәцәахьынза, афархь – афахь*;
- 6) **аелизиа** (алатын бызшәақынтә *elision* – агәтасра) – ажәа антцәамтәҕтәи абжьыка иашьтанеиуа абжьыка аныррала абжьшәара: *абна ашқа – абнашқа, аусура ахь – аусурахь, ауттра аҕы – ауттраҕы*.

Ажәәхәатә цәеижхәтәқәә реиҕартәашыа:

№1

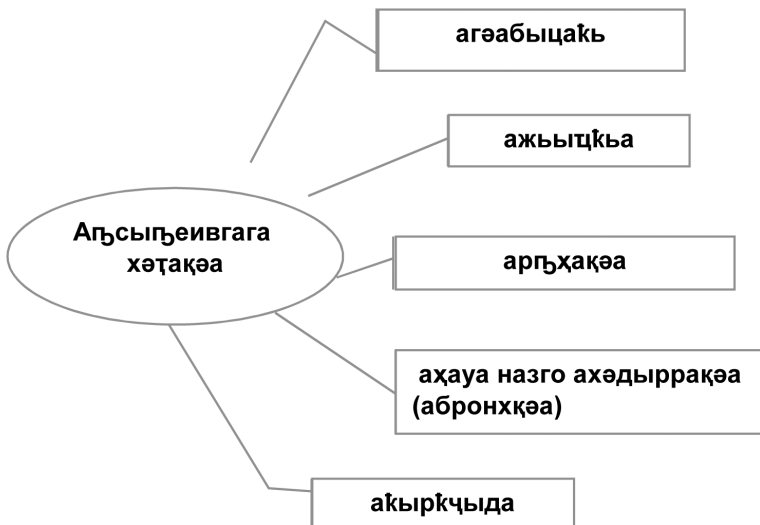

- 1 - аҕынтца агәәсара
- 2 - аҕатца акыакыара
- 3 - абз
- 4 - акыркмыщ
- 5 - акыркы
- 6 - аҕсып лагаагага кыркы
- 7 - арҕхақәә
- 8 - агәабыцакыа
- 9 - акыркчыда
- 10 - анацә иеипшу ахәдырра
- 11 - акыркхагыла
- 12 - абз ашыаҕа
- 13 - аҕатца ататара
- 14 - ажытцкыа

№ 2

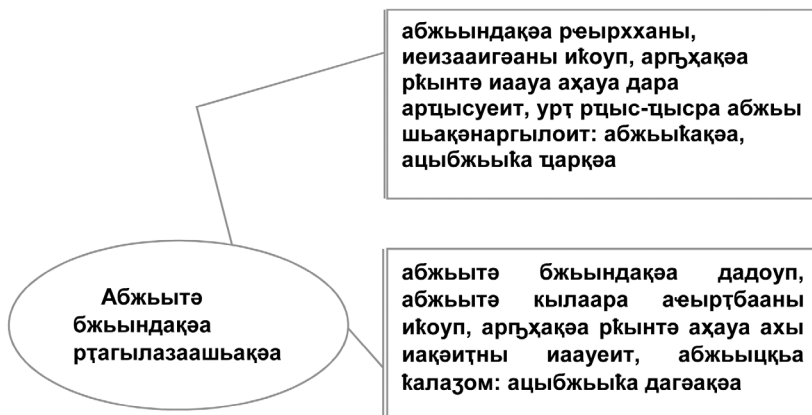
№3

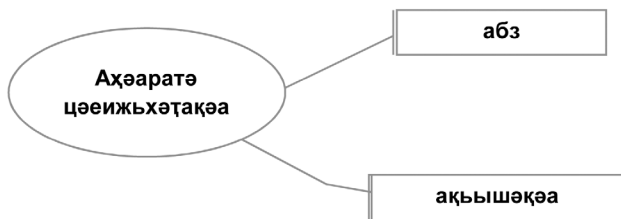
№4

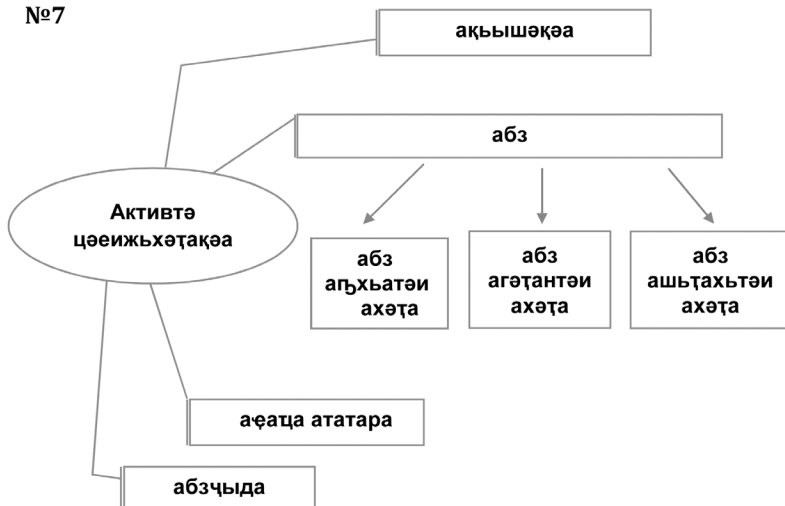
№5

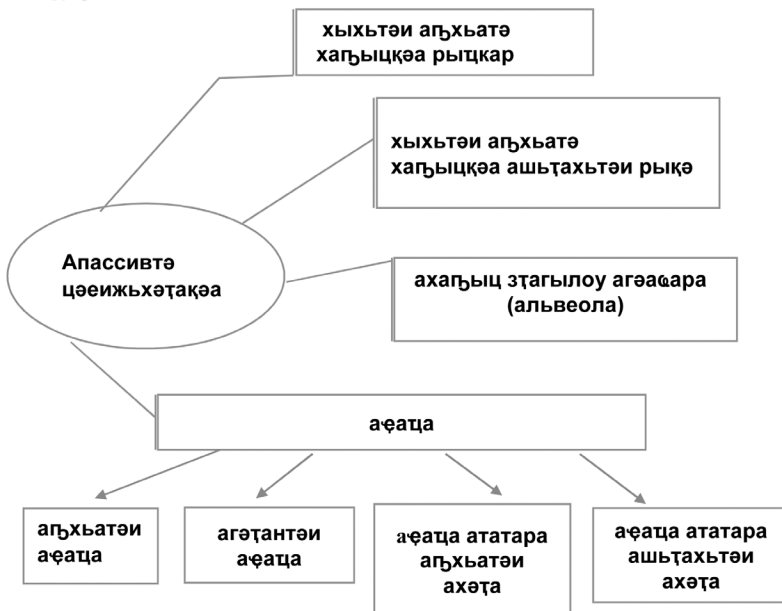
№6

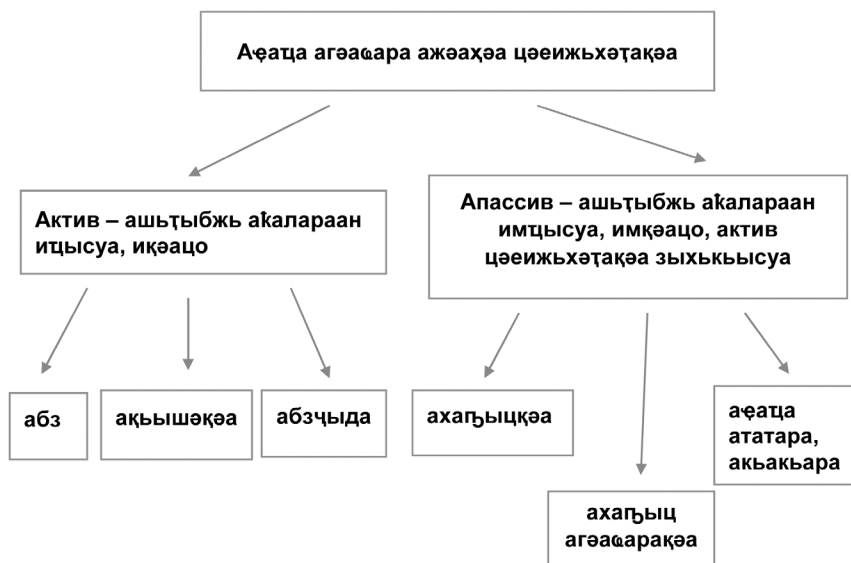
№7

№8

Азџаарақаа

1. Ажаахаа цәеижхәтақаа закәузеи?
2. Изахьзузеи артикулиацала абжьыкақаа рклассификация?
3. Изахьзузеи апозициатә ееиҥакрақаа?

Адџа

1. Аредукция ағырпштәкәа хәба иреитцамкәа ранцара.
2. Амәтәтеза ағырпштәкәа хәба иреитцамкәа ранцара.
3. Адиссимиляция ағырпштәкәа хәба иреитцамкәа ранцара.
4. Асубституция ағырпштәкәа хәба иреитцамкәа ранцара.

Алишература

1. Бгажба Х. С. Бзыбский диалект абхазского языка. Сухум, 2006.
2. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
3. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
4. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алишература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №10

Афонология

Аплан

1. Афонология закәу.
2. Ацыра. Ақәығәғәра. Аинтонация.

1. **Афонология** (абырзен бызшәақынтә *phone* – ашьтыбжь, *logos* – ажәа, атцара) – ажәахәатә шытыбжьқәа ауафытәыфса ипсихика аазырцшуа ракәны итызтаауа абызшәадырра ақәша. Ашьтыбжьқәа афонологияґы итырцаауеит физикатә (акустика), биологиатә (артикулиация) калараны акәымкәа, аибадырга, аицәажәага хархәаганы, насгы абызшәа асистема иахәтакны.

Казантәи ашкол ашьатақоы, иеицырдыруа аурыс бызшәадырфы Иван Александр-ица Бодуен де Куртене рапхәза акәны иаликааит афонология ак – афонема. Иара иреитцазоу абызшәатә ак ақасабала, ашьтыбжьтә жәахәа акәымкәа, ауафытәыфса ихдырра ауп издызкыло.

Афонема (абырзен бызшәақынтә *phonema* – ашьтыбжь) – абызшәа асистема иакуп, ашьтыбжь – ажәахәа асистема иакуп. Ажәақәа *аца*, *ацәа*, *ацәа*, *аса* злеипшым афбатәи ашьтыбжь алоуп, ашьтыбжьқәа *ц*, *цә*, *цә*, *с* ажәеифдырааратә цакы нарцзоит, ихаз-хазу фонемақәоуп. Ажәахәаґы ашьтыбжьқәа еиуеипшым аеитакрақәа рыхтысуеит, ишьақәзыргыло афизикатә шытыбжьқәа рацәазоуп.

Ауафы даеазәы иламфашыо ихатәы шытыбжьхәашыа имоуп, ихатә тембр, ихылцуа ашьтыбжь аура, ақарақыра, амч, аха дара зегы рарбаразы шытыбжьк, фонемак азырбо нбанк ауп ахархәара змоу.

Шытыбжьытә цәахәак иеицықәу афонемақәа еиґагылоит иеиуеипшым ақазшыақәа рыла: атцарра, ада-

гәара, апшқара, ағәгәара. Афонемақәа еипшызымтәуа аказшыақәа адифференциалтә (алатын бызшәақынтә *differentia* – аипшымзаара) қазшыақәа рыхызуп. Ахәашьатә позициақәа рыла афонемақәа реихшара адистрибуциа (алатын бызшәақынтә *distributio* – аихшара) ахызуп. Афонема иамоуп игәгәоуи ипсыгеуи апозициақәа. Игәгәоу апозициа – афонема атцакеиодырааратә қазшыа еилкка ианаапшуа: *ара, аца*. Ипсыгеу апозициа – афонема атцакеиодырааратә функция аипсыгео: *ыхь, хыхь; убас, убыс*.

Атцакеиодырааратә функция инаргзо ала иалыркаа-уеит:

- 1) аконтраст дистрибуциа;
- 2) ихартәау адистрибуциа;
- 3) зых иақәитү аеитныпсахлара.

Аконтраст дистрибуциа – ф-шьтыбжьык иаарыкәыршаны иқоу ашьтыбжьқәа анеипшу, аха ажәақәа тцакыла ианхазу. Ускан урт хаз фонемақәоуп: *ацъа, ача, ацәа*.

Ихартәау адистрибуциа – ф-шьтыбжьык иаарыкәыршаны иқоу ашьтыбжьқәа еиқәшәазом, ажәа атцакгы еиқырдыраазом. Урт вариантқәоуп, фонемак аллофонқәа (абырзен бызшәақынтә *allos* – егы, *phone* – ашьтыбжь) роуп.

Зых иақәитү аеитныпсахлара– ашьтыбжьқәа иаарыкәыршаны иқоу еипшуп, аха атцакы еиқырдыраазом. Урт бызшәатә акк иавариантуп.

Афонологиатә системақәа аки-аки еиуеипшым:

- 1) афонемақәа рхыпхьазарала;
- 2) абжьыкеи ацыбжьыкеи фонемақәа реизықазашьяла;
- 3) фонологиатә позицияла.

Бызшәацыпхьаза иара асистема иашьашәалоу афонематә гәыпқәа рышыақәгылашыа мамзарггы афонологиатә

позиция амоуп, иаагозар ацсуа бызшәаҕы ацыбжьыҕақәа ирфонематә чыдарақәоуп шыақәгылашьала, иахышыақәгыло атыц ала, ақышәхаргъежьра аҕазаареи аҕамзаареи ухәа рыла аиҕагыларақәа.

2. Ажәахәаҕы ажәа шытыбжьыла акәымкәа цыралла ишоит. Ацыра – ажәахәатә цәеижхәтақәа русура иаанашьтуа ахауа зныктәи ааира ишыақәныргыло шытыбжьык, ма фба-хца шытыбжьы ауп. Иаха абжьыцқя злоу ашьтыбжь ацыра канатцоит. Иҕоуп:

1) **иарту ацыра** – бжьыҕа шытыбжьыла интцәо: *а-ча, а-ҕа, а-цәа*;

2) **иарку ацыра** – цыбжьыҕа шытыбжьыла интцәо: *амч, айх, абз*.

3) **иахьцшу ацыра** – цыбжьыҕа шытыбжьыла иалаго: *мхык, ытқ, цдык*;

4) **иахьцшым ацыра** – бжьыҕала иалаго ацыра: *а-фны, а-нахь, а-рахь*.

Ақәыгәгәара – шытыбжьк, цырак, ажәак, ажәа гәыцқәа ралкаара ауп. Иҕоуп х-хкыкны: ацыратә, ажәалатә, афра-затә.

Атакт (алатын бызшәаҕынтә *tactus* – ахькысра, акысранырра) – ажәақәа ргәып, қәыгәгәарак иеиднакыло ааҕыларала иеиҕәытхоу. Атакт иазчыдароуп апроклитикеи аенклитикеи. Иқәыгәгәаратәу ацыра ацхьа иқәыгәгәаратәым ангылоу апроклитика (абырзен бызшәаҕынтә *proklitikos* – ацхьаҕа ихьыхәо, инаауа) ахьзуп. Иқәыгәгәаратәу ацыра анаос иқәыгәгәаратәым ангылоу – аенклитика (абырзен бызшәаҕынтә *enklitike* – инаауа, ихьыхәо).

Ацыратә қәыгәгәара – ацыреи ажәеи анеиқәшәо: *ахи, ами, айх*.

Ажәатә қәыгәгәара – ажәа цырак алкаара: *ахә-мар-ра, ацә-га-ра, ач-ча-ра*.

Афразатә қәығәғәара – ахәоу ахәтақ алкаара ма атцакы хада ахартәара.

Иҕоуп иара убасгыы ақәығәғәара ахкы хадақәа хца:

- 1) амчтә;
- 2) ахыцхьазаратә;
- 3) амузыкатә.

Амчтә мамзаргыы адинамикатә – ацырақатцаратә шытыбжыы мчы гәғәала, ажәахәатә цәеижхәтақәа реи-барххарала ианышыақәгыло, ахауатә цәқәырцара ангәгәоу.

Ахыцхьазаратә (аквантитативтә) – ацыра қазымцо ааста ацырақатцаратә шытыбжыы анауу, ианейтцыху.

Амузыкатә (аполитоникатә) – ацырақатцаратә шытыбжыы абжыы атон хада ааста ианҳараку.

Абызшәақәа рҕы арт ахкқәа ахпагыы анеилало ыҕоуп, аха руакы иаҳа апыжәара агоит, уи ала иагышыақәдыргылоит рыуа ихадоу. Ақәығәғәара зынза измам абызшәақәагыы ыҕоуп.

Ацсуа бызшәаҕы ақәығәғәара ахы иақәитуп, иалкаау тыпқ амазам, иалшоит ажәа алагамтаҕы, агәтаны, антәамтаҕы иқазар. Ақәығәғәара абзоурала ажәақәа рцакы еитаркыр қалойт: *ахәá – áхәа, ацá – áца, ачá – áча*. Ақәығәғәара абзоурала зцакы еивыгоу ажәақәа **аомографқәа** рыхьзуп.

Ажәахәаҕы ахархәара амоуп **алогикатә қәығәғәара**, ахәоу ахәтақәа рахьтә иаҳа иналкааны акы анатцшыра иазкуп, ма уи атцакы ханартәауеит, иалнакаауеит.

Иааидкыланы ақәығәғәара иамоуп **афункциақәа**:

- 1) аидкыларатә – ажәа акны иеиднакылоит;
- 2) айқәытхаратә – ажәахәаҕы ажәақәа реиқәытхара иацхраауеит;
- 3) алогикатә – ахәоу аҕы атцакы алнакаауеит ма иханартәауеит.

Аинтонация – ажэахэа ацсы ахазтцо адинамика атон ацсахра ауп. Ишыақэгылоуп ахэтақэа хэба рыла:

- 1) ажэахэа амелодика (атон ахаракрала абжы анеира);
- 2) ақэығэғэара;
- 3) аатгылара;
- 4) ажэахэа атембр;
- 5) абжы атембр.

Ауафытэыфса дасу ихатэы интонация имоуп, исубиективтэуп хэа изпхэазо рацэафуп. Дасу иара ишеиликаауа еипш дапхэоит, идгалоу адырратара идикылоит. Хэоук иеиуеипшым интонациала ацхэара алыршахоит, уи иабзоураны ацакгы аеиитанакуеит. Ус анакэха, аинтонация субиективтэуп хэа узхэом. Аинтонация абызшэатэ цакы амоуп. Ифоуп:

1) акоммуникативтэ – ахэамта хыркэшоу ихыркэшаму, изцааратэу, изцааратэыму ухэа анарбоит, аатгыларатэ дыргақэа ирыдхэалоуп, ажэахэа хэоула иеихнашоит, ацакқэа алнакаауеит;

2) ацэанырратэ – ицэажэо ихэо дшазыфоу, иныруа, дзацэажэо изнеиго анарбоит, ахэоу ацэаки аилазаашьей ацсахзом.

Аинтонация иамоуп ахэтақэа: абжыцқэа аласы-ласра, аитанеи-ааира, аура, ацэакра, аатгылара, атембр. Аинтонация ахэтақэа, аатгылара ада, ахэамта иалахэуп, акиаки еиныруеит, настгы дара рхатэ функцияқэа рымоуп.

Абжыцқэа аласы-ласра (амелодика) – ихало, илбаауа, ихараку, илақэу ухэа абжықэа рыла ахэамта еибынатоит.

Аатгылара – атыц чыда ааннакылоит аинтонация ахэтақэа рыфныцқа, ажэахэатэ цэеижьхэтақэа раатгылара, реыртынчра иабзоуруп, иеидгылоу ажэақэа рцэакытэ еимадара хазқэа анарбоит.

Ауреи атемп – ажәахәатә акқәа изну аамтаҕы раура дара рзы ихадароу чыда кәзшьоуп. Ицәажәо ихәаанза, изахауа идикылаанза, иатахуп иалкаау аамта, еилазаашьала иуадаоу акқәа еибызто ахәтақәа рхыпхьазарала иалкаахоит. Ашьтыбжькәа рацәаны излоу ахәамта, хәарада, иаха иаууп, шьтыбжьыла иғару иаха икьяҕуп. Атемп ыкоуп иццаку, ибжьаратәу, ашьшьыхәалатәи. Иццаку атемп еихарак азцааратә хәоукәа ирызчыдароуп, ибжьаратәу – ацьшьара-хәшьаратә хәоукәа, ашьшьыхәалатәи – ахәоу антцәамта.

Аццакра – ажәахәа шьтыбжькәа рыццакра аипшымзаара абждуреипш идикылоит ауаоы, ицәаныррақәа ирыдхәалоуп. Итцоуроу ацәаныррақәа аццакра хараркуеит, итцоурам ацәаныррақәа иладыркәуеит. Азцааратәи адцаратәи хәоукәа абждыу харак рыцуп.

Атембр – иеиуеипшым ацәаныррақәа анарбоит. Ажәахәатә цәеижхәтақәа иалахәу рыла иеихшоуп:

- 1) икышәхаргьежьратәзоу – ахаара, ақәандара, ақәымшәышәра ирызчыдароу;
- 2) икышәхаргьежьратәым – агәаг, агәаара азырбо;
- 3) аҕатцапхьатәи – ахыччара, алаф;
- 4) ахәлымшәатә – ахьяа, ахьяагара.

Ауаоы итцоуроу ицәаныррақәа харакуп, итцоурам – лақәуп. Итцоуроу ацәанырра – ахаара, абзиабара, ақәандара ақәпсычхара зцу бжьы харакыла иаарцшуп. Ауаоы акы ангәағиго, итцоурам ацәанырра анилжжуа, ибжьы атембр лақәуп, ашыкьбжьы ацоуп, итцыс-тцысуеит. Илақәуа, ихысхәахо абжьы тата агәырға анарбоит. Агәырғьаратә цәанырра, ишьтытцуа абжьы тата лақәы азчыдароуп.

Азҷаарақәа

1. Афонология закәузеи?
2. Ацыратә қәығәғәара закәузеи?
3. Ажәатә қәығәғәара закәузеи?

Адџа

1. Иарту ацыра амацарала ишыақәгылоу ажәақәа хәба иреитцамкәа ранцара.
2. Иарку ацыра амацарала ишыақәгылоу ажәақәа хәба иреитцамкәа ранцара.
3. Иахьпшу ацырала ишыақәгылоу ажәақәа хәба иреитцамкәа ранцара.
4. Ацыратә қәығәгәара аҕырцштәқәа хәба иреитцамкәа ранцара.

Алитература

1. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966.
2. Касевич В. Б. Морфонология. Л., 1986.
3. Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков. М., 1983.
4. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970.

Алитература иацу

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алекция №11

Алексикология

Аплан

1. Алексикология закәу.
2. Ажәа алексикатә тцакы.
3. Абызшәа алексикатә еилазаара.

1. **Алексикология** (абырзен бызшәақынтә *lexis* – ажәа, *logos* – атцара) – ажәа абызшәа ажәартә еилазаара ак аҳасаб ала изтцә, алексикатә система зегы аайдкыланы итызтцаауа абызшәадырра ақәшоуп. Атермин алексика (абырзен бызшәақынтә *lexikos* – ажәатә, ажәартә) абызшәа ажәартә еилазаара зегы еиднакылоит. Ари атермин итцегы итшәаны ахархәара амоуп: ашәкәытә лексика, ашәкәыффы илексика, хаталатәи алексика.

Алексика системак аҳасаб ала иазгәатә, алексикология ажәақәа ртцакқәеи аилкаарқәеи реизықазашья тнатцаауеит. Иқоуп **атәоурыхтә лексикология, адиахрониятә** (*адиахрония* – абырзен бызшәақынтә *dia* иалсуа, *chronos* аамтә) – ажәартә еилазаара ашыақәгылашья, ақеиашья зтцә, ажәа ахылтцшьттра, атцакы, ахархәара, стильла иахьаднакыло иашьклацшуа.

Иқоуп **ахцәажәаратә лексикология, асинхрониятә** (*асинхрония* – абырзен бызшәақынтә *syn* – иацу, *chronos* аамтә) – ажәа атцакы, ажәартә еилазаашья аибыташья, иаку алексика-семантикатә системақы иеиуеицшым ажәа ахкқәа реизықазашья, иахьатәи аамтәзы ртцәгылазаашья атцәоит.

Хазы иқоуп:

1) **азеицш лексикология** – иеиуеицшым абызшәақәа ржәартә еилазаарақәа, рзеицш закәанқәа, рлексикатә система функцияқәас иныкәнаго аайдкыланы итызтцаауа;

2) **хаҗалатәи лексикология** – иалкаау бызшәак ажәартә еилазаара җызтцаауа;

3) **иҗырцшратә лексикология** – бызшәак ажәартә еилазаара даҗа бызшәак аҗырцшра, иеизааигәазтәуа, иеицшызтәуа, иеивызго, иеицшызымтәуа алкааразы.

Лексикология аҗәшақәа зегы еидхәалоуп:

1) азеипш лексикология адыррақәа хархәара роуеит, иагьхадаратәуп бызшәак ажәартә еилазаара алкааны атцаараан;

2) аҗоурыхтә лексикология, лексикатә каларақәа җоурыхла ирышьклацшуеит, ирыхцәажәоит, рцаци рхархәареи аилыргара иацхраауеит;

3) иҗырцшратә лексикология, иарбан бызшәазаалак ачыдарақәа, ахархәашьақәа алнакаауеит.

Лексикология абызшәадырратә матәарқәеи егырт атарадырратә матәарқәеи ирымадоуп. Ажәа адырратәара азнагара, амҗапгара излазку ала: аҗоурых, афилософия, алогика, акультурология, апсихология ирыдхәалоуп. Аҗоурыхтә матәарқәа иеибыртә адырратәарақәа, ажәйтә җыратә бакақәа, абызшәа ажәартә еилазаара аҗиарамҗа ашьақәыргыла иацхраауеит; астилистика абызшәа астильтә еихшарақәа атҗоит; абызшәадырратә матәарқәа абызшәа злеибыҗоу ахәҗақәа акакала иҗыртцаауеит.

Лексикология адхәалоуп: **афонетика** – лексикатә акқәа, ахшыҗхәыцреи ажәахәатә шытыбжьқәеи реимадара иадыргоуп; **аграмматика** – ажәа ажәахәа хәҗас иахьаднакыло, аморфологиатә чыдарақәа, асинтаксистә функцияқәа, атҗаки ажәақәа реимадареи нагзаны изышьақәыргылахом аграмматикатә еибыҗашьа дырымкәа.

2. Лексикология азцаара хадарақәа ируакуп ажәа зхала иҗоу бызшәатә акны ахәацшра. Абызшәадырраҗы аилкаара «ажәа» закәу ашьақәыргыла иеиуеицшым ау-

сумтақәа маҷымкәа иазкуп. XX ашәышықәса актәи азб- жазы, ашвейцар бызшәадырәы Шарль Балли иәуан, ажәа иаанаго еилкааушәа ишықоугъы, абызшәадырраәы иуцы- ло аилкаарақәа рахьынтә даара зтакы акым акоюп хәа.

Абызшәадырраәы ажәа аилазаара иеиуеипшым аам- тақәа рзы иеиуеипшымкәа иазнеиуан. Атцыхәтәантәи ашәышықәсақәа рзы, абызшәадырраәы иалыркаауеит ажәа еибызто ахәтақәа: ашьагәыт, апынгыла (апрефикс), асуффикс, антәамта. Ажәытәзатәи абызшәадырратә традиция ажәа имшо акны иахәацшуан. Араб бызшәадыр- раәы иалыркаауан ажәеи ашьагәыти ихадоу акқәа џба ракәны. Индиатәи абызшәадырраәы лымкаала иалыр- каауан ашьагәыт. Аилкаарақәа «ашьагәыт», «асуффикс» европатәи атцаарадырра иаланагалеит Мрагыларантәи, XVI— XVII ашәышықәсақәа рзы хәа изпхьазо маҷоым.

Ажәа – ажәахәаәы зхы иақәйтны ахархәара зауа, атцакы змоу шьтыбжьык ма ашьтыбжькәа реизак ауп. Иара иамоуп аформеи атцаки. Ажәа аформа – шьтыбжьылеи (ахәа- раәы) нбанлеи (антцараәы) арбароуп, уи ада иара уахауам, иубом. Ажәа атцакы – ауаоы ихшыџ аәы инанаго, иахәо, иеилнаркаауа ауп.

Ажәа афункциа хада **ахьзцара**, **ахьзхәара** ауп (ано- минативтә функция – алатын бызшәақынтә *noten* – ахьз, ахьзцара, ахьзхәара), амаәтарқәа, аизықазашьақәа, ацәыртцарақәа, ақаларақәа, аказшьақәа ухәа зегъы анар- боит. Ианарбоит иара убас ула иабо, зышьтыбжь уахауа, згъама уныруа амаәтарқәа рыдагъы аилкаарақәа. Аилкаа- ра – ари ауаоы амаәтарқәа еидкыланы, ихадоу рказшьақәа ирәырцшны иауа ахшыџцара ауп.

Ажәа аказшьақәа:

1) иарбанзаалак ажәа фонетикатә акуп, афонемақәа рыла иеибытоуп;

2) иарбанзаалак ажәа иамоуп иалкаау атцакы;

3) ажәа аформеи атцаки узейкәымтхо иеидхәалоуп: ажәа ухаґы иузаагом ихәамкәа, иумаґақәа ма иантцамкәа, еилкаашьаґы амам иеицааиуа ашьтыбжьқәа тцакы рыма-ны иґамзар;

4) ажәа аформеи атцаки абызшәаґы ишьақәыргәґоуп, ашьтыбжьқәа реицааира апсахра, аитныпсахла ра зал-шазом, ажәацыпхьаза иара иахатәу ашьтыбжьныфара амо уп, дасу ихатәы гәапхарала ажәа иаґәнү афонетикатә цәа дзалакьысзом;

5) ажәа иеилымшәо акуп, ажәак афнытґка даґеа ажәак узагәыларгылом;

6) ажәақәа ажәахәа хәтала ишоуп;

7) ажәақәа хианы абызшәа иалоуп, есены ґыц иизом;

8) ажәақәа абызшәа ныкәызго зегьы иеицырзеипшуп;

9) ажәақәа аки-аки еипшьхоит, иеицылоит:

10) ажәақәа реицылара ажәахәаґы ажәеицааира шьақә-наргылоит, ажәеицааирақәа – ахәоу;

11) ажәа, ажәахәа иаламкәа, ахала атцакы змоу акны иґазар алшоит;

12) ажәа аґазшьа хада – маґәарк, еилкаарак, цәыртцрак ахьз атароуп.

Абызшәа асистема иабстракт акуп алексема. Алексема (абырзен бызшәаґынтә *lexis* – ажәа, ахәамґа) – атцакқәа, аграмматикатә формақәа зегьы ааидкыланы, абызшәа ажәартә еилазаара ак аґасаб ала изхәапшүа ажәа ауп. Атермин «алексема» алеигалеит аурыс бызшәадырфы Александр Матвей- иґа Пешковски. Анафс атцарауаа Ви-ноградов Виктор Владимир-иґа, Зализниак Андреи Ана-толи-иґа ухәа русумґақәа рґы ари атцакы хадыртәааит. Ажәаформақәа, грамматикатә тцакыла иеипшым, иааго-зар *ныгак*, *ныгас*, *ныганы* хаз лексемақәаны иґхьазазам,

аха апарадигма шыақәдыргылоит, лексемак ажәафор-мақәа роуп.

3. Ажәа алексикатә тцакы захъзу ашытыбжьқәа реицааира ауафы ихағы иаарго аилкаара ауп. Ажәақәа реихарак аматәарқәа, урт рказшыақәа, рхыпцхьазара, имџапырго арџиара адырбоит, рыхъз рхәоит, ахъзхәаратә (аномина-тивтә) функция наргзоит.

Ажәақәа иадырбоит аматәарқәа рхатә, ауафытәыџса урт дшырзыкоу, уи адагы ила иамбо, зффы имахауа, згьама изымбо, аха зхатәы хъзы змоу аилкаарақәагы шыақәдыргылоит. **Аилкаара** – ауафы икәша-мыкәша икоу адуней аибыташыа, аматәарқәа, акаларақәа, ацәыртцрақәа ухәа рзеипш казшыақәеи рхатә чыдарақәеи ихдыррағы рарбашыа ауп. Аилкаара ауафы ихдыррағы ишыақәгылоит, иагышыақәхоит ажәақәа рыбзоурала.

Аматәар ахъзцара казшыас иамоу иағырцшны икоуп: атцакы иаша, атцакы хада; атцакы еитарс, аиагаратә тцакы.

Атцак иаша – аматәар закәу, изызку, хықәкыс, казшыас иамоу ишиашоу арбароуп: *аңсыз* – азы итоу, зцәа акан ақәу, ашыа хьшәашәа злоу, лымхартала зыпсыц лазга-џазго, абгакәартәра змоу ацстәы; *ақәыцьма* – алақәа ирыжәлантәу агыгшәыг; *ағлам* – зыкапан 400 кг иназо, акан зқәым, зцәа еизадоу, азымтцаа итоу аңсыз; *асыс* – ғыц ииз ауаса хәчы; *абат* – акамбашь пшқа; *афыртын* – апша гьейџ.

Атцакы еитарс аматәар иағырцшуп, аказшыа ма апшра ауафы игәаланаршәо даеа матәарк ахь аиагара иазкуп: *аңсыз* атцакы еитарс: 1) еилтәраа-еилтәраауа, еилшькәраауа икоу, иццаку ауафы; 2) азы иацәымшәо, ибзиазаны изсо; *ақәыцьма* – дымшәа-дмырха зхахәатәы ылзхуа, дцыхза икоу ауафы цьбара; *ағлам* – ауафы гәгәа, ауафы нарха зџыда, изланы икоу; *асыс* – злеишәа бзиоу, зхәа-зуы уамшыуа,

атынч; *абат* – зказшьа бзиоу ауафы; *афыртын* – акы иаз-нымкыло ауафы.

Аказшьа хадақәа инарываргыланы, аматәр цәырз-го ихадам казшьак каларгы калоит, иагышьақәгылоит **атцакырацәа** (аполисемиа абырзен бызшәақынтә *polysémos* – атцакырацәара) змоу ажәақәагы.

Ажәа атцакы аиушьақәа еиуеипшым: уи калоит аметафорей аметонимией ирыбзоураны, аматәрқәа цшрала ма казшьала реипшыншьалара иахкьаны: *ами лаша* – *ауафы лаша*; *ауафы имашьхәылї* – *ашьха амашьхәылї*; цштәыла: *абырлаш хәйдхәйца* – *абырлаш хәңыц ухәа*.

Асемантикатә еимадара зынза ианызлак ма ианеипкьалак, идыру, ишьақәгылахьоу ажәала даеа матәрк, еилкаарак ахьз атахар калоит. Ари ахкы ишьақәнаргылоит ажәа ғыцқәа – аомонимқәа. **Аомонимқәа** (абырзен бызшәақынтә *homos* – иеипшү, *опута* – ахьз) хәа ирышьтоуп цакыла иеиқәымшәо, аха хәашьалеи ғышьалеи иеипшү ажәақәа: *ахәажә* (афатә) – *ахәажә* (атциаа); *аракәа* (апцхәақәа), *аракәа* (атциаақәа рыхтәры катә); *акан* (ацәа иақәпцоу акәапцқәа), *акан* (азғыдара, агәыцкьара).

Асинонимқәа – алексикағы асистематә еизыказаа-шьақәа азырбо, зтцакқәа реизааигәарала зееидызкыло ажәақәа роуп. Алексикатә синонимқәа (абырзен бызшәақынтә *synonymas* – еихьзылоу) – цакыла иеизааигәоу, иеипшү еилкаарак, матәрк хаз ажәаны иадырбоит. Асинонимқәа ртцакқәа ирныпшүеит ачыдарақәа, астильтә еивгарақәа: иаагозар: *абырг* – зықәрахь инеихьоу, пату зқәу, акразхытцау ауафы каса; *алыгажә* – иажәзахьоу ахатца; *аїлаҳәыстә* – неихаркәа змам атаҳамада; *атәҳмада* – ажәрахь зықәра неиз ауафы.

Асинонимтә цәахәа шыақәдыргылоит афразеологиатә еицааирақәагы: *ахьзкаиҕеит* – *ахьзигеит*; *игәыңыжәжәоит*

– игды еикӱыжжэоит – игды еикӱчцоит; ихшыѿ ңыруеит – ихшыѿ ласуп.

Этӱакы еиѿагыло ажӱақӱа **антонимқӱа** (абырзен бызшӱақынтӱа *anti* – аѿагыла, *opima* – ахьз) рыхьзуп. Антонимтӱа еизықӱазаашьа рыбжьалоит ажӱақӱа тӱакыла иеишьашӱа-лоу, азеипш семантикатӱаи аграмматикатӱаи еизықӱазаашьа змоу, иаххӱаап, жӱахӱа хӱтак иатӱызар: *аиха* – *аийа*, *агдее-лга* – *агӱлымыѿ*, *ашы* – *ахьшӱашӱа*. Антонимқӱа иадырбар алшоит: агьама: *аша* – *ахаа* – *аӱдыӱды*, *аӱаа* – *амӱаа*, *азла* – *ацахьа*; ахатабзиара: *абзиа* – *ацӱгьа*, *аңица* – *аѿаастӱа*, *ахӱцӱгьа* – *ахӱмариа*; ахырхарта: *хыхь* – *ӱақӱа*, *уахь* – *арахь*, *алада* – *аѿада*; ақӱазшьа: *агдыбзыз* – *амеыз*, *аегдӱрҕа* – *амкьыкь*, *анаала* – *ацдӱтӱачы*; аамта: *шьымтӱан* – *шьыбжьон*, *иацы* – *иахьа*, *еынла* – *уахынла* ухӱа.

Азӱаарақӱа

1. Ажӱа алексикатӱа тӱакы закӱузеи?
2. Ажӱа қазшьақӱас иамоузеи?
3. Атӱак иаша закӱузеи?
4. Атӱак еитӱарс закӱузеи?

Адӱа

1. Атӱак иаша змоу ажӱақӱа жӱаба иреитцӱамқӱа рантцара.
2. Атӱак еитӱарс змоу ажӱақӱа жӱаба иреитцӱамқӱа рантцара.
3. Ахӱшьара-цӱанырратӱа ажӱақӱа быжьба иреитцӱамқӱа рантцара.

Алитература

1. Апсуа бызшӱа ажӱар. I ат. Ақӱа, 1986.
2. Апсуа бызшӱа ажӱар. I ат. Ақӱа, 1987.

3. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
4. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
5. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
6. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алигература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №12 Алексикография

Аплан

1. Алексикография закәу.
2. Ажәар хкқәа.

1. **Алексикография** (абырзен бызшәақынтә *lexikos* – ажәартә, *grapho* - сыџеуеит) – ажәарқәа кәзарала реиқәыршәара, алексикологиатә тәрадырра практикала ахархәара иазку тәарадырратә методикоуп. Ажәа алексикография х-тәкык аныцшуеит:

- 1) иеиуеицшым ажәар хкқәа реиқәыршәашәа зтә абызшәадырра акәша;
- 2) ажәарқәа реиқәыршәара;
- 3) бызшәак иатәу ажәарқәа реидкыла.

Ажәар – алфавитла еишьтаргылоу (еиҳарак), аилыркаа зцу ажәақәа реидкыла, урт ртәкы азырбо, бызшәакны икоу ма аитага зцны бызшәа рацәала иеиқәыршәоу шәкәуп. Иахъазы ахархәара тәаахо иалагеит акомпьютер ала аус зуа рзы иманшәалоу аелектронтә жәар. Ажәар хәа иашьтоуп иара убас абызшәа иалоу ажәақәа зегъы аайдкылыны: ауаџы иажәахъазы ирхәоит ижәар пкуп, икәадоуп, ибеиоуп; икоуп шәкәыџык ибызшәа ажәар.

Ажәарқәа шоит:

1) **аенциклопедиатә** (Ахәычтәы енциклопедиа, Алитературатә енциклопедиа, Аилыркаагатә енциклопедиатә жәар);

2) **афилологиатә** (абызшәадырратә//алингвистикатә).

Аенциклопедиатә жәарқәа ркны ауаатәыџса, аилкаарақәа, акаларақәа, ахтысқәа ирызку адырратарақәа еидкылоуп.

Алингвистикатә жәарқәа шоит Ө-хкыкны:

1) бызшәакны иҕоу (Аҗсуа бызшәа ажәар, Аурыс бызшәа ажәар);

2) бызшәа раҗәала иҕоу (Аҗсуа-аурыс жәар, Аҗсуа – аурыс -анемец фразеологиатә жәар, Англиз – аурыс – анемец – афранцуз жәар).

2. Раҗхьаза акәны, ажәарқәа хкыла ишеит, абызшәадырҕы Лев Владимир-ипа Шьербә 1940 ш. итытцыз истатиа «Алексикография азеипш теория аҗышәа» захьзу аҕы. Иара иклассификация шьатас иазышьтоуп ажәарқәа хықәкыла реиҕагылара:

1) академиатә жәар – ажәар-цхыраагза;

2) аенциклопедиатә жәар – азеипш жәар;

3) атезаурус – ажәар (аилыркаагатә ма аиҗагатә) мариа;

4) ажәар (иҕоуп аилыркаагатә ма аиҗагатә) мариа – аидеологиатә жәар;

5) аилыркаагатә жәар – аиҗагаратә жәар;

6) атоурыхтә жәар - иҗоурыхтәым ажәар.

Академиатә жәар – ажәа иашаны ахархәаразы иеиқәыршәоу шәкәуп, аҗкаратә хәаақәа ирҗагзоуп, иалкаау бызшәак алексикатә система анарбоит.

Ажәар-цхыраагза – излашьақәгылоу ажәақәа рхыцхьазара иаха имачуп, аилыркаа аазыркааҕуп, ажәа җакыс иамоу адырразы рхы иадырхәоит, алитературатә бызшәа анормақәа ирытхәхәоит.

Аенциклопедиатә жәар – ажәар статиа зцу, адунеи, ауаа ирызку адырратара еиднакылоит.

Азеипш жәар – бызшәадырратә жәаруп, ажәақәеи ажәахәахьақәеи рҗакқәа нартбааны ианарбоит.

Атезаурус (абырзен бызшәаҕынтә *thesaurus* – ахазына) – абызшәа иалоу ажәақәа зегы иахьынзалшо иеидызкыло, атекст аҕы хархәашьақәас иамоу азырбо, аҕы-

рцштәкәа зыцтаны иеикәыршәоу шәкәуп. Атезаурус еихарак ицсхьоу, ииазаахьоу абызшәақәа ржәар аидкыла-ра иазкуп, избанзар зыцсы тоу абызшәа җиауеит, шәкәык аҗны еидкылашья аманы иҗам. Абызшәаҗы знызатҗык ада ахархәара змоуз ажәак ыҗазаргы ари ажәар хкы иад-накылоит.

Ажәар мариа – лассы-лассы хархәара зауа ажәақәа еиднакылоит, иацу аилыркаа аазыркаҗуп.

Аидеологиатә жәар аидеографиатә хәагы иашьтоуп, ажәа-еилкаарақәа лексика-семантикатә гәыпла иеихшаны иарбоуп.

Аилыркаагатә жәар – бызшәакны ишьақәгылоуп, ажәақәа алфавитла иеишьтаргылоуп, абызшәа ныҗкәыз-го амилат ирызкуп, иаагоу ажәақәа рцакқәа аазыркаҗыны иануп, рхархәашьяқәагы ацуп, ажәахәа аизырхара, аиҗкаара иазкуп.

Аитагаратә жәар – тәым бызшәала иеикәыршәоу атекст аус адуларазы ихымҗадатәуп, аитага ацуп.

Атоурыхтә жәар – иалкаау аамтә хтәахак азырбо абызшәа ажәар.

Итоурыхтәым ажәар – абызшәа алексикатә система тоурыхла аеитакрақәа анарбоит.

Бызшәакны иҗоу ажәарқәа шоит:

- 1) абызшәа иалоу ажәақәа зегы еидызкыло;
- 2) алитературатә бызшәа ажәар;
- 3) адиалекттә жәар;
- 4) иалкаау шәкәыкык ибызшәа ажәар;
- 5) атоурыхтә жәар (иалкаау аамтәк иатәу ажәақәа еидызкыло);
- 6) аетимологиатә жәар (ажәақәа рхылтцшьтра атәы зхәо);
- 7) асинонимқәа ржәар;

- 8) афразеологиатә жәар;
- 9) алитературатә нормақәа хәашьалеи ышыалеи иры-қәымшәо;
- 10) ажәақәа еидызкыло ажәар;
- 11) атәым бызшәа ажәақәа ржәар;
- 12) аорфографиатә жәар;
- 13) аорфоепиатә жәар;
- 14) ажәахырҕеиаратә жәар;
- 15) ихьархәу ажәар, атцыхәтәантәи анбан ала еиқәы-ршәоу (*акалам, агғам, ацарам; аҕа, алаҕа, аҕаҕа; амака, айака, уака*);
- 1) аркьяҕрақәа ржәар;
- 2) ажаргон ажәақәа ржәар ухәа.

Атцарауаа-бызшәадырыҕәа излазгәартәо ала, ауаҕы иахьеи-уахеи ицәажәараҕы бжьаратәла зқьы инарзынапшуа ажәа ихы иаирхәоит, иагьизхоит. Занаатқ знапы алаку, тцарак зтаз ауаҕпсы иажәахәа кырза итбаауп, уи ихы иаирхәоит азанаат ажәақәа, бызшәа хкыла иеиқәыршәоу ажәарқәа, аусшәкәеилыргаратә бызшәа шытикаауеит. Здырра хараку, атцара змоу, абызшәақәа акымкәа издыруа ауаҕы иптстазаараҕы жәанызқь инареиханы ажәа ихы иаирхәоит.

Рацхьазатәи ажәарқәа аҕыра ахы анакыз заазатәи аамтақәа рзы ицәыртцит, изызкызгьы ажәытә напылаҕырақәа ркны зеилкаара удаҕыз ажәақәа ртцакқәа реилыргара, рантцара акәын. Зтцакы еилкаам ажәа аилыркаа ма аитага глосса (абырзен бызшәақынтә *glossa* – абызшәа, ажәахәа) ахьзын, ацәахәа антытц ианыртцон ма ацәахәақәа ирыбжьарыҕуан, атекст аус адызулоз изымариан, анаҕс иапхьозгьы иахәоз еилдыргон. Ас еипш иҕоу ажәақәа сиала иеидкыланы, шәкәны иеиқәдыршәо иалагеит зхы иазырхәоз, атцара знапы алакыз ауаа.

Ажәытә напылаҕырақәа ркны ауаҕы ипыло зхархәара пцуи атәым бызшәа иатәуи ажәақәа рсиа **аглоссари**

(алатын бызшәаҕынтә *glossarium* – аглоссақәа реизгара) ахъзуп. Ари атермин иахьаҕы ахархәара амоуп. **Аглосса-ри** – занатк иатәу атерминқәа ртцакы азырбо, зны-зын-лаҕы даҕа бызшәак ахь аиҕага зцу ажәар ауп.

Иарбанзаалак ажәар функциас иамоуп:

1) адырратаратә – иҕоу, иеидкылоу адырра ауаҕы из-нагара;

2) аилибакааратә – абызшәақәа ртцара, аицәажәара, аилибакаара иазкуп, иацхраауеит;

3) анормативтә – абызшәатә акқәа ирыхцәажәоит, ртцакқәа аннатцоит, иеиднакылоит.

Арт зегы аидкыланы **апрактикатә лексикографи-ахь** иаднакылоит.

Атеориатә лексикография – алексика аизгара, аидкы-лашья, аихшашья, ажәартә статиақәа рышьақәыргылашья иазкуп.

Ажәар ашьақәыргылашья:

1) ажәа нбан дула иантатәуп;

2) атранскрипция арбазар еиҕуп;

3) жәахәа хәҕас иахьаднакыло (ахьызҕа, аказшьарба, аҕатцарба...) арбатәуп;

4) ажәа аҕакы, аилыркаа азырбо ажәартә статиа;

5) бызшәакны иҕоу акәымзар аиҕага;

6) ажәа ахархәашья аҕырпштәқәа (ажәеицааирақәа, ахәоу);

7) ажәар еиқәыршәазар ҕалоит алфавитла, тематикала ухәа хықәкыс иамоу, изызку иаҕырпшны;

8) алфавитла иеиқәыршәоу ажәар аҕы, ажәақәа злалаго анбанқәа еицшызар, аҕбатәи анбан ала алфавитла ацхья ицо ргылатәуп; аҕбатәиқәаҕы еицшызар ахцатәи ала.

Аҕарауаҕ-лексикограф, хықәкыс имоу иаҕырпшны, абызшәа иалоу ажәақәа (алексикон) еидикылоит, еихи-

шоит, шәкәны иеикәиршәоит. Алексикограф – ажәарқәа реикәыршәара знапы алаку азанаатуаф иоуп.

Абызшәа алексикатә беиара зеггы еидыркылоит ажәарқәа. **Абызшәа алексикатә еилазаара** – амилат ырыциз, ртоурых зеггы азырбо, иеикәзырхо, амилат рыхдырра, шәышқәсалатәи, зқышқәсалатәи рыҕеиара, милатны рышьбақәгылара, егырт ажәларқәеи дарей реимадара иадыргоу калароуп.

Азҷаарақәа

1. Алексикография закәузеи?
2. Ажәар ахкқәас икәоузеи?

Адҷа

1. Асиноним жәар акнытә, жәа-ҕырпштәык иреитцамкәа иантатәуп.
2. Адиалект жәар акнытә, жәа-ҕырпштәык иреитцамкәа иантатәуп.
3. Афразеологиатә жәар акнытә, жәа-ҕырпштәык иреитцамкәа иантатәуп.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №13

Аграмматика

Аплан

1. Аграмматика закәу.
2. Аграмматикатә категория, форма.
3. Аморфология. Аморфологиатә цакқәа.

1. Аграмматика тцаарадыррак ахасаб ала абызшәа аграмматикатә еилазаара ацоит. **Аграмматика иеид-накылоит:**

1) абызшәа аилазаашья: ажәахырҕеиаара ахкқәа, аморфологиатә категриакәеи аформақәеи рсистема; асинтаксистә категориакәеи еиҕартәашьяқәеи (конструкцияқәа);

2) абызшәадырра ақәша, абызшәа аграмматикатә еилазаара, акатегорияқәа реизықәзаашья;

3) иалкаау бызшәак аграмматикатә категория.

Аграмматика абстракттә еилкаарақәа ирыдхәалоуп, тоурыхтә категориоуп, иааихмырсыгызакәа иҕеиауеит, абызшәа аҕеиара азеипш закәанқәа ирыхьпшуп. Тоурыхтә аамтацыпхьаза, абызшәа аграмматикатә еилазаара, абызшәа ныкәызго амилат ртахрақәа нанагзоит, рыматц ауеит, иамоу атоурыхтә хықәкы нанагзоит.

Абызшәа аграмматикатә еилазаара ганкахьала ишьақәгылахьоу, иаармарианы узлакьысыр зымуа системоуп, даеа ганкахьала иара иааипдырқьазақәа аус зуа, иҕеи-ауа, збызшәатә хархәагақәа рыла цәа змам ажәақәеи ахәамтақәеи апызтцо аоуп.

Абызшәадырраҕы иалыркаауеит атеориатәи апрактикатәи грамматикақәа.

Атеориатә грамматика – иарбан бызшәатә акқәоу, формақәас урт акқәа ирымоу, дара аформақәа иадыр-

бо ухәа аицәажәараан ахархәара заутцәкьо аанарцшуеит, аграмматикатә цәки, аграмматикатә форми, аграмматикатә категориакәеи тнатцаауеит.

Апратикатә грамматика – традициала ажәакәа рөыцсахра ацкарақәа рсистемеи ажәакәа хәоуқәаны рөеибытара ацкарақәеи еиднакылоит. Аграмматика ω -хәтакны ишоуп: аморфология – ажәа аөыцсахра ацкарақәа; асинтаксис – ажәакәа хәоуқәаны рөеибыташья ацкарақәа. Хықәкыс иамоуп: абызшәа иашаны ахархәашья адырра, ҧырхәалатәи ҧыралатәи ажәахәа гхада ашьякәыргыларә.

Аграмматика иахьатәи аметодқәа рхы ытырхит ажәытә индиатәи афилологиатә тцаарадыррақәа ркны. Иара иахатарнаку драпхьагылоуп ажәытә индиатәи абызшәадырҧы Панини (IV—III ашәышықәса хашықәспхьазара калаанза). Иахьатәи аграмматикатә категориакәеи аилкаарақәеи аихарак ажәытә бырзен грамматикатә цара ахьынтәи иаауеит. Анырра гәгәоуп аурым грамматикагы. Абырзен-урым грамматикатә теория, алатын грамматика абзоурала, Аитәрҧеиарей Арккарей раамтазтәи европатәи афилологцәа ирыдыркылеит. Абызшәакәа рграмматика иалалеит иара убас алатын грамматика аилкаарақәеи акаатегориакәеи.

XVII—XVIII ашәышықәсақәа рзы аграмматика алогика-философиатә шьаҧақәа рышкәа аинтерес гәгәала иазхаит.

XIX ашәышықәса алагамтазы, адифференциалтә еилкааратә система аццаразы, атипологиатә тцаарақәеи адунеи абызшәакәа рапхьатәи аморфологиатә классификациеи шьаҧас иазышьтәлеит иеиуеипшым аилазаашья змоу абызшәакәа. Инеипынкылары ари ахырхәтәла аусура далагеит анемец психолог, абызшәадырҧы, афилософ Хеиман Штеинталь.

XX ашэышықэсазы иалкаау абызшэакэа рыхцэажэаратэ грамматика иаланагалеит ағыцрақэа. Ари ашэышықэсазы, иалкаау бызшэак аграмматика ахцэажэара адагғы, атеория аграмматика азтцаарақэагғы атцакы гэгэа рымоуп.

Ихатэаау атцаарадырратэ грамматика кэшақэас иамоуп:

1) **афонетика** – иалкаау абызшэа ашытыбжытэ еилазаара: шытыбжык даеа шытыбжык ашқа аиасра, ашытыбжықэа рееитныпсахларақэа, шытыбжықэак риазаара, ашытыбжы ғыцқэа рышыақэгылара, ашытыбжықэа реилалара ухэа зтцо;

2) **аморфология** – абызшэа адэахытэи аформа: ажэахыреиаара (ашыагэыт, асуффикс, апрефикс ухэа рыла); ажэацсахрақэа; аморфема аайдкыланы изтцо;

3) **асинтаксис** – ажэақэа хэоуқэаны рееибытареи ахэоуқэа дара-дара реиқэыршэарақэеи зтцо.

Аграмматика ихадароу акуп ажэа. Ажэа иеиднакылоит иара ажытыбжытэ цэеи алексико-грамматикатэ тцакқэеи. **Аграмматикатэ тцакы** – азеипш бызшэатэ тцакы, асинтаксистэ еиэартэарақэа (конструкцияқэа), ажэаформақэа, ажэақэак ирызчыдароу, иаагозар ақатцарба аамтатэ формақэа ухэа роуп. Аграмматикатэ тцаки алексикатэ тцаки акы ракэым. Алексикатэ тцакы аматэар хықэкылатэи аказшыоуп, аграмматикатэ тцакы – аформалтэ, абстракттэ кэзшыа ауп. Ихаз-хазуп дара абызшэатэ гэынкылара иағырпшынгғы: ажэартэ акқэа хианы икоуп, ахархэара иазхианы абызшэатэ гэынкылара иалоуп; аграмматикатэ формақэа хианы агэынкылара иалазам, урт ажэахэара хықэкыс, дтцас иамоу иағырпшыны рееибыртэит, ишыақэгылоит.

Аграмматикатә җаққәа ыҗоуп:

1) **исинтаксистәқәам** (ареференциалтә) аматәарқәа рҗазшыақәеи ибызшәатәым аҗаларақәеи (ахыҗхьазаратә җақы, аамтатә, ақәдшыларатә) азырбо;

2) **исинтаксистәқәоу** (арелиациатә) – ажәеицааи-рақәеи ахәоуқәеи рҗкны ажәаформақәа реимадара азырбо;

3) **амодалтә** – ажәахәаф иихәои изеихәои реизыҗазаашья.

Аграмматикатә форма захьзу аграмматикатә җақы ахьарбоу ажәа аформа ауп. Аграмматикатә җаққәа аазыр-рҗшуа хархәагақәаны аграмматикатә форма афныҗқа иҗоуп аграмматикатә рбагақәа. Аграмматикатә рбагақәа еидкылазар алшоит аграмматикатә җақы азырбо **грамматикатә хархәагақәаны:**

1) **аффикстә грамматикатә хархәага** – аграмматикатә җақы аарҗшразы аффиксқәа рхархәара: *аныга – аныгақәа, афыза – афызқәа;*

2) **ацхыраагзатә ажәақәа рграмматикатә хкы** – *агдарҗ аҗкны, амархәац ахь;*

3) **асупплетивизм** – ажәа аграмматикатә җақы даеа шыаҗак ала аарҗшра: *акәты – акәчышь, ауаса–асыс;*

Аморфологиатә форма – иалкаау ажәахәа хәҗақәа, аморфологиатә җақы азырбо, еипҗьарада рееитакрақәа, иаагозар, *сцон* – актәи ахаҗы, азатә хыҗхьазара, ииасхьоу иеилкаам аамтатә форма. Зәызҗсахуа ажәа аформақәа зегьы иара апарадигма шыақәдыргылоит.

Аграмматикатә категория ахьзуп иеиҗагыло, иеигәыҗхәу атҗақы змоу аграмматикатә формақәа рсистема. Ара иахадароуп категориара зуа аҗазшыа. Аграмматикатә категориеи аграмматикатә җақи узеиҗкәымтхо иеидхәалоуп. Иарбанзаалак аграмматикатә категория ишыақәнар-гылоит фба ма инареиханы грамматикатә җақы. Иара убас

грамматикатә цакыщыцхъаза иамоуп ахатәы рбашьакәа, мамзаргыы грамматикатә формақәа.

2. Ажәақәа рформақәеи рграмматикатә категорияқәеи атдоит аграмматика ақәша аморфология. **Аморфология** – ажәа аграмматика, абызшәа асистема амеханизмқәа, ажәаформақәа рықалареи реилкаареи шықәзыргыло ауп. Аморфологиятә еилкаарақәа ажәытә индиатәи, нас арабтәи грамматикатә традицияқәа ишрыдыркылогыы, атерминқәа «аморфология», «аморфема» цәыртцит XIX ашәышықәса афбатәи азбжазы.

Арт атерминқәа, зыпсы тоуи итами апсабара аформақәа рыхцәажәаразы анемец поет, афилософ Иоган Вольфганг Гюте иалеигалейт.

Аморфология – аморфема зто ақәшоуп. Атермин «аморфема» алеигалейт аурыси аполиаки бызшәадырфы Иван Александр-ица Бодуен де Куртене. **Аморфема** – абызшәатә система ихадароу акқәа иреиуоуп, зхатәы қазшықәа змоу, алексикатәи мамзаргыы аграмматикатәи цакқәа нықәызго, имшо, иреитцазоу хәтоуп.

Аморфология шоит **азеипштәи хаталатәи** хәа. Азеипшт морфология иатдоит аморфологиятә цакқәа. **Аморфологиятә цакқәа** шоит ганкахъала асемантикатәи асинтаксистәи хәа, даеа ганкахъала – ажәахырфеиааратәи ажәапсахратәи. **Хаталатәи аморфология** – азеипшт морфология апринципқәа рыла иалкаау бызшәак аморфологиятә модельқәа атдоит.

Атоурыхтә морфология – аформақәа рфыцсахрақәеи иалкаау морфемақәак рцакқәеи, ажәа аиқартәашьа тоурыхла аеетакрақәа, аграмматикатә категория ғыцқәа рықалареи ажәытәқәеи риазаареи атдоит.

Хкыла иеизакым аморфемақәа рфонологиятә еилазаара атдоит **аморфонология**. Зеетнызцсахло аморфемақәа **аморфонемақәа** рыхъзуп.

Ажәаформақәа рышьақәгыларакәа этцо аморфология ақәша **аморфемика** ахьзуп. Аморфемика, аморфемақәа реиҕартәашьеи, рыхккәеи, дара-дара реизыкәзаашьеи, ажәа ишазықоуи надкыланы иатцоит.

Ртцаккәеи ажәаҕы тыпс иааныркылои иреҕырпшны аморфемақәа шоит **ашьагәыттәкәеи аффикстәкәеи** хәа.

Аффикстә морфемақәа хазы ишоит ажәахырҕеиара-ратәи аформашьақәыргыларатәкәеи хәа.

Ашьагәыттә морфемақәа жәартә тцакыла иеигәыцхәу ажәақәа иеицырзеицшу ахәтоуп: *ахы, ахыба, ахыбжа; ача, ачыгь // ачагьа, ачажәла*. Ас еицш шьагәытк иахырҕеи-аау ажәақәа иеишьаатарку рыхьзуп. Шьагәыттә морфемақәоуп ихырҕеиаам ажәақәагьы: *нас, аха, аиеи, уа*. Ашьагәыттә морфема ажәа ашьаатаҕы зда цсыхәа ықам ауп, шьагәыт змам ажәа зышьақәгылазом. Ашьагәыттә морфемақәа реихарак ажәахырҕеиараатә аффиксқәа: асуффиксқәеи ацынгылақәеи ирыцлоит: *ача – а-ча-ра, аи-ц-ча-ра, а-қә-ча-ра; ауа – а-уа-цаа, а-уа-ра*. Арт ашьагәыткәа ажәахырҕеиараатә аффиксдагьы рхала ажәаны иқоуп. Урт ихьцшым, зых иақәитү шьагәыткәоуп. Ихьцшым, зхала ажәа ашьаата шьақәзыргыло, настгы ажәахырҕеиараатә аффиксқәа ирыцны ажәа ҕыцқәа апызтцар зылшо, зых иақәитү ашьагәыт хәа иашьтоуп.

Иқоуп ашьагәыткәа ажәахырҕеиараатә аффиксда зхала ишьақәымгыло. Урт **ашьагәыт ҕахәақәа** хәа ирышьтоуп [71,2]. Иаагозар: *жәа – а-х-жәа, а-хә-жәа, а-кыл-жәа; кьа – а-х-кь-а, а-т-кь-а, а-й-кь-а*.

Аурыс бызшәадырҕы, апрофессор Александр Александр-ица Реформатски, ашьагәыт ҕахәақәа ирызкны, абызшәадырра иалеигалеит атермин радикасоид (алатын бызшәақынтә *radix* – ашьагәыт, абырзен бызшәақынтә *oid* – иеицшу).

Ашыагыт – ажәа аморфематә еилазаараҕы ажәартә (алексикатә) тҕакы азырбо ахәтә хадоуп.

Ажәаҕы иааныркыло атыц ала иеиҕагылоит ашыагыттә морфемакәеи ацхыраагзатә морфемакәеи (аффикскәеи). Ажәа ашыаҕаҕы ашыагыттә морфема ихадоу, зда цсыхәа ыкам хәтоуп. Ацхыраагзатә морфемакәа – аффикскәа иара хадыртәаауеит.

Аффикс морфемакәа – ажәаҕы ашыагыт иаду, иалкаау аишытагылашыа змоу ашытыбжькәа рыла иарбоу, ма даеа формак иаҕырцшны иаапшуа (анультә аффикскәа) роуп. Ашыагыттә морфемакәа ирҕырцшны урыхәапшуазар, аффикстә морфемакәа рхала изышыақәгылазом. Ашыагыттә морфкәеи аморфемакәеи ианрыцу ауп атҕакы анаархәо.

Аффикс (алатын бызшәақынтә *affixis* – иаду) – ашыагыт ацхәа ма анаос игылар зылшо аморфема. Аффикскәоуп: апрефикс, асуффикс, аинтерфикс.

Ажәахырҕеиаратә аффикскәа – апрефикскәеи асуффикскәеи ажәа ҕыц ашыақәыргылар иазкуп: *ахра* – *авхра*, *алхра*, *ахәы*, *ахыга*.

Аформашыақәыргыларатә аффикскәа ажәа формак ацтара иазкуп: *ацәа* – *цәа-к*, *цәа-с*, *цәа-ны*, *цәа-ха*; *ақаңшь* – *ақаңшь-за*, *ақаңшь-за-за*, *ақаңшь-хәцәара*, *ақаңшь-хәыхәара*, *ақаңшь-хаҳара*; *афара*- *ифон*; *азахра* - *изахуан*.

Ажәаҕы иааныркыло атыци ашыагыт ишазыкоуи ирҕырцшны аффикскәа шоит:

1) апрефикскәа (алатын бызшәақынтә *prefixus* – ацхәа иарку) – ажәаҕы ашыагыт ацхәа игылоу ажәахырҕеиаратә морфемакәа;

2) аинтерфикскәа (алатын бызшәақынтә *inter* – абжьара, *fixus* – иарку) – шәагытк рыбжьара икоу аипшьратә морфемакәа;

3) асуффиксқәа (алатын бызшәаҕынтә *suffixus* – иаду, иашьтанеиуа) – ашьагәыт ма даҕа суффикс иашьтанеиуа ажәахырҕеиаратә морфемақәа.

Апрефиксқәа рыбзоурала абызшәаҕы лытцшәала ихырҕеиаахоит еихаразак аҕатцарбақәа (*а-цә-цара, а-т-га-ра*), ахьызҕақәа префиксла рахырҕеиара зынза итшәоуп (*аи-қәлацәа, аи-ацацәа*), имаҷзоуп ацынғылақәа (*еа-зны, еа-кала*).

Аинтерфиксқәа рхархәара абызшәаҕы рацәак итбаам (*асы-р-ҳәы, алаҳәа-р-ҕыс, аҕды-р-гыла*). Ажәаҕны аипшьратә хәтақәа реидкылара алеигалеит аурыс бызшәадырҕы Николаи Сергеи-иҕа Трубецкои. Иара арт ахәтақәа ирыхьзитцеит «*Verbindungsmorphemen*» – аипшьратә морфемақәа хәа, абызшәадырратә литератураҕы аинтерфикс рыхьзуп.

Атермин аинтерфикс аурыс бызшәадырҕы, аитагаф Алексеи Михаил-иҕа Сухотин иалеигалеит. Уи дадгылеит иара итаҕы, аурыс бызшәадырҕы, Москватәи афонологиатә школа ахатарнак Михаил Виктор-иҕа Панов.

Аинтрефиксқәа ажәаҕы ахатә цакы рымазам, функциас инаргзо аипшьратә, аидхәаларатә ауп. Дара ажәаҕы аморфқәа еипызшьуа хархәагоуп, асуффиксқәеи апрефиксқәеи реипш ажәахырҕеиаратә хкуп хәа ипхьазам.

Асуффиксқәа абызшәаҕы ахьызҕақәа рышьақәгылараҕы еиха рхархәара тбаауп (*азахы-га, ара-ҕыс*), еиха имаҷуп аҕатцарбақәа (*ахҕа-ра, ахых-ра*), ирацәам иара убас аҕазшьарбақәа (*ашыц-тә, ашыф-да*).

Аффиксқәеи ашьагәытқәеи еипшызымтәуа аҕазшьқәа:

1) ашьагәыт – ажәа аморфематә еилазаара зда ишьақәымгыло, иеитцазоу ахәта;

2) аффикс – ихымҕадатәим аморфема;

- 3) шыагэыт змам ажэа ыказам;
  - 4) аффикс зцым ажэа ыкоуп;
  - 5) ашыагэыт ианакэзаалак ацакы амоуп;
  - 6) аффикс иалкаау цакак анамырбозар калоит (иааго-зар, аипшыратэ морфема *p* – *абза-р-зы, ача-р-з*);
  - 7) аморфема шыагэыткэа иалкаау жэахэа хэтак иадхэа-лазам;
  - 8) аффикскэа иалкаау жэахэа хэтак иадхэалазар алшоит: *-n* – акатцарба икалша I аамтатэ форма (*сца-n, изга-n*); *-шт* – акатцарба икалша II аамтатэ форма (*сца-шт, изга-шт*); *-к* – ахыызка иеилкаам акатегория рбага (*шдыр-к, маза-к*);
  - 9) абызшэафы ашыагэыткэа иаха еихауп аффикскэа рааста;
  - 10) абызшэафы ашыагэыт фыцкэа цэыртцыр, ишыакэ-гылар алшоит;
  - 11) аффикскэа абызшэафы фыц ишыакэгыло аморфе-макэа иреиуам;
  - 12) шыагэыттэ морфемак иалшоит тца змам ажэакэа раццара;
  - 13) аффикстэ морфема фонемак ала иарбазаргыы калоит (*итых-у, их-у, са-к*);
  - 14) ашыагэыттэ морфема нульхазом;
  - 15) аффикстэ морфема нульхар (аффиксдахар) алшоит (*ашэ, ар, ан, аб*), рбагасты иамоуп адырга – **Ø**.
- Асуффикскэеи апрефикскэеи рказшыа чыдакэа:
- 1) асуффикскэеи апрефикскэеи ажэафы иааныркыло атыц ала иеипшыым;
  - 2) апрефикс ашыагэыт ацхэа игылоуп, иацынгылоуп;
  - 3) асуффикс ашыагэыт иашытанеиуеит;
  - 4) асуффикс ажэа аграмматикатэ казшыакэа анар-боит, апрефикс уи азчыдарам, иаагозар асуффикс –*уп* ала

ишьақәгылоу ажәақәа рҕы ианарбоит астатикара, уажәтәи аамта: *икo-ун, итo-ун*;

5) апрефикс абзоурала жәахәа хәтак аҕынтә ишьақәгылоит даҕа цәапштәахәык змоу ажәақәа: *агара - а-в-гара, а-қә-гара*;

6) асуффикс абзоурала жәахәа хәтак аҕынтә даҕа жәахәа хәтак шыақәгылоит: *алага-ра, алага-оы, алага-га*;

7) апрефикс ажәа аҕақы нагзатцәкыаны иацсахзом: *а-цара – аиц-цара, аоыццәа – аи-оыццәа*;

8) асуффикс жәахәа хәтак иадхәалоуп, иаагозар асуффикс *-оы* азанаат азырбо ахыызкақәа шыақәнаргылоит: *арашәа-оы, алайәа-оы*; асуффикс *-тәы* аказшьарбақәа шыақәнаргылоит: *ахәа-тәы, айәа-тәы*.

Азйаарақәа

1. Аграмматика закәузеи, иатцозеи?
2. Аффикс морфемақәа закәузеи?
3. Асуффикси апрефикси кәзшьа чыдақәас ирымоузеи?

Адйә

1. Ажәахырҕеиартә аффиксда изышьақәымгыло ажәақәа жәаба иреитцәмкәа ранцара.

2. Апрефиксқәа рыла иахырҕеиаау ажәақәа жәаба иреитцәмкәа ранцара.

3. Асуффиксқәа рыла иахырҕеиаау ажәақәа жәаба иреитцәмкәа ранцара.

Алитература

1. Амчдҕа В.А., Гәыблиацҕа Р.К. Ацсуа бызшәа. Аҕәа, 1984.
2. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
3. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.

4. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №14 Ажәахырҕеаара

Аплан

1. Ажәахырҕеаара закәу.
2. Ажәахырҕеаара ахкқәа.

1. Ажәахырҕеаара – абызшәадырра иакәшоуп, ажәа злеибытоу ахәтақәа, ажәак даеа ажәак злахылҕеаауа, дара реибыташыа, реидкылашыа ацқарақәа тнатцаауеит. Иатцоит: ажәа, ажәеиҕартәашыа, шыагәытк змоу ажәақәа рыструктура-семантикатә еимадара. Иеибытоуп ω -хәтакны: аморфемика; ажәахырҕеаара, мамзаргыы абызшәадырраҕы иеицеипшны хархәара зтоу атермин «адериватология».

Абызшәа системоуп, излашыақәгылоу акқәа аки-аки еидхәалоуп. Убас еипш иузейкәымтхо иеидхәалоуп ажәахырҕеаареи, алексикологиеи, аморфологиеи.

Алексикологияҕы, икәоу абызшәатә хархәагақәа рыла, ажәахырҕеаара абызшәа ажәартә еилазаара ханартәауеит. Аморфологияҕы, ҕыц ишыақәгылаз ажәақәа, аграмматикатә цқарақәа рычырықәдыршәоит. Ажәахырҕеааратә тцаарадырра ω -хкыкны икәоуп: асинхрониятәи адиахрониятәи.

Асинхрониятә (абырзен бызшәакынтә *synchronoiyn* – иеицу, *chronos* – аамта) жәахырҕеаара иатцоит:

- 1) иахьатәи абызшәа афнытцқа ажәақәа рышыақәгыла-ра;
- 2) ихырҕеаау алексика;
- 3) ажәақәа рморфематәи ражәахырҕеааратәи еилазаа-шыа;
- 4) хылтцшьтрала иеизааигәоу абызшәақәа реимадара.

Адиахрониатә (абырзен бызшәақынтә *duchionos* – *dia* – алсра, иагәылсуа, *chronos* – аамта) иатцоит:

1) ажәашьақәгылара атоурых;

2) ажәа ҕыц ашьақәгылара алзыршаз атоурыхтә процескәа;

3) ишьақәгылахьоу ажәа аиҕартәашьа, аиҕакрақәа;

4) абызшәа ажәахырҕеиаратә система ашьақәгылашьа, аеыцсахшьа, аҕеиашьа.

Ажәакала, асинхрониатә жәахырҕеиара иатцоит иҕоу акқәа реизыҕазаашьа, адиахрониатә – абызшәатә ак даеа бызшәатә акқәак рахь аиасра апроцесс.

Аилкаарақәа «асинхрония», «адиахрония» алазгалаз ашвейцар бызшәадырҕы, 20 – тәи ашәышықәса абызшәадырра аб хәа изышьтоу Фердинанд де Соссиур иоуп. Ао-багьы атоурыхтә бызшәадырра иаднакылоит.

Ажәахырҕеиаратә анализ ақәкы – ажәа шьақәгылашьас иамоу, ихзырҕеиаауа ашьаҕа, ажәахырҕеиаратә хархәагақәа, ахкқәа рышьақәыргылара ауп. Ажәахырҕеиаратә анализ ззыруа ихырҕеиаау ашьаҕа змоу ажәақәа роуп. Ажәахырҕеиара итнатцаауа ихадоу жәахырҕеиаратә акуп ихырҕеиаау ажәа. Ихырҕеиаау ажәа адәахьтәи аоныцкәтәи асемантикатә ҕазшьақәа рыла, ажәахырҕеиаратә хкы шьақәыргылахоит. Ажәа *ажәлаазаағы*, ажәахырҕеиаратә анализ ала уахәапшуазар, аморфологиатә жәахырҕеиара асуффикстә хкы иаднакылоит.

Ажәақәа рышьақәгылашьа ахкқәа акым. Ажәахырҕеиара иабзоураны ииуеит ахьз ҕыц шьақәзыргыло алексемақәа, мамзаргьы алексемақәа реицаaira.

Абызшәаҕы ишьақәгылахьоу, иҕышәынтәалахьоу ажәа ма ашьаҕа роуп изхылҕеиаауа ажәа.

Ажәахырҕеиаратә анализ аморфематә анализ иахьпш-зам, иаагозар ажәақәа ргәыц: *агәы*, *агәатҕа*, *агәаҕишь*,

агәайҗа, агәыхь, агәайҗыхь аҗынтә ажәахырҗеааратә анализ объектс иаиуа *агәатҗа, агәаҗшь, агәайҗа, агәыхь, агәайҗыхь* роуп, ихырҗеаау ажәакәа дара ахьракәу азы. Аморфематә анализ агәыҗ зегьы аднакылоит, избанзар ихырҗеаауҗы ихырҗеаамҗы реилазаараҗы аморфемакәа рымоуп.

Ажәахырҗеаара абызшәадырраҗы хаз кәшаны иал-каауп, иатцоит иеигәыҗхәу, ма шыагәытк змоу ажәакәа рҗынтәи ажәашьақәгылара, иахырҗеаауи изхырҗеаауи ажәакәа рыбжъара иҗоу аизыкәазашьақәа. Абызшәадырраҗы ари апроцесс *адеривация* (алатын бызшәаҗынтә *derivation* – азкра, аҗалара) ахьзуп. Иаидкыланы, ажәахырҗеаара ажәа аҗаки аформеи рыла аморфема афункциақәеи ароли атцоит. Хазы бызшәадырратә кәшаны ишьақәгылеит 20-тәи ашәышықәса 70-тәи ашықәсқәа рзы.

Ахырҗеаареи, ихырҗеаауи, ихзырҗеаауа ашьатақәеи атцоит **ажәахырҗеаара**.

Ахырҗеаара – иеишьагәытү ажәакәа реизышәара, ажәак аформеи аҗаки даеа ажәак аформеи аҗаки рыла ианымзызырку ауп.

Ихырҗеаам ажәакәа захьзу, формалеи җакылеи даеа ажәакәак рыла имзызыркым роуп: *ашә, азы, ахы, аҗы*.

Ихырҗеаау рыхьзуп ажәакәа, формалеи җакылеи даеа ажәакәак рыла зышьата мзызырку: *ашәха, азхыҗеа, ахыб-жа, аҗайҗа*.

Ихырҗеаау ашьата ачыдарақәа:

1) ихырҗеаау ашьата есымша иамазароуп ихзырҗеаауа ашьата;

2) ихырҗеаау ашьата морфемала ишозароуп;

Ихырҗеаауи ихзырҗеаауеи ашьатақәа реизышәара:

1) формалеи җакылеи ихырҗеаау ашьата иаҗа ир-уадаоуп ихзырҗеаауа ааста: *ақәа – ақәазы, ақәаҗсата, ақәарҗссара, ақәаршыо*;

2) ихырфеиаау ашьатеи ихзырфеиаауеи иеиуеипшым ажәахәа хәтақәа ирыднакылар алшоит: *аҕа – аҕара, алас – аласхара, аҕы – аҕыра*;

3) ихырфеиаау ашьатеи ихзырфеиаауеи жәахәа хәтақ иатәызар калоит: *ажәа – ажәахәа, ажәар, ажәабжь, ажәеи-нраала*.

2. Алексика ашьақәгылараҕы аморфологиатә хкы, абызшәаҕы иҕоу егырт ахкқәа зегь реиҕа илтшәатәуп. Иҕоуп абас еипш иҕоу **аморфологиатә хкқәа**:

1) префикстә, асуффикстә, апрефикс-суффикстә;

2) аффиксдатә;

3) ажәеилатца.

Апрефикстә хкы – ихырфеиаау ажәа ихзырфеиаауа аҕ-нытә апрефиксқәа рыбзоурала ишьақәгылоит: *аҕара – а-ва-ҕара, а-та-ҕара, а-ха-ҕара, а-ла-ҕара, а-қә-ҕара; агара – а-х-гара, а-й-гара, а-т-гара, а-л-гара, а-в-гара, а-қә-гара, а-д-гара*.

Асуффикстә хкы – ихырфеиаау ажәа ихзырфеиаауа аҕ-нытә асуффиксқәа рыбзоурала ишьақәгылоит: *аңхәа – аңхәа-са; айәа – айәа-сса; ахра – ахы-га*.

Апрефикс – суффикстә хкы – ихырфеиаау ажәа ихзырфеиаауа аҕнытә ишьақәгылоит апрефиксқәеи асуффиксқәеи рыбзоурала: *аитәҕара – аи-тәҕа-ә, аихаҕара – аи-хаҕа-ә, аиқәйара – аи-қәйа-ә; аара – ай-иаа-ра, ав-йиаа-ра, ал-иаа-ра, ақә-иаа-ра*.

Аффиксдатә хкы – даҕа ажәахәа хәтақ аҕынтә ажәахәа хәта ҕыц анышьақәгыло: *аийәара – аийәа, абжьысра – абжьыс, агдыхьра – агдыхь*.

Ажәеилатца – ә-шьазақ ма инеиҕаны рыла ажәа аҕы-цқәа рышьақәгылара: *ашьа+цәгьа, аҕы+хәа, аҕша+лас*.

Аббревиация – ажәеицааира уадаџқәа злалаго актәи анбанқәа реидкыларала, ажәа ҫыцқәа рышьақәыргыларала ауп: Апсынтәи ахәынтқарратә университет – ААУ, Апсны атцаарадыррақәа ракадемиа – ААР, Апсуатцааратә институт – АИ, Апсуа телехәацшра – АТ.

Иморфологиатәым ажәахырҫеиаратә хкқәа рахь иаднакылоит:

- 1) аморфология-синтаксистә хкы;
- 2) алексика-синтаксистә хкы;
- 3) алексика-семантикатә хкы.

Аморфология-синтаксистә хкы – иалкаау асинтаксистә тагылазаашья ианақәшәалак, ажәак жәахәа хәтак ахьынтә даеа жәахәа хәтак ахь ианиасуа, иаагозар, аҕазшьарбақәа *ахаа*, *абзиа*, *азла* иалкаау асинтаксистә еизыҕазаашьяқәа ирыбзоураны ихьызҕақәахар алшоит: *ахаа* – *ахаа лахауеит*, *абзиа* – *абзиа деигәыргьоит*, *азла* – *азла дазгагоуп*.

Алексика-синтаксистә хкы – ихырҫеиауу ажәа, иеицааиуа ажәақәа реилаларала ианышьақәгыло: *аз+ишьа*, *ҫынҕа+цәырҫа*, *ахьы+нап*. Ари ахкы абзоурала ишьақәгылаз ажәақәа злашьақәгылоу ахәтақәа ртыцқәа еитнупсахларгы, рцакы рцәыззом, ажәеицааираны ишьақәгылоит. Ашьатеилалара абзоурала ишьақәгылаз ажәақәеи дарей злеипшымгы убри ауп, урт ртыцқәа реитнупсахлара залшазом, иаагозар: *абла+хиғала*, *агә+азырҕага*, *ахама+ҕагыа* излашьақәгылоу ашьатақәа ртыц еитакшьа амазам.

Алексика-семантикатә хкы – абызшәа иалоу ажәақәа рцакы еитакны ажәа ҫыцқәа рышьақәгыларала ауп. Ари ахкы абызшәаҫы ишьақәгыло аомонимқәа ирылтцшәоуп: *акьаҫ* – иршәыртцо аматәа, *акьаҫ* – заура лаҕәу; *ақәйа* – ауаҫы иқәйтцо, иҫызлахиҫо, *ақәйа* – ахра иазку акакан, *ақәйа* – иқәтцаны иҕоу.

3. Абызшәаҕы ажәақәа рхырҕеиаашьақәа еипшым. Ихзырҕеиаау ашьаҕа аморфологиатә еилазаара еи-еуеипшымкәа икоуп. Ихзырҕеиаау ашьаҕа мариа морфе-макны ишьақәгылоуп. Ихзырҕеиаау ашьаҕа, ашьагәытәи аффикстәи морфемақәа рыла ируадаоу, ихырҕеиаау ахьзуп. Ихзырҕеиаау ашьаҕа ҕ-шьагәыт морфемак рыла ишьақәгылазар иеилоу ахьзуп, аффикс ацзар – иеилоу ихырҕеиаау. Ашьаҕақәа еиоырдыраауеит рхырҕеиаашьа зеипшроу иаҕырцшны. Иеишьагәытү ажәақәа ишьақәды-ргылоит ажәахырҕеиааратә гәыпк.

Ашьаҕеиццара ажәақәа хәҕақәа рхырҕеиаараҕы илтшәатәуп. Иара абзоурала ихырҕеиаахоит:

1) ахьызкәа: арака иеилалоит ахьызкәтә шыаҕа цкьақәа: *адәы+какач, абхәа+цла, ахьа+чаҕа;*

1.1) ахьызкәтә шыаҕеи аказшьарбатә шыаҕеи: *аз+збы, агәацәа+жәпа, агәыбзыз+ажәа;*

1.2) ахьызкәтә шыаҕеи акатцарбатә шыаҕеи: *агә+лацә, ажь+кәақәа, аз+тас;*

2) акатцарбақәа:

1.1) ахьызкәтә шыаҕеи акатцарбатә шыаҕеи реицылара-ла: *агәы+длара, аз+лачра, ахәыхә+аазара;*

3) аказшьарбақәа:

1.1) ахьызкәтә шыаҕеи аказшьарбатә шыаҕеи: *агә+хьаа, алацш+цәгьа, ах+паш;*

1.2) ахьызкәтә шыаҕеи акатцарбатә шыаҕеи: *ах+ца, ах+ткьа, ах+цәхәы;*

1.3) аказшьарбатә шыаҕақәа: *агаз+ҕагьа, ашәпа+жәпа, ацәхәы+кьантаз;*

1.4) акатцарбатә шыаҕақәа: *ахәамшь – ахәа(ра) + амшь(ра).*

Апрефиксқәа рыла ихырҕеиаау ажәақәа хәҕақәа рахь иаднакылоит:

- 1) ахьызкӱкӱа: *аитӱа+хӱа, ав+ӱиаа, аз+гӱатӱа;*
- 2) аӱатцарбаӱа: *агӱы+ӱашӱара, агӱы+лаӱшра, аӱс+гара;*
- 3) ацынгылаӱа – *иац+жӱацы, уайӱ+ашьтӱахь, уаха+нахыс;*
- 4) ахьызкӱкатӱ шьӱтӱеи ацынгылатӱ шьӱтӱеи: *ара+мӱа, аф-ны+ӱӱа;*

Ашьӱтӱеиццареи асуффиксӱеи рыла ихырӱеиаау ажӱаӱа хӱтӱаӱа:

1) ахьызкӱкӱа – ахьызкӱкатӱ шьӱтӱеи, аӱатцарбатӱ шьӱтӱеи, асуффикси реицыларала: *арыц+тӱагала+га, аӱы+зӱзӱа+рӱа, ашьӱтӱа+мырз+га;*

2) ацынгылаӱа – ахьызкӱкатӱ шьӱтӱеи, аӱатцарбатӱ шьӱтӱеи, асуффикси реицыларала: *еафара+тӱагала+н, шьха+ца+н, шьха+лбаа+н;*

3) аӱазшьӱрбаӱа – аӱазшьӱрбатӱ шьӱтӱеи, аӱатцарбатӱ шьӱтӱеи, асуффикси реицыларала: *аӱыц+цӱагӱа+ра, аӱы-ц+хӱӱа+ра;*

Иеиуеипшым ажӱаӱа хӱтӱаӱа ажӱакны иеидыркылоит **аинфиксӱагьы**. Ара еилалар алшоит ахьызкӱкатӱ шьӱтӱаӱа, ахьызкӱкатӱ шьӱтӱеи аӱатцарбатӱ шьӱтӱеи, аӱазшьӱрбатӱ шьӱтӱаӱа, ацынгылатӱ шьӱтӱаӱа:

1) ахьызкӱкӱа: *аза+ма+за, азы+р+кӱанда, ахи+р+ца;*

2) аӱазшьӱрбаӱа: *аеха+р+ззала, аӱс+и+ӱсых;*

3) аӱатцарбаӱа: *адӱы+лы+р+кӱара, агӱа+р+гылара, ае-хӱа+р+ӱӱира;*

4) ацынгылаӱа: *иац+ы+р+нахыс, ес+ы+мза, уашьтӱа-р+нахыс.*

Асуффиксӱа рыла ихырӱеиаау ажӱаӱа хӱтӱаӱа:

1) ахьызкӱкӱа: *амха+тӱа, ацӱагӱа+рстӱа, аӱӱа+рстӱа;*

2) аӱатцарбаӱа: *аваӱа+ра, атӱых+ра, аӱӱала+ра*

3) аӱазшьӱрбаӱа: *агӱаӱӱа+да, ахишыф+да, аӱӱа+тӱы;*

4) ацынгылаӱа: *гӱаг+ла, мӱы+да, ла+ӱас.*

Азѣарақәа

1. Аморфологиатә хкы закәузеи?
2. Ашьәтеиццара закәузеи?
3. Аббревиация закәузеи?

Адѣа

1. Ашьәтеиццареи асуффикскәеи рыла ихырѣиаау ажәақәа быжьба иреитцмкәа ранцара.
2. Аинфикскәа злоу ажәақәа быжьба иреитцмкәа ранцара.
3. Аббревиатурақәа быжьба иреитцмкәа ранцара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Никитин М. В. Лексическое значение слова. М., 1983.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №15

Ажэа аграмматиатэ классификация

Аплан

1. Аморфология. Ажэахэа хэтақэа.
2. Асинтаксис.

1. Ажэахэа хэтақэа – рсемантикатэ, рмофологиатэ, рсинтаксистэ қазшыақэа рыла иалкаау ажэақэа ргэыпқэа роуп. Иеихшоуп дара ѿ-гэыпқны:

- 1) зхала иқоу;
- 2) ацхыраагзатэқэа.

Зхала иқоу ажэахэа хэтақэоуп: ахыызқа, ақазшыарба, апхызарахызы, ахызыцынхэра, ақатцарба, ацынгыла.

Ацхыраагзатэқэа: ашытынгыла, аидхэалага, ахэтач.

Атып қыда ааннакылоит абыжытқя.

Реихшара шыатас иазышытоуп:

1) асемантикатэ рбага (ажэа категориатэ грамматикатэ тцакыс иамоу ала);

2) асинтаксистэ рбага (ажэа ахэоу ағы иалкаау функцияк аманы ақалара);

3) аморфологиатэ рбага – ажэақэа рграмматикатэ категориатэ еилазаара, рформақалара;

4) адеривация;

5) фонетика.

Ахыызқеи, ақазшыарбеи, ақатцарбеи рморфологиатэ қазшыақэа рыла иалкаахоит, ахызыцынхэреи ацхызарахызи рсемантикатэ қыдарақэа рыла.

Зхала иҕоу ажэахэа хэҫақэа рморфологиатэ ҕазшыақэа:

ажэахэа хэҫақэа	акатегориатэ ҫақы	асинтаксистэ функция	аморфологиатэ категория хадақэа
ахыызҕа	аматэарра	азххэаа азырхатэ харҫэаага	акласс, ахҫхыазара
аҕаҫарба	арҕиара	азхэа	ахаҕы, акласс, ахҫхыазара, аамҫа, аркыынаа
аҕазшыарба	аҕазшыа, аизыҕазаашыа	ахэаақэҫа	ахҫхыазара, астепен
ацынгыла	аҕазшыара	атагылазаашыа	аиҕырҫшратэ степен

Ахыызҕа иеиднакылоит:

1) аматэартэ ҫақы азырбо, азҫаарақэа «иарабан?», «дарбан?» аҫак рызҫо ажэақэа;

2) азеипши ахатэи хызқэа;

3) зыҫсы ҫоуи иҫами;

4) ахэоу аҕны изххэаауп, ма ихартэаагоуп, иалшоит даеа жэахэа хэҫақарҕы.

Ажэахэа хэҫак аҕасаб ала, ахыызҕа егырт ажэахэа хэҫақэа ирылнакаауеит маҫэар хкыс иҕоу зегыы ахьеиднакыло, иахыанарбо:

1) аматэар: *аишэа, аныга, амзырха, аишэаза*;

2) аҫстэы: *аеы, ахэыс, ауаса, аҫыма*;

3) аилкаара: *аҕеиҫи, агэамч, аанамыс, агэаг*;

4) арҕиара: *акэашара, аиҫахэа, ахэра*;

5) аизыҕазаашыа: *аиҕарара, аиваҕэлара*.

Арт аҫаққэа иеидыркылоит азҫаарақэа «иарбан?», «дарбан?».

Ахыызҕа морфологиала аилыргара:

1) алагарҫатэ форма;

2) аморфологиатә ҕазшыақәа: ахатәы, азеипш, аконкреттә, абстракттә, аизгатә, ахыцхьазара, зыцсы тоу, зыцсы там;

3) асинтаксистә цакы ахәоу ағы.

Ахәоу: *Ахацәа аены иааит* ағы, ахьызҕа *ахацәа* алагаратә форма – *ахацәа*; аморфологиатә ҕазшыақәа – ахатәы, аконкреттә, арацәа хыцхьазара, зыцсы тоу; асинтаксистә цакы – азххәаа.

Аҕазшыарба ианарбоит:

1) аматәар ирҕиаратәым аҕазшыа;

2) зцаарақәас иамоуп «изеипшроузеи?» «изтәыда?» (бызшәақәак рғы);

3) ахәоу ағы ихәаақәтцахоит мамзаргы ахьзтә зхәақәа ирыхәтакуп.

Цакыла ишоит: ахаташьатә, азыҕашьатә, бызшәақәак рғы адхаларатә хәа.

Ахаташьатә ҕазшыарбақәа иадырбоит аматәар иеиуеипшым аҕазшыақәа: ахьшәара-тышәара: *аду, ахәчы*; ачапашья: *акәымпыл, акьахә*; ацштәы: *ацәхаңшь, ачызра* ухәа.

Азыҕашьатә ҕазшыарбақәа аматәарқәа дара-дара шеи-зыкоу иеиҕырцшны аҕазшыа адырбоит. Ишыақәгылоит ахьызҕақәа, аҕацарбақәа, ацынгылақәа рҕынтәи: *амҕтәы, ахамарратә, уахатәи*.

Ахаташьатә ҕазшыарбақәа иадырбо аҕазшыа ишыақәнаргылар алшоит:

1) антонимра: *аша – ахаа, аҕаңшь – аҕеишь*;

2) ахьызҕа: *аша – ашара, ахаа – ахаара*;

3) аиҕырцшратә степен: *ахәычы – ахәычза, аңшза – аңшзаза*;

4) аиҳара, аитцара: *ача аиҳа ачашә хаауп, ахәшә айкыс иашоуп* (хархәара роуеит ажәақәа (*аиҳа, айкыс*)).

Аказшьарба морфологиала айлыргара: *Ац̄аа ка̄ишь* *ѣшәит*: алагартатә форма – *а̄ка̄ишь*; аморфологиатә *казшьақәа* – ахаташьатә, азатцә хьцхьазара; асинтаксистә *цакы* – ахәаакәтца.

Апхьазарахьзы ианарбоит ахьцхьазара, арыцхә, зцаарас иамоуп «шака?», «иарбану?», аграмматикатә *казшьақәа* еиуеипшым. Цакыла иеихшоуп ахьцхьазаратәқәеи аишьтагыларатәқәеи хәа. Ахьцхьазаратәқәа: иадырбоит аматәар иакәгоу аилкаара, ахьцхьазара; икоуп иназоу, аикәшаратә, аизгатә. Елазаашьала имариоуи иеилоуи хәа ишоит. Иеилоу ыкоуп ихәтаклатәиу, ихәтаклатәим.

Апхьазарахьзы морфологиала айлыргара: *Иара хөык драбун*: алагартатә форма – *хца*; аморфологиатә *казшьақәа* – ахьцхьазаратә, ауафьтәыфса икласс, имариоу; асинтаксистә *цакы* – азырхатә хартәаага.

Ахьызцынхәра ианарбоит аматәартә, аказшьатә, ахьцхьазаратәцакқәазицшла. Аграмматикатә *казшьақәа* еиуеипшым. Иеихшоуп рграмматикатә *цакқәеи* рграмматикатә *казшьақәеи* рыла: ахафьтәқәа, адхаларатәқәа, арбагатәқәа, азцааратәқәа, ихәаакәтцоу, ихәаакәтцам (амапкратә). Грамматикатә *казшьала* ахьызка, аказшьарба, апхьазарахьзы рчыдарақәа ирыднакылоит.

Ахьызцынхәра морфологиала айлыргара: *Ларак уаха* *иаалымуит*: алагартатә форма – *лара*; аморфологиатә *казшьақәа* – ахафьы, акласс, ахьцхьазара; асинтаксистә *цакы* – азххәаа.

Акатцарба ианарбоит арѣиара, аказаара. Акатцарбатә ажәа иеиднакылоит: амасдартә форма, алахәыра, арлахәыра. Аграмматикатә *казшьақәа* еиуеипшым: аамта, аитатцра, аитамтцра, аркынаа, ахафьы, акласс, ахьцхьазара.

Акаттарба морфологиала аилыргара: *Ажэабжь бзиа хаи-гэырҕеит*: алагартатэ форма – *агэырҕара*; аморфологиатэ *казшьақәа* – актәи ахаҕы, арацәа хыпхьазара, аорист, иеитамтцау, ауафьтәыџса иккласс; асинтаксистә цакы – азхәа.

Ацынгыла формала аеапсахзом, аҕиара аҕалашья, атып, аамта анарбоит. Ацакқәа рыла ишоит: *ахәаакәйтәи атагылазаашьатәи* хәа. Ахәаакәйтәтәқәа рахь иаднакылоит: аҕалашьатәқәеи ашәага-загатәқәеи.

Аҕалашьатәқәа зцаарас ирымоуп: ишца? – *тынч, хаала, ақыңхәа*.

Ашәага-загатәқәа зцаарас ирымоуп: шақа? – *митәык, хамтаж, хынтә-ңишьынтә*.

Атагылазаашьатәқәа ыкоуп: атыптәқәа, аамтатәқәа, амзытәқәа, ахықәкытәқәа. Атыптәқәа зцаарас ирымоуп: иаба? иабыкәу? иабантә? – *абра, нахьхьы, цьарантә*. Аамтатәқәа зцаарас ирымоуп: ианба? ианбанза? – *иацы, уацәынза, уажәнатә*. Амзытәқәа зцаарас ирымоуп: избан? – *цасхәа, газарала*. Ахықәкытәқәа зцаарас ирымоуп: иззы? – *мигарақә, гәагшақә*.

Ацынгыла морфологиала аилыргара: *Уацәыцәкья даа-уеит*: алагартатэ форма – *уацәы*; аморфологиатэ *казшьақәа* – атагылазаашьатә, аамтатә; асинтаксистә цакы – атагылазаашья.

2. **Асинтаксис** (абырзен бызшәақынтә *syntaxis* – ашьақәгылашья, аиҕекаара, аиқәыршәара) – абызшәа аграмматикатә цкарақәа реидкыла, акқәа рышьақәыргыларә иаднакыло, ажәа аастә инеитцыху ажәеидхәалеи ахәоуи ирыднакыло ауп.

Ахәамта алогикатә структура арбаразы, афилософ-стоикцәа III ашәышықәса хашықәспхьазара *қалаанза*, ажәа «асинтаксис» рапхьаза акәны ахархәара арто иала-

геит. Иеиуеипцшым аамтақәа рзы, атцаруаа рыфнытцка асинтаксис иазкны агәаанагара хкқәа ыкан. Заатәи абызшәадырратә традицияґы, асинтаксис хәа ирцхязон ахәоуи уи ахәтақәеи ирызку атцара. Алогика азеипш еилкаарақәа рыла ахәоу анализ мґапыргон. Аморфологиатә формақәа ирґырцшны уахәапшуазар, асинтаксис акаатегорияқәа универсалтәқәоуп хәа ицхязан. XX ашәышықәса алагаанзагы асинтаксиси, алогикеи, апсихологиеи еилкаарақәа еикәыртхазомызт.

XIX ашәышықәса антцәамтазы, абызшәадырґы Фортунатов Филип Фиодр-ипца, асинтаксис атцара аформалтә знеишьа алеигалейт. Уи цакыс иамаз ажәидхәалеи ахәоуи рказшьақәа, дара злеибытоу ажәақәа жәахәа хәтала рыхәапшра акәын.

Асинтаксис атцараґы, америкатәи абызшәадырґы Аврам Ноам Хомски иалеигалаз рацхязатәи аграмматика атеория, атцак дузза амоуп. Иара ихыз иадхәалоуп, иалкаау абызшәадырратә теория «изхылґеиаауа аграмматика» адагы, ахцәажәаратә хасабтәқәа рыдагы, атеория ахархәарала асинтаксистә фактқәа реилкаара. Изхылґеиаауа аграмматика цакыс иамоу, аграмматика, асинтаксис еихаразакгы, цсабаралатәи абызшәа иахылґеиаауеит хылтцшьтрала иеимадахо адырра. Абызшәақәа рыбжьара икәоу аипцшымзаарақәа, ауаґы ициуа, ауаа зегы еицырзеипшу абызшәа адырра ахәаақәа рыла ицкуп.

Ажәахәаґы ажәахәаґ ахәоу ґыцқәа шыақәиргылоит, аха даара имацзан – ажәа ґыц. Уи асинтаксис ачыдара хадоуп. Ианарбоит абызшәа арґеиаратә казшьа, ажәахәа аґеиара, ашьақәгылара зто аграмматика акәша ахасаб ала, хыцхязарала ирацәазоу, аха уеизгы ицку ажәақәа ирылхны, цґа змам ахәоуқәеи атекстқәеи рышьақәыргыла.

Асинтаксистә аккқәа еибызто азакәанқәа, урт реизыҕа-заашья, реибыташья ухәа абызшәа асинтаксистә еилазаара атдоит асинтаксис. Иҕоуп: ахцәажәаратәи атеориатәи синтаксис.

Асинтаксистә хцәажәара – ииашаны ишыақәыргылоу ахәоуи ииашамкәа ишыақәыргылоуи еицшызымтәуа ацқарақәа реидкыла ауп.

Атеориатә синтаксис – аграмматика азеипш теория иахәтакуп. Хықәкыс иамоуп абызшәақәа зегы иеицырзеипшу асинтаксистә цқарақәа рыхәта алкаара, асинтаксис аҕы абызшәақәа иаадырцшуа аицшымзаарақәа рхәаақәа рышыақәыргылара, иаагозар: «Ачашә уара афара мамоу» ацсуа бызшәаҕы ииашаны ишыақәыргылам хәоууп, аха атқакы еилкаауп; «Аимаа цхашья-цхатцо, икәаны-зануа, ашышьыхәа ифасхатцгылт» грамматикала ииашаны еиқәыршәоуп, аха итқакыдоуп.

Асинтаксистә акқәа рыхьзуп асинтаксистә еимадаралеи еизыҕазаашьялеи иеидкылоу аиқәыршәарақәа, аиҕартәашьяқәа: ажәеидхәала, ахәоу мариа, еилоу ахәоу.

Асинтаксистә функция хәа иашьтоуп ажәа ма ажәа-форма инанагзо ароль асинтаксистә еибаркыраҕы. Афункциа ианарбоит асинтаксистә ак акоммуникативтә ак ишазыҕоу. Асинтаксистә ак афнытқа зәызпсахуа ажәақәа ражәаформак ахархәара аиуеит, дара ажәак аморфологиатә парадигма шыақәдыргылоит.

Азҕаарақәа

1. Ажәахәа хәтақәа ркатегориатә цакқәеи рсинтаксистә функцияқәеи арбақәану?
2. Ажәахәа хәтақәа рморфологиатә категория хадақәас иҕоузеи?
3. Асинтаксис закәузеи?

Адѣа

1. Аилкаара азырбо ахыызѣаѣа быѣѣба иреитѣамѣа антѣара.
2. Ахышѣара-ѣышѣара азырбо аѣазшѣарбаѣаѣа быѣѣба иреитѣамѣа ранѣара.
3. Ахаѣашѣатѣ казшѣарбаѣаѣа ишѣаѣѣдыргыло быѣѣ-антонимѣтѣ ѣѣаѣѣак ранѣара.

Алитѣратура

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцѣий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Никитин М. В. Лѣксичесѣое значение слова. М., 1983.
5. Реформатѣский А. А. Введение в языковѣдение. М., 1996.

Алитѣратура иаѣу

1. Лингвистичесѣий энциклопѣдичесѣий словарь. М., 1990.
2. Немѣенѣо В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №16

Асыра атоурых

I ахәта

Аплан

1. Асыра ацәырттра, ахккәа.
2. Хәамтазтәи антцадырғақәа.
3. Алфавит. Аорфография. Асыра чыдақәа.

1. Ауаатәыфса реиныррафәы, адырратара аиқәырхарафәы, аимадарафәы, хара икоу акы изыцхарафәы асыра ихадароу мыругоуп. Иара цәыртцит акырза ихышәаны абызшәа ааста. Ажәахәатә шытыбжыы 400–500 зқышықәса инарзынапшуеит, асыра – фба-хца нызкышықәса ркынза. Рапхьазатәи адыргантцақәа абызшәа зынзагы иадхәалазамызт, матәарк, хтыск азырбоз тәағәантцақәан. Ишнеи-шнеиуаз, абызшәа иадхәалахо, бызшәатә дырратарак иазкхо иалагеит, ашытыбжытә цәа рыкәнылеит. Асыра атоурых абызшәа аҫиареи, ауаатәыфса ртоурыхи, ркультуреи ирыдхәалоуп.

Атәағәантцаратә дырғақәа – анбанқәа, арыцхәқәа, аатгыларатә дырғақәа ухәа роуп. Тоурыхла асыра ахккәа акыр рҫеитаркит. Ишыақәыргылоуп ахкы хадақәа пшьба: апикторгафиатә, аидеографиатә, ацыратә, анбан-шытыбжытә рыла. Ари инықәырцшу еихшароуп, избанзар хкыцпхьаза иапхьанеиуа ахкы аказшыақәа аныпшуеит. Апиктография иныцшуеит аидеография ашыатақәа, аидеография – ацыратәи анбан-шытыбжытәи фырақәа. Ус шакәугы, ас еипш аихшара асыра аҫиарамфәа, ахккәа реишьтагылашыа ашыақәыргыларала алнаршоит.

Апиктография (алатын бызшәақынтә *pictus* – итыху, *grapho* – изыфәуеит) – аматәарқәеи акаларақәеи сахьа-

ла итѣхны, адырратаразы ахархѣара анартоз аѡыра хкы ауп. ѡыра хасабла рхы иадырхѣоз адыргакѣа апиктограм-макѣа рыхъзын:

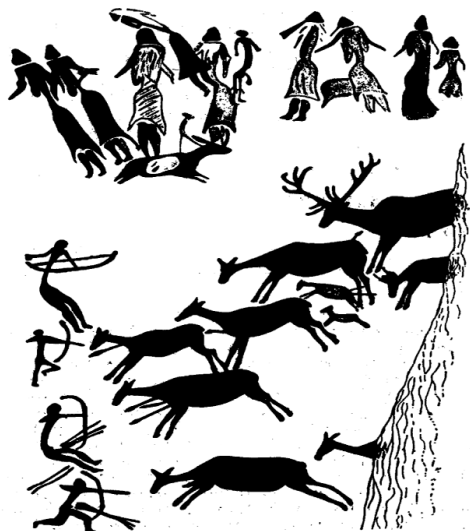

Иѡоуп ахккѣа:

- 1) афатѣ ацшаара иазку амыругакѣа, ацсыз зларкуа, из-лашѣарацо ухѣа;
- 2) ашѣарацара, аидысларакѣа, ажѣыларакѣа азырбо адырратаракѣа;
- 3) ахатѣы дырратаракѣа салам шѣкѣык ахасаб ала;
- 4) акъашана ѡыракѣа;
- 5) акъабз-магиатѣ формулакѣа.

Арт адыргакѣа аартын, зегъы иеицирзеипшын, аха иа-дырбар иртахыз адырратара ззынархаз инагзатѣѣкѣаны ианырзеилымкаауаз рацѣан. Амаѣтар иакѣгоу аилкаа-ракѣа: агѣымшѣара, афырхатцара, ахатырѣѣтцара ухѣа аарцшышьа рзатомызт. Ауаатѣыѡса рѣахракѣа ирызхауа, рылшаракѣа еихахо, даѣа ѡыра хкык ахъ аиасра рылды-ршеит. Ус шакѣугъы, иахъагъы апиктограмма ахархѣара тѣаауп.

Анаѡстѣи аѡыра хкы **аидеографиатѣ** (абырзен быз-шѣаѣкынтѣ *idéa* – аѣаки, агѣѣаки, аидеиа, *grápho* – изыѡ-уеит) ауп. Ари аѡыра иазчыдароуп адыргакѣа ѣакыла реикѣыршѣара, реишьѣаргылара.

Апиктография ыра аан, адырратара аанзыжбуаз ихала адыргақәа ихәыцуазтгыы, аидеографиатә ыраан идеиак, еилкаарак аарпшразы рхы иадырхәон ихияны иказ, уанза иаптаз адыргақәа. Рапхәа ахархәара тбаан асахьатә идеография. Асахьақәа ҕ-такыкны ахархәара роухьан: атқак иашеи атқак еитарси. Атқак иаша ианарбоз аматәар иақәшәон: атцыс ианарбон атцыс ахата, ашьапы – ашьапы анарбон, абла – абла аанакон. Ртақак еитарс ала: атцыс иаанаго апырра ауп; ашьапы – аныкәара, ацара; абла – абара.

Аидеографиатә ыра ахы акит хәа ипхьазоуп Египет IV азкышықәса хара хашықәспхьазара калаанза. Иара иахкуп асалыра, анышәыра хәагы иашьтоуп. Иртахыз адырга антә, анышә ытқәа рәаны итапыркон. Итапыркон асал иеипшын, ус хьзыс иагыиуит. Иртахыз ананырталак ашьтахь, ирбаны ицәдырбылуан, ипхастахазомызт. Абас ажәа атқакы змоу ахәтақәа – аморфемақәа рарбара зылшоз аидеограммақәа шықәгылеит.

Аидеограмма ахызуп аилкаара азырбо афыратә адырга, **алограмма** хәагы иашытоуп. Аидеографиатә ыра рныцшуан ажәытә египет, ашумер ырақәа. Иара убас ахархәара нагза аиут китаитәи аиероглификағы:

Ацыра ыра, мамзаргы **асиллабикатә** (афранцуз бызшәакынтә *syllable* – ацыра) – фонетикатә ыра иахкуп, изларбоу адыргақәа иалкаау ацырақәа шықәдыргылоит. Ацәыртцра III – I азқышықәса хашықәспхьазара калаанза иадыркылоит, аидеографиатә ыра иахылҕеаит. Ижәытәзатәу цыратә ыроуп хәа ипхьазоуп ихьшәоу аамтазтәи ашумер ыра. X нызқышықәса ркынза иахытцует. Иара иазааигәоуп ассиро-вавилониатәи аыра, уи ашумерцәа ркынтә ироут хәа ипхьазоуп.

Абызшәа аграмматикатә ажәаформақәа шака иҕеиоз акара, ацыра ырагы иаха иҕеиауан. Ари ахкгы инагзаны иазаарцшуамызт адырратара, избанзар абызшәақәа ркны ацыра ахпхьазара кырза иеитцоуп, ашытыбжықәа рыхпхьазара ааста.

Анбан-шытыбжыытә ыра ахызуп ажәағы шытыбжыык азырбо иарбанзаалак аграфикатә дырга мамзаргы анбан. Икоуп ы-хкыкны: ацыбжыыка-шытыбжыытә, абжыыка-шытыбжыытә.

प	पा	पि	पी
pa	pā	pi	pī
पु	पू	पृ	पृ
pu	pū	pṛ	pṛ
प्	प्त	प्र	ह्य
ppa	pta	pra	rikhya

स	+	त	=	स्त	sta	
ष	+	ठ	=	ष्ठ	ṣṭa	
क	+	ष	=	क्ष	kṣa	
ह	+	ण	=	ह्रण	hṛṇa	
म	+	प	+	र	= म्र	mpra

Анбан-шьтыбжытә ыра ижәйтәзатәу ахкоуп ацыбжыка-шьтыбжытә ыра. Ианцәыртцыз аамта II азқышықәса хашықәспхязара калаанза иадыркылоит. Анцаратә (аграфикатә) дыргас ахархәара змаз ацыбжыкақәа затцәык роуп, абжыкақәа хазы рбаганы иарбазамызт, ахәараан ус иацлон. Ижәйтәзатәу ацыбжыкатә ыра хәа ипхязоуп афиникиатә ыра.

Абжыка-шьтыбжытә ыра аднакылоит I азқышықәса хашықәспхязара калаанза. Иара иазчыдароуп абжыка шьтыбжықәа реипш ацыбжыкақәаггы графикатә дыргала рарбара. Ажәйтә бырзенцәа роуп иапызтаз, рбызшәа ажәа ашьагәйтқәеи аффиксқәеи абжыкақәа реипш, ацыбжыкақәаггы алан. Арғарахьтәи армарахь иказ аыра ахырхартаггы, армарахьтәи арғарахь иаадырхәит.

Аыра ахкқәа реихшарақәа итцегь ыкоуп. Иалкаауп убас хә-хкык:

1) **афразография** – иаха ижәйтәзатәиу аыра хкуп, адырғақәа, атцәағантцәқәа рыла хаз ажәақәаны иеихымшакәа, иеипшьны, адырратарақәа ртцакы азырбоз;

2) **алография** – анафстәи аыра хкы, аграфикатә дырғақәа ажәақәа хаз-хазы иазырбо;

3) **аморфемография** – алогографиатә ыра шьатас иззышьтоу, ажәа атцакы змоу ахәта, аморфема графикатә дыргала иазырбо;

4) **асиллабография** – ацыратә ҫыра, иалкаау ацырақәа дыргала иазырбо;

5) **афонография** – ашьтыбжътә ҫыра, афонемақәа графикатә дыргала иазырбо.

Амилатқәа аҫыра роушьақәа еипшым. Иҫоуп аҫыра ахқәа зегъы ирхысыз, иҫоуп хкык амацараҫы инхаз.

2. Абызшәа ианарбозар ажәартә еилазаара, аграмматика, ажәақәа синтаксисла реидхәалара, асахъа матәарк, ма иалкаау хтыск анарбоит, тақкык аанарпшуеит. Асахъа аграмматикатә пҫарақәа ирықәныҫкәазом шьтыбжылатәи ажәахәа еипш. Рапхъатәи адырратара аимадара зәазызыкыз «асахъаҫыхцәа», ахапқәа рҫы итырхуазтгыы ашәарах, агыгшәыг, ишышәарацоз, афатә шырпшаауаз, иахъатәи антадыргақәа хаамтазтәи атахрақәа ирықәшәоит.

Иажәалатәым адырратара амилатқәа зегъы иеицырзеипшуп. Иеицеипшны рхархәара тбаауп апиктограммақәа иахъагъы. Урт идырмариоит адырратара агәынкылар, ироуны хәоула иантцоу апхъара маншәалам азеипштыпқәа рҫны, адырга ауаҫы иеилнаркаауеит идыртәу; апстәы асахъа тәагәала иахъшьызар, анагара қалом; амца иахъшьызар, айқәтара залшом; аххәеи амыркатыли – ахцәықатцарата; ачысмаҫәа – акрыфарта.

Антадыргақәа ируакуп инеипынкыланы ахархәара змоу асмаил. **Асмаил** (англыз бызшәақынтә *smiley* – апышәырччара) 😊 – анасып, агәырғара зныпшуа ахаҫы, рхы иадырхәоит аспорт, акино, асахъаҫыхра, аинтернет, амобилтә еимадара ухәа рҫы. Ацәанырра азырбо апиктограмма, аатгыларатә дыргақәа акәап, аҫартцәи, ахыц рыла иарбоу емотикон (англыз бызшәақынтә *emoticon, emotion icon* – ацәанырра азырбо аикона) :-) ахъзуп, уигъы асмаил ахь иадырпхъазалоит.

Асмаил пиктограммалар ахасабала ахархэара аман XVII ашэышыкэсазы Словакия, уи зыртцабыргуа архивтэ материалкэа ыкоуп. Анаофгы ахархэара тбаан иеиуеицшым аамтакэа рзы, иеиуеицшым амилааткэа, иеиуеицшым анаплаккэа ркны (3).

Асмаил ахккэа кырза ирацэоуп, рхархэарагы харакуп хаамтазы, настгы дара зегы инеипынкыланы аччапшь, агэыргыара адырбазом. Иара ахыз ахата ишахэо мацара акэымкэа, икоуп агэынамзара, агэырфа азырбогы ☹️. Ауафы иаарласзаны ажэада, хэоуда дыргак ала такык арбара изымариоуп, аха ихшыоцаккэа, ицэанырракэа, игэазыхэаракэа, иныруа, иихэарц иитаху нагзаны иарбан дыргазаалакгы иазаарпшуам. Урткэа зегы еидкыланы иазырбо дырга хкгы ыказам.

Иахьеи-уахеи тыхэапцэарада ахархэара шрымоугы, антадыргакэа афыра рзыпсахуам, ауафы ихдыррафы зтыц ылзххэоу аилкааракэа нагзаны ирзарбом.

3. Алфавит (абырзен бызшэакынтэ *alphabetos*) – иалкаау аишьтагылашьа змоу анбанкэа реидкыла ауп. Ажэа аауеит абырзен алфавит апхьатэи анбанкэа рыхызкэа ркынтэ: альфа, бета. Алфавит айкэыршэашьа мраташэаратэи асемит жэларкэа роуп иапшьызгаз хэа ипхьазоуп. Афиникиатэ алфавит афы, егырт мраташэара-семит алфавиткэа кыр рфеипш, анбанкэа рыхызкэа шыакэыргылан, аматэаркэа рыхызкэа азырбоз ажэакэа залалгоз ашьтыбжькэа рыла: *а – алеф (ацэ), б – бет (афны), г – гимель (амахе), д – далет (ашэ)* ухэа.

Аграфика (абырзен бызшэакынтэ *graphike, grapho* акнытэ –изыоуеит, итысхуеит, истцэагэоит) – афыра иазку, ашьтыбжькэа ранцара, анбанкэеи ашьтыбжькэеи реизыказаашьа зцо атцэарадырра акэша. Анбанкэа ранцшьа ачыдаракэа ирфырпшны, иеиуеицшым абызшэакэа рал-

фавитқәа аграфика хәа иашьтоуп. Рантцашья ачыдарақәа рыла иеиҫырдыраауеит Ажәытә Мрагылара атәылақәа иртәу асалҫыра, абырзен ҫыра атәағәақәа, акитаи ҫыра аиероглифқәа ухәа.

Ажәытә бырзенцәа анапҫымтә ахкқәа рыман: **алапидартә** (алатын бызшәақынтә *lapidarus* – ахахә иатәу) – хагәтәылатәи, аиаалатә, инаау; *архәа* мамзаргыи аунициалтә (алатын бызшәақынтә *unus* – архәа) – анбанқәа иаха ихыркәымпылаауп, цәахәа цтәала акәымкәа иеипшьуп; **ахынааҫыра** (*акурсив*) (алатын бызшәақынтә *cursus* – аҫра) – анбанқәа хаз-хазы акәымкәа иеибаркуп, иеипшьуп; **ацәахәатә** мамзаргыи аминускултә (алатын бызшәақынтә *minusculus* – зынза ихәычзоу) – **архәеи ахынааҫыреи** еиланы ацәахәа иқәтцоу, еиххәа-еитцхәам анбан хәычқәа.

Аорфография (абырзен бызшәақынтә *orthos* – ииашоу, *grapho* – изыҫуеит) – ажәақәа дасу ишидыкыло, ишеиликаауа акәымкәа, зегьы еицеипшны, акны ирыҫларатәи ишьақәзыргыло аҫкарақәа реидкыла ауп. Иҫоуп ахкқәа: **афонетикатә** (ишуахауа иуҫуеит, иаагозар аҫсуа бызшәа); **аморфологиатә** (аморфема акны иҫтәуп иҫсахны, иеитакны иуахауазаргыи); **аҫоурыхтә** мамзаргыи атрадицитә (ианцәыртцыз аамтәзы ишырыҫуаз еипш иҫлатәу).

Аҫыра чыдақәа рахь иҫхьазоуп: **атранскрипция** (алатын бызшәақынтә *transcription* – ахҫылаара) – ажәахәатә шьтыбжьқәа шаақатцәкьоу рарбара иазку; **атранслитерация** (алатын бызшәақынтә *trans* – иалсуа, ианысуа, *littera* – анбан) – бызшәак иатәу ажәа даҫа бызшәак аграфикатә дыргала арбара (*Illarion Taniya, Rasidats Taniya, Sharytkhua Taniya*); **астенография** (абырзен бызшәақынтә *stenos* – итшәоу, *grapho* – изыҫуеит) – ҫырхәалатәи ажәақәа иахьзаны, ирццакзаны антцара алзыршо адыргәқәа.

Азџаарақға

1. Апиктография закәузеи?
2. Аидеография закәузеи?
3. Ҳаамтазтәи апиктограммақға тцакыс ирымоузеи?

Адџа

- 1) Иаагоу апиктограммақға тцакыс ирымоу антцатәуп:

- 2) Иахьатәи аамтазы ахархәара змоу апиктограммақға хәба иреитцамкәа рантцара, рыхцәажәара.

- 3) Алитература ахархәарала, ажәытәзатәи апиктограм-мақға рантцара, ртцакқға рыхцәажәара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

5. Турчанинов Г.Ф. Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа. М., 1999.

6. <https://www.pinterest.ru/uliachudno/пиктограммы/>

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

3. Древнейший смайлик в мире нашли в документе XVII в. Indiactor. Ru (06/02/2017)

Алекция № 17

Афыра атоурых

II ахәта

Аплан

1. Ажәйтәзатәи Кавказ ырақәа.

1. Кавказ ажәйтәзатәи ацивилизация шықаз, ажәйтәзатәи ацсуа, абаза, аублаа хылтцшьтрақәа шракәыз иқәынхоз, асиллаба ыра (афонетикатә ыра хкы) шрымаз, рхы ашуа хәа шазырхәоз, ртәылагы Ашуатәыла шахьзыз атәы ахәоит 1999 ш. Москва итыцыз, асовет царауаф, аепиграфика (абырзен бызшәақынтә *epigrafia* – адыла) знапы алакыз, атцарадыррақәа рдоктор Турчанинов Георги Фиодрица иаартымта тынха «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа» захьзу аусумта. Уака ифоеит: «Сгәы сеанзамкәа икастаз аартра цәырганы азбахәхәтәуп. «Колхидатәи» афыра, финикиатәи ахылтцшьтра змоу хәа ззысхәоз, Кавказ иацтаз аоуп. Иацызтазгы иахьатәи ацсуааи, абазааи, аублааи рхылтцшьтрақәа роуп, ускантәи аамтазы дара ашуаа хәа рхы иазырхәон, ртәыла Ашуа ахьзын», – хәа (5, ад. 18). «Ажәйтә ашуа хылтцшьтрақәа, саамтазтәи ацсуаа, абазаа, аублаа ирызскуеит ари аусумта», – ифоеит ацхьажәафы атцарауаф.

Ари атәыла III азкышықәса хашықәспхьазара қалаанза, Амшын Еиқәа аладахы инаркны Майкәап аоадахьынза иаднакылон, аоада-мраташәарахь Кәбина ахәаақәа иртытуан, алада-мрагылара – Рфан азиас ахәаақәа.

Ашуа бызшәа афыратә бакақәа аднакылоит, III азкышықәса азбжара хашықәспхьазара қалаанза инаркны, IV – V ашәышықәсақәа хашықәспхьазарақынза. Ажәйтә Финикиа (иахьа Сириа иаднакыло) ари афыра нангеит

ашуатәи аткәацәа рыла, уа иагынхеит аиероглиф ыра акәушәа. Ажәйтә ацсуа ыреи финикатәи аыреи реипшы-заара зыхкьоггы абри ауп хәа азицхьазоит атцарауаф (5, ад.5).

Аиероглиф ыра иахылтшьтраны ипхьазоу финикатәи аыра, кавказтәи ахылтшьтра амоуп хәа рапхьаза акәны агәаанагара ихәеит, австриатәи асемит бызшәакәа рытцаафы Антон Ирку (5, ад. 35).

Җажәижәаба шыкәса инарзынапшуа, ари аартра даз-неиуан атцарауаф Г. Ф. Турчанинов. Иара Кавказтәи ажәларкәа ажәйтәзатәи рантцамтақәа хыла ититцаауан. Атцак ду рymoуп иипшааз Майкәаптәи Акәатәи ахахә ыт кьацкәа. Дара библтәи апшаамтақәа акыр иреипшын, уи иагьартабыргуан ацсуа бызшәа ажәйтәзатәи адылақәа ишрыдхәалоу. Адылақәа ажәйтәзатәи ацсуа бызшәа ишаднакылоз анеилирга ашьтахь, урт ртцакы аиагара далагеит. Цыбжыкәала иарбаз адылақәа абжыкәкәа рыдиргылон, нас иарбан бызшәоу излацәажәаз гәеитон. Абас акакала иеилырго, урт ацсышәала ишцәажәаз ибеит.

Кавказ икәынхо амилаткәа рхылтшьтреи реигьыцхәреи азтцаара алацәажәарафы, аетнография, абызшәадырра, атоурых зтцаарақәа жәпакы рызбарафы арт ацшаамтақәа ртцакы дуззоуп. Кавказ ажәларкәа рахьынтәи ас ижәйтәзатәу аыра змоу милат ыкам: Урарту ахәынтқарра ажәйтә бакақәа IX ашәышыкәса хара хашыкәспхьазара калаанза иатцанакуеит, заазатәи ашәамахь ыра абакақәа IX ашәышыкәса иаднакылоит (5, ад. 4).

Абызшәадырреи атоурыхи тцаарадыррақәа рзы акразтазкуа ыратә бакақәоуп, III азкышыкәса хара хашыкәспхьазара калаанзатәи аамтақәа раан, Майкәаптәи ахатгын афы ипшааз, асиллабо-пиктограммақәа зну аразны зтрақәа. Арт адылақәа ракара ижәйтәзоу, насгы ирхәо кавказ бызшәакәа рыла иеилурго, аыратә культу-

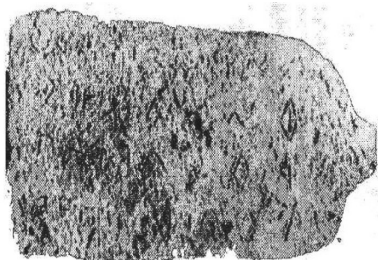
ра атоурых афы иуцылом, дара 4500 ркынза рхытцуеит хэа азгэеитоит атцарауаф.

Ажэйтэ ашуаа цыбжьыкафыран ирымаз, иантцаз ианнапхьоз абжьыкакэа **а, ы** рыддыргылон. «Арт атексткэа нткааны итцаатэуп. Сара ишсырцэажэаз еипш акэымкэа, даеакала изырцэажэара дкалар алшоит, уи цырхагоуп хэа испхьазом, ус иапуп атцаарадыррафы», – ифэуеит атцарауаф (5, ад.23). Иахьазы, ари аусумта тытцижьтеи фажэа шыкэса штцаугьы, атцаарадыррафы ишапу еипш, ари аартра ишьакэыргэгэаны иафагыло, ус шакэым зырцабыргуа, даеа гэаангарак аазырцшуа тцаамта ыкам.

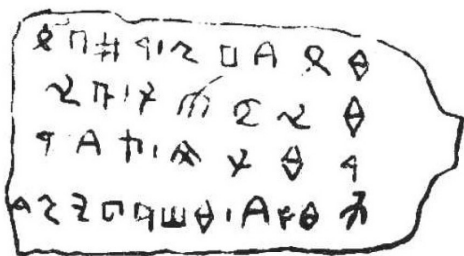
Асиллабо-пиктограммакэа рыпхьарала, Маикэаптэи ахатгэын иамадаз ихылтшьтра, уи асазкэа рах шиакэыз, ажэйтэ апсуаа рхэынткаарра зеипшраз ухэа рышьакэыргылар алыршахеит. Асазуаа абазаа ирхылтшьтроуп, XIX ашэышэыкэса антэамтазы Тыркэтэылака иахцахаанза, азия Бзыц инаркны азиас Хэастанза, нас фадакэа Кавказ ашьхеибаркыра нхартатыцла иаднакылон. Атыцантэи археолог В. С. Ориолкин ишазгэеитоз ала, аетноним *асазуаа* – *асырз, асы зы, асы зиа* ауп иаанаго, ашьха хараkra икэынхо ауаа ирызкуп (5, ад. 30).

Атексткэа излархэо ала, Ашуа инхоз ауаа, III азкышыкэса афбатэи азбжеи II азкышыкэса хашыкэспхьазара калаанзеи, акласстэ уаажэлартатэ еилаазара рыман. Атэцэа рыпстазаара удафзан. Игэамтцны рхагылацэа ирфагыло ианалагалак, иеидфахэала тэра иртиуан Финикиака, еихарак акалакь Библ ашка.

Афранцуз археолог Морис Диунан ишьакэиргылеит, XIX ашэ. хашыкэспхьазара калаанза иаднакыло Библтэи аспатула иану, ахылтшьтра Аи иатэу аткэацэа Амза анцэахэы ишимтцаматанеиуа шакэу: «Амза! Аткэацэа рымч еи-лымшэо иеидкыл, еита акэгылара, афагылара иазырхиа. Ус аныкаутца, аиашара ааурпшит» (5, ад. 30). Уи зхэо аспатула:

Апатрет

Ақәтых

(5, ад.155)

Акырза инейтцыху Библтәи ашуа дөыларакәа, ашуа ах Пту ицстазаареи итцыхәтәеи ирызкуп. Амшын апшахәафәы дыкны, Анапа ацбырмыкь афәы дтиин Финикиака. Иара ақыта Лыхьа (Лыхны) датәын. Ашуа ыыра афәиара дацхраауан. Атексткәа рфәы арккафы, асаз царауаф, ах Амра, ма Ашуа Амра хәа дарбоуп. Ажәлар рхагылацәа, урт рдырра аизхара иафәгылоз Пту дыкәцаланы дрыман, афыратә бакакәа ркәыбон, афыра здыруаз ыкәыргон, иршыуан ма иртиуан.

Ах Пту тәык иахасабала Финикиа даннанага, Ашуака Акәақыт иахагылаз иашьа иахь асалам шәкәкәа фба ифит дсыцхраап, сфәихп хәа дгәығны, аха урт арахь изымаазеит. Аспатулакәа излархәо ала, иззифыз иашьа дыршыит, иаргыы дахьнанагаз даанхеит.

Атексткәа иадырбоит Майкәаптәи ахатгәын аныкартцоз, III азкышыкәса хашыкәспхьазара калаанза, насгыы II азкышыкәсазы апсуа, абаза, аублаа бызшәакәа хаз-хазымызт. Дара зегыы хылтцшьтратә диалекткәаны ашуа бызшәа шыакәдыргылон (5, ад. 32).

Кавказтәи ашуа ыыра, финикаитәи адгьыл афәы, згәағькәа анышә баркьатра иакәшәаз «циаа» царцархеит. Атәым ыыра шиашоу иамапсаххазом, издызкыло амилат ретникатә хатара аныцшуа иалагоит, ахатәы формакәа, цаккәа аанахәоит. Ус икан афиникиа ыыра шыатас изышьталаз ажәытә бырзен ыыра апцараан, иара убас ауп

афиникиа ыырагыы ажэытэ ашуа силлабатэ ыыракынтэи ишаццахаз (5, ад. 34, 35).

Зыцы иахьагыы итоу кавказтэи абызшэақэа рхархэа-рала атекстқэа реилыргара алыршахеит, уи хэы змазам цхыраагзоуп (5, ад. 36).

Ирцэажэоу адылақэа рфырпштэқэак:

Атаблица Д

1. к л₁ ц̣' ай х₂ б₂ н₂ г₁ м₁ ц̣'₁ и м
к(ы)ц̣' (д) аи хабан. Га (и) ма (и) мац̣' (ы) м
Клыч (он) старейшиной был. Врагов имея мало не
2. л₁ х̣' т̣₂ н р б и л т к н₂ к б
Ла (да) х̣ат(э) ан. Ра бнала (и) такан. К(э) ба
Ла (он) над сидел. Они (враги) (в) лесу скрываясь, внутри находились. Кба
3. ч̣ ж к п₂ р а л₁ ў н з у х л₁
с(ы), Ажа кн(ы), (л) ра л₁ а, ў(ы) н(ы) з(ы) уя (=уый) ха(ра) ла
в, Ажу в, (он) ним (к) продвигаясь, твой край слухам (по)
4. у ш н н₁ р б ай л х̣ н₁
(и) уш(э) ан. Апа Ар(ы), (и) бан Ла, (и) х̣а н(ы)
пройден был за короткое время. Там Ар (в), он увидел Ла (в) (то), (что)
своей стране (в)
5. б₂ м₁ б₂ ы⁰ х̣ с' т л б₂ ы⁰ х̣
(и) бама? аба (и) г⁰ а х̣а. (А) с'(э) а (и) тала, аба (и) г⁰ а х̣а
видел ли? отцов писанные столбы. (В) Апу спустившись, отцов писанным
столбам
6. р м₁ ш п₂ л к ц̣' з' т р₁ н г̣'₁
р(ы) мшап, Ла ка, ца (и) з' ат(э) ранц̣ь(ы)
их (в) амшап, Ла в, учености жертву и посвятил хотя,
7. [п] т̣ х̣ х̣ б₂ м л₁ л₁ т̣' ў п т̣'
[П] туха х̣(э) (ы) (и) ба, (ди) м(ы) лалт. ў(ы) Птў
Пту царя авторитет увидев, (он) (с ним) в союз не вступил. Твой Пту
8. [х] л п' з' т̣ р̣ ай п₁ г х̣ т̣'₂
[ха] Ла п' а (и) з' ат(э) р, аип (р) г(ў) а х̣(ў) ат.
[царь] Ла(в) учености жертву посвящал если, отцам нравилось.

(5, ад.95)

9. [л] н ў њ ѣ х р г л к

[Ла]н(ы) уа(=уый) Пту́ха х(э)(ы) (и)р(ы)га, Ла ка
Ла земле (в) того Пту царя авторитет возрос (что), Ла в

10. ай х б₂ н₂ г₁ а₁ ц' ў а, д з

ай ха (и)бан. (А)га а п'ауа, да(=ц'аўадыў) (ды)за-

Аи владетель увидел. Враг этого ученого соплеменника великого похи-

11. ш ў а₁ с' а₁ ѣ₂ н л м₁ а₁ р к б₂

шя. Уа(=уый) А₁с'(э) а₁т(э)н(ы) л(ы)ма₁ ра (ды)каб.

тять решил. Он Ашуйской страны ее Солнце есть.

12. ш₁ м ў н з б х₁ н а₁ м₁ н г₁ г₁ ш

ш₁(э)а (а)ма ў(ы)н(ы)зыб. Хп(ы) а₁(и)амант(ы), (а)ла ш(э)а

Письмо имея твой край существует. (В) нашей земле это (оно) и имелось хотя, враг
письмо

13. з х н₁ р ѣ н₁ х₁ н₂ с' а₁ ѣ₂ н

(и)зах(ь)ан. Ара (да)ен(ы) х(ы)н(ы), (а)с'(э)а₁т(э)н(ы)

уже расхитил. Это (оп) делая нашей земле (в), Ашуйской страны

14. л м₁ а₁ р н ѣ к л р ѣ ш₁ л

л(ы)ма₁ ран(ы) (и)са(и)к (ы)ла {т} (а)рг(э)(ы) (р)а (и)ш₁(ы)л-

ее Солнце-бог настойчиво напоминал арским людям (их) врага как (вы) -

15. п г х х м г п₂ м б₂ х₁ ѣ ѣ

ца га хах(э) (и)ма (а)г(ь) (и)ац(ы)м аба х(э)а. Пту

знать, береговые камни имея, хотя (то) было обычае не (в) отцов (у), мол. Пту

16. х т н₂ п₂ з' ѣ м₁ з' ѣ б₁ б₂ ў ѣ₂

ха танап (и)з'ат(э)ым, (А)зг(э)аба Бут(э)

царь танап (в) жертвы не посвятил когда, (А)дзюаба Бут

17. з з ў ѣ м₁ л г б₁ д т л₁ л

(ды)за, уа(=уый) (и)цым ала, (ба)да(=ц'бадыў) тала{т} Ла

исчезнув совсем, тому много времени не прошло как, корабль большой спу-
стил Ла

18. б₂ н л т с' б₂ ш₁ н₁ х т н₂

бп(ы). Ла тс'(э)ап (д)ш(ь)н(ы) ха тана-

около. (Реке) Ла узком устье (в) убить имел цель царя тана -

19. [цз'] г м ѣ ай х₁ б₂ н₂ ц₁ м₁ м

[цз'ы] (а)га мац '(ы). Аи ха бп(ы) (а)а (и)мам,

[п за] враг услужливый. Аи владетеля около врагов не имеется когда,

20. ў н л х₁ л₁ м п₁ ѣ л₁ л к

ўа(=уый) н(ы) (и)лахалам. (Ды)л(ы)сал(ы) Ла ка

его страна увеличивается непрерывно не. Продвигаясь навстречу Ла в

(5, ад.96)

№1 Ашуа бызшәа (ажәытә апсуа-абаза-аублаа) аси-
ллабари

1. Асыра адыргақәа

Библ атекстқәа рҕы Ашуа текст Атранскрипция
Рацхьатәи аформа

1	2	3	4	5
1	Y ʘ Y	Y	а	а
2	X X	X	аа	аа
3	⊖		ай	ай
4	Ω Ω Ω	Ω Ω	ан,ам	ан,ам
5	Α Α Α Α	Α	й	йа
6	Ϛ Ϛ Ϛ	Ϛ Ϛ	ў	ўа
7	Π Π		ў	уа
8	>>		уу	уауа
9	Λ V Λ	Λ V 7	ў ₁	уа
10	Y ↓ ʘ f	Y	ў	уа
11		Y	у ₃	уа

(5, ад.42)

№2

1	2	3	4	5
12			б	ба
13			б ₁	б ₁ а
14			б ₂	б ₂ а
15			п	па
16			п ₁	п ₁ а
17			п ₂	п ₂ а
18			м	ма
19			м ₁	м ₁ а
20			м ₂	м ₂ а
21			д	да д(ə)а
22			д ₁	д ₁ а
23			д ⁰	доа
24			т	та т(ə)а
25			т ₁ а	т ₁ (ə)а
26			т ₂	т ₂ а, т ₂ (ə)а
27			т ₃	т ₃ а, т ₃ (ə)а
28			т	та
29			й	йа, й(ə)
30			й'	й' а

(5, ад.43)

№3

1	2	3	4	5
31	цц		ц	ца, ц(о)а
32	ц'		ц'	ц' а
33	з ± ж	ж	з	за, з(о)а
34	з з	з	з	з ₁ а
35	з'		з'	з'а
36	ц	ц	ц'	ц'а
37	ц	ц	ц'	ц'а
38	ц		ц'	ц'а
39	ч ч		ч	ча
40	ч	ч	ч ₁	ч ₁ а
41	ч		ч ₂	ч ₂ а
42	ч		ч'	ч'а
43	с с	с	с	са
44	с	с	с'	с'а, с'(о)а, с'(о)а
45	с		с'	с'а
46	з з	з	з	за
47	з з	з	з ₁	з ₁ а
48	з з		з'	з'а, з'(о)а
49	з з	з	з ₁	з'а, з ₁ (о)а

(5, ад.44)

№4

1	2	3	4	5	
50				з'₂	з'₂(ə)а
51				ж	жа, ж(ə)а, ж(ь)а
52				ш	ша, ш(ə)а, ш(ь)а
53				ш ⁰	шəа
54				ш₁	ш₁а, ш₁(ə)а, ш₁(ь)а
55				ш~	шьа
56				н	на
57				н₁	н₁а
58				н₂	н₂а
59				н₃	н₃а
60				н₄	н₄а
61				л	ла
62				л₁	л₁а
63				р	ра
64				р₁	р₁а
65				р₂	р₂а
66				г	га, г(ə)а
67				г₁	г₁(ə)а
68				г	га

(5, ад.45)

№ 5

1	2	3	4	5
69			Γ_1	$\Gamma_1 a$
70			Γ^-	$\Gamma a, \Gamma(\theta)a$
71			Γ_1^-	$\Gamma_1 a, \Gamma_1 \beta(\theta)a$
72			κ, κ	$\kappa a, \kappa(\theta)a; \kappa a \kappa(\theta)a$
73			κ_1	$\kappa_1 a$
74			κ	$\kappa a, \kappa(\theta)a$
75			λ	$\lambda a, \lambda(\theta)a, \lambda(\beta)a$
76			λ_1	$\lambda_1 a$
77			χ	$\chi a, \chi(y)a$
78			χ^-	χa
79			χ_1^-	$\chi \beta_1 a$
80			χ_2	$\chi \beta_2 a$
81			χ	$\chi a, \chi(\theta)a$
82			χ_1	$\chi_1 a, \chi_1(\theta)a$
83			χ_2	$\chi_2 a$
84			$\check{\chi}^0$	$\check{\chi} \theta a$
85			$\check{\chi}_1^0$	$\check{\chi}_1 \theta a$
86			$\check{\chi}$	$\check{\chi} a, \check{\chi}(\theta)a$
87			$\check{\chi}$	$a\check{\chi} a, (a)\check{\chi} a$

(5, ад.46)

1	2	3	4	5
88	Т Т Т	Т Т	а	аа

(5, ад.47)

№6

Маикѳацтѳи адѳыла

(1) Итѳы дѳы има Туаха дыкан. Агуыла (2) ачаѳа атѳы ана иимтеит. Агу ду (3) иазырха (=уизыхалалха) иакуитѳ Саѳа, адгъыл (4) изргъауа ита абри атѳы. Ана имала дтан, (5)ара атѳым дгъыл аегъы имала дѳоул.

Апатрет

Ақѳтых

(5, ад. 169)

Атѳаарадырраѳы ипхъазоуп рацхъазатѳи атѳаѳѳантѳақѳа ашѳарах рышьта, атѳла ма аѳацқѳа рытз хаѳѳерақѳа, ршьапхыц иалнадоз атѳаѳѳақѳа ирѳырцшын хѳа (4, ад. 344). Ацсуаа ажѳытѳѳа аахыс ахатѳра, аиѳдыраара иазкыз ахѳарақѳа, адѳылақѳа, анапымтамѳақѳа азырбоз адамыѳақѳа рыман (4, ад. 355).

Иахьа ажэлақәа ирҕыцны рхы иадырхәо иалагаз, ажәытә апсуа ахтца-дыргақәа мамзаргъы адамыҕақәа акырза иреипшуп, цъара-цъара зынза иеикәшәома ухәо иҕоуп Турчанинов Г. Ф. ирцәажәаз адфылақәа зларбоу адыргақәа.

Маиҕәаптәи адфылақәа рнафс, 1968 ш. атцарауф ипыхъашәеит II ашәышықәса хашықәспхъазаранзатәи аамтақәа ирытцаркуа Ақәатәи адфыла. Арт адфылақәа ирымоу аипшызаарақәа агәра удыргоит XIII ашәышықәса инаркны II ашәышықәса хашықәспхъазаранза, Ақәа инаркны Маиҕәапынза жәытә бызшәак ала ишцәажәоз, ҕырак шакәыз ирымаз хәа ипхъазоит иара (5, ад. 25).

Аусумта атцара, атцаамтақәа рымҕапгара иацхраауан атцарауаа В. В. Струве, И. И. Мешьянинов, М. М. Тронски, И. Н. Винников.

Ахәаанырцәтәи атцарауаа рахьынтәи: М. Диунан, А. Ирку, И. Кноблоха, И. Фридрих: асовет тцарауаа З. М. Габуниа, Р. Н. Клычев, А. Н. Кононова, М. А. Коростовцев, В. С. Ориолкина, К. С. Шьяфрыл, Т. П. Шьяфрыл.

Адфылақәа ицеиллыргеит, аусумта акыпцхь абаратәи иҕалтцеит, дагъахцәажәеит Турчанинов Г. Ф. итцаҕы, афилологиатә тцарадыррақәа ркандидат И. Б. Басариа-Анқәаб.

Азҕаарақәа

1. Изахьзузеи ашуа ҕыра?
2. Ишцеибытаз ажәытә апсуа ҕыра?
3. Иалахьынтцахазеи ажәытә апсуа ҕыра?
4. Иахәозеи Маиҕәаптәи адфыла?

Адҕа

1. Инал-ица Ш. Д. иусумта «Антропонимия абхазов» аҕынтәи адаҕьақәа 344–357 апсшәахь иеитаганы антцара.

2. Турчанинов Г. Ф. иусумтә «Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа» ақынтә адакьақәа 25 – 40 ацсшәахь иеитаганы антцара.

3. Марыхәба И. Р. иусумтә «Об абазгской (абхазской) письменности» ақынтәи адакьақәа: 8, 13, 23 ацсшәахь иеитаганы антцара.

4. Иахьатәи ацсуа ҟыра аҟоурых антцара.

Алитература

1. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1977.
3. Инал-ипа Ш. Д. Антропонимия абхазов. Майкоп, 2002.
4. Марыхуба И. Р. Об абазгской (абхазской) письменности. Сухум, 2016.
5. Турчанинов Г. Ф. Открытие и дешифровка древнейшей письменности Кавказа. М., 1999.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Алекция №18

Абызшәақәа рклассификация

Аплан

1. Атоурых-еиҕырцшратә метод закәу.
2. Абызшәақәа таацәарақәаны реихшара.
3. Абызшәақәа рморфологиатә классификация.

1. Ажәытәза аахыс идырын абызшәақәа хыцхьазара-ла ишырацәаз, аха урт рытцара рацәак иашьтамызт, абырзенцәеи аурымцәеи зызхьацшуаз, атцара иацсаны ирцхьазоз рхатәы бызшәа акәын, егьырт абызшәақәа мейгуп, хаара рытам хәа ирцхьазон.

Абжьаратәи ашәышықәсақәа рзы абызшәақәа рырацәара зыхкьо, Анцәа абызшәақәа еилеицсеит ауаа иара иҕынза изымназарц, изеилибамкаауа, рхәоу еикәымшәо икаларц хәа азырцхьазон.

Аитарҕиара аамтақәа рзы амилат бызшәа ахкқәа, аилазаашья ухәа теориала рызнеира азцара ыкәгылеит. **Атоурых-еиҕырцшратә бызшәадырра** шоит: **ибызшәатәым** (аекстралингвистикатә), **абызшәадырратә** (алингвистикатә). **Ибызшәатәым:** агеографиатә аартрақәа, адгьыл ҕыцқәа, урт рымпытачалара, адин алартцәара иаҕыз аберцәа, дара роуп рапхьазатәи ажәарқәа аңызтазгы, адунеи абызшәақәа грамматикала ирыхцәажәозгы, абертә грамматикақәа хәа изышьтаз. **Абызшәадырратә** иаднакылоит бызшәарацәалатәи ажәарқәеи аиҕаргыларатә грамматикақәеи раццара.

Иеидкылаз аматериал ала, XVIII ашәышықәсазы ҕышә инарзынапшуа Европеи Азиери рбызшәақәа реиҕырцшратә жәар аус адиулеит, анемец тарауаф Петр Симон Паллас. Иара аҕыза ажәар еикәиршәеит зны италиан быз-

шәала, нас аиспан бызшәала аиспан филолог, абер Лоренсо Ервас-и-Пандуро.

Ажәытә Индия алитературатә бызшәа асанскрит аартра атоурых-еиҕырцшратә бызшәадырра ашьаҭа акит. Раҭхьаза акәны, асанскрити европатәи абызшәақәеи ирныцшуа аизааигәарақәа дрызхьацшит флорентиатәи италиатәи ахәаахәтҕы, аныкәаҕы Филиппо Сассетти.

XVIII ашәышықәса аҕбатәи азбжазы, индиатәи ақалақь Калькутта мрагыларатәи акультурақәа ринститут аартын. Анҕлыз мрагыларатҭааҕы, абритан филолог Уилиам Ыонс асанскрит, абырзен, алатын, акельт, агот, ажәытә цьам бызшәақәа еиҕирцшит, реимадара азгәеитеит. Ажәа шыагәытқәа рҕы мацарагьы акәымкәа, аграмматикатә формақәа рҕгы аизааигәарақәа машәырым, абызшәақәа реигәыцхәра аацшуеит, хытцхыртак рымоуп уи шыҭа ианызаахьазаргьы хәа алкаа кәитцеит иара. Асанскрит аиҕартәашьа хәтәаауп абырзени алатыни рааста хәа азицхьазон.

XIX ашәышықәсазы атцарауаа-бызшәадырцәа, абызшәақәа реигәыцхәра ашьақәыргыларазы, ашьагәытқәа реицшызаара мацара азхом хәа иалацәажәеит. Ишьақәгыло иалагеит атоурых-еиҕырцшратә метод – иеигәыцхәу абызшәақәа еиҕырцшны рытцара, ртоурых-хылтцшьтратә еимадарақәа раарцшра хықәкыс измоу. Ари аметод иашьаҭакыҕцәоуп: анемец царауаа Франц Бопп, Иакоб Гримм; адат царауаҕ Расмус Кристиан Раск; аурыс царауаҕ Александр Христофор-ица Востоков. Аамҭак азы, арт атцарауаа досу дара ртәылақәа рҕы иеиуеицшым атцарақәа мҕапыргон, ари аметод иаларгалаз рытцәамҭақәа абызшәадырразы хра злазоу роуп, аки-аки хеибартәаауеит.

Гримм И. иазгәеитеит абызшәа ахатәы тоурых шамоу. Иара **абызшәа аҕиара** х-аамҭакны ишеит:

1) **ажэытэзатэи** – ашыагэыткэеи ажэакэеи рышыакэ-гылара, рыфеиара;

2) **абжыаратэи** – афлексиа ашыакэгылара нагза;

3) **афеыц** – афлексиа мап ацэкра.

Гримм И. «Анемец грамматика» захьзу рапхьазатэи атоурыхтэ грамматика авторс дамоуп. Ари аусумтафеы, анемец бызшэа адаггы, агерман бызшэакэа ажэытэзатэи афыратэ бакакэа инадыркны XIX ашэышыкэсанза ити-тааит. Уи ихы иархэаны, аурыс бызшэадырфы, афолькло-рист Буслаев Фиодор Иван-ица ифит аурыс бызшэа атоу-рыхтэ грамматика. Гримм И. иоуп абызшэадыррафеы атоу-рыхтэ метод ашыатакфыс ицхьазоу. Иттэаракэа ирыбзоу-раны икаитцеит алкаа: абызшэакэа ригэыцхэра ашыакэы-ргыларазы дара ртоурых ттэалатэуп хэа.

Раск Р. аскандинав бызшэакэа титцаауан реигэыцхэра шыакэиргэгэарц. Иара излазгэаитэ ала, иеизааигэазоу абызшэакэа ттэауа, абызшэатэ гэыпкэеи абызшэатэ таа-цэаракэеи еифаргыло иеифырцшлатэуп. Абызшэакэа ре-игэыцхэра ашыакэыргыларазы зегь рапхьа иргыланы ие-ифырцштэуп:

1) ажьрацэра азырбо ажэакэа;

2) афнатэ цстэкэа рыхьзкэа;

3) ацэеижхэтакэа азырбо ажэакэа;

4) апхьазарахьзкэа.

Аурыс филолог, апоет Александр Христофор-ица Вос-токов аславиан бызшэакэа титцаауан, реигэыцхэраггы шыакэиргылеит. Иара иазгэеитон аславиан бызшэакэа зеггы ажэытэ азеипшславиан бызшэа-шыата иахылтцит, иарала ицэажэон рапхьатэи славиан хылтцшыттрак хэа. Анафс ртагылазаашья иахкьаны мрагылара, мраташэара, алада ухэа иеитатцуан, афатэ, атэыла пхаракэа ирышытан, иныкэон, еифытцуан. Азеипшславиан бызшэаггы аеашеит мрагыларатэи, мраташэаратэи, аладатэи диалекткэаны.

Атцаарадырраҕы абызшәақәа реихшара **ади́ференциация** (афранцуз бызшәақынтә *differentiation*, алатын бызшәахынтә *differentia* – аицшымзаара) ахьзуп. Ишнеишнеиуаз, ахыхьчареи ахныкәгареи иаха ирзымариахон азы, иеиҕытыз ахылтшьтрақәа аахәны аееидкылар а иалагеит. Арт хылтшьтрақәа рдиалектқәагы рееизыркуа иалагоит, ишьақәгылоит асада-алада-мраташәаратәи абызшәақәа.

Абызшәақәа реидкылар апроцесс иахьзуп **аинтеграция** (алатын бызшәақынтә *integratio* – аларгыла, аларгылар а). Иусумта хада «Аславиан бызшәазы агәаанагарақәа» захьзу аҕы, Востоков А. зыпсы тоу аславиан бызшәақәа, ицсхьоу ажәытә славян бызшәақәа ршьагәытқәеи рграмматикатә формақәеи еиҕаиргылон. Акырза зеилыргара удаафыз ажәытә ҕыратә бызшәатә бақақәа рдырратарақәа реилыргара илиршеит. Иара икаитцеит алкаа: абызшәақәа реигәыцхәра ашьақәыргыларазы, ицсхьоу абызшәақәа рҕыратә бақақәа рдырратәқәеи, зыпсоу тоу абызшәақәеи, адиалектқәеи еиҕаргылатәуп хәа.

2. Абызшәақәа реихшара азтцаара акырза имариам зтцаароуп. Абызшәадырҕцәа рапхьаза рнапы здыркыз аклассификация агенеалогиятә ахьзуп. Ари аклассификация хылтшьтрак иатәуп хәа иапхьазо абызшәақәа еихнашоит. Агенеалогиятә, мамзаргы атоурыхтә еигәыцхәра аадырпшуеит бызшәатә материалк иаднакыло, аха иеиуеицшым аеицсахрақәа зныцшуа абызшәақәа.

Иеигәыцхәу абызшәақәа рчыдарақәа еиҕаргыло, ма хаз-хазы иатцоит аиҕырпшратә грамматика. Ари аклассификация заазатәи апышәарақәа аднакылоит Аитарҕеиара аамта. Ашәкәтыжьра аныкала, амилатқәа рбызшәақәа ртцареи рьтцаареи иаха иалыршахеит. Абызшәақәа реицшра бызшәатә таацәараны иеиднакыло иалагеит.

Абызшәатә таацәара хәа иашьтоуп хылтцшьтрак змоу абызшәакәа реидкыла. Иарбан классификациазаалак ахатәы чыдарақәа амоуп. Агенеалогиятә классификациа иазчыдароуп атоурыхтә кәзшьа. Абызшәакәа реигәы-цхәра шыақәыргыло, агенеалогиятә классификациа дара еидызкыло ахккқәа алнакаауеит.

Абызшәадырратә типология – азеицш бызшәадырра иакәшоуп. Итнатцаауеит абызшәакәа ргенетикатә еигәы-цхәра иахьцшым реизааигәарақәеи, реицшымзаарақәеи, дара-дара реиныррақәеи. Типологиятә кәзшьала абызшәакәа рклассификациа шыатас иазышьтоуп аморфологиятә структура азеицш кәзшьақәа. Ас еицш атеорияқәа рхы ытцырхит Германия.

Агенеалогиятә классификациа ишыақәнаргылоит иеигәыцхәу абызшәакәа иаку рхылтцшьтра, настгы дара ахьынзеизааигәоу. Артқәа алыршахоит агенетикатә метод ахархәарала. Агенетикатә метод, абызшәадырраґы адагы, ахархәара амоуп аботаника, азоология, антропология рґы.

Изхылтцыз абызшәа абызшәашьаґа хәа иашьтоуп, иара ашыақәыргылашьа аказшьа чыдақәа ыкоуп. Абызшәатә таацәара иеиднакылоит абызшәатә гәыцқәа. Урт хазы адиалектқәеи аґцәажәашьақәеи рыла иеибытоуп.

Бызшәатә таацәараны ишыақәгыло абызшәакәа реигәыцхәра, реизааигәара аґанеитанакуа, аґанапсакуа, зынза ишыақәыргылатцәкьаны, ишыақәыргәгәатцәкьаны ианузымхәогы ыкоуп. Уи зыхкьо амзызқәа еиуеицшым:

- 1) хаталатәи афактқәа нагзатцәкьаны иандырым, иантцаам;
- 2) излатцаау аметод антырхәцаатцәкьам;
- 3) абызшәакәа тоурыхла еизааигәазтәуа ирыбжьоу анызуа, ианеицәыхарахо, еигәыцхәра зынза ирымазамзшәа ианыкало.

Иеиҕдырцшуеит ижэйтэтэтиу ажэакэа, аморфемакэа. Амилаткэа иеицирзеипшны рхы иадырхэо атцаарадырра, акультура иарфеиаз аинтернационал ажэакэа уахы иаларпхьазазом, урт зынза иеизааигэазам абызшэакэа рөггы иеикэшэоит, ирзеипшуп. Ишьатарку ажэакэа, ашьагэйткэа, аффикскэа реиҕырцшроуп иишатцэҕьюуп хэа ирпхьазоггы абызшэеигэыцхэра ашьақэыргылараҕы.

Атоурых-еиҕырцшратэ бызшэадырра ахы анакыз аамтакэа инадыркны ицэыртцит агипотеза, иеигэыцхэу абызшэакэа рструктура аипшра, ажэар аикэшэарақэа, аграмматика ухэа зызку еилыргашьас иамоу, дара зеггы рзеипш бызшэашьата ирымоу ауп. Афранцуз бызшэадырфы Антуан Меие, Ѡ-бызшэак еигэыцхэуп хэа ипхьазоуп, дара аѠбагы уанза ахархэара змаз бызшэак иатэны, иеипшым Ѡ-еволиуциак ианырлытцшэоу хэа азгэеитон. Иалкаау ажэакэа, ажэаформақэа рышьақэыргылара алшозар, изалымшарызеи абызшэа зеггы аиташьақэыргылара, ианаамтаз иарбамзаргы хэа азцаара ықэгылоит атцаарадырра аҕапхьа. Абызшэадырра атоурых иадыруеит, иалкаау бызшэашьатак алексикатэ еилазаара, аграмматика, афонетика реиташьақэыргылара адагы, иеидхэалоу атексткэа рышьақэыргылара анзалыршахогы.

Ишахэтоу инткааны итцаам, афыра змам абызшэакэа тцаулазаны рытцааран, уанза бызшэак иадиалектуп хэа ипхьазаз, хазы бызшэаны ианышьақэгылоггы ыкоуп. Америкатэи атцарауаѠ Морри Сводеш иазицхьазеит, абызшэакэа хазуп хэа иупхьазар алшоит хэышэ инарызнапшуа, ма инеиханы итцуазар иеиҕытцижьтеи, Ѡнызкыи хэышэ шықэса иреитцамкэа иахытцуазароуп абызшэатэ таацэара хэа.

Абызшэакэа ртоурых аиташьақэыргыларазы имѠацырго атцаарақэа ирылтцшэоуп агенеалогиятэ тцла, мазар-

ггы **адендрограмма** (абырзен бызшәақынтә *dendron* – атцла).

Атоурых-еиҫырцшратә метод абзоурала, рацхьаза акәны ишьақәыргылаз абызшәатә таацәара индоевропатәи акәын. Атцарауаа излазгәартә ала, иаку индоевропатәи абызшәатә еилазаара, IV-III ашә. хашықәспхьазара калаанза ишьақәгылахьазар каларын хәа. Иҫоуп агәаанагарақәа: Азия Мачи иара акәша-мыкәшеи ауп рацхьа иахьықәнагалаз индоевропаа, уантәи Азиеи Европеи еиуеицшым атыцқәа рахь ицсақьахеит хәа; индоевропаа Аҫада Казахстани Волга ааҫси адәкаршәрақәа ирықәынхон, V-IV ашәышықәса хашықәспхьазара калаанза, уа инхоз ауаа ирылатцәеит; индоевропаа Европа аҫадатәи агәтантәи атцакырақәа ирықәынхон, ари агипотеза иаха илтцшәтәуп, итцатцгәытәуп, археологиатәи абызшәадырратәи шыақәыргәгәара амоуп, атцарауаа реиҳараҫык иа-роуп ихадароу хәа ирцхьазоггы.

Индоевропатәи абызшәақәа тоурыхла рытцара хазы иҫоу абызшәатә гәыцқәа шыақәнаргылеит. Арахь иаднакыло бызшәатә гәыцқәоуп:

1) индоариитәи агәыц – ҫажәеи жәаба рқынза бызшәа еиднакылоит, цшь-гәыц мацк алкаауп: *аҫадаиндиатәи*: Индия, Пакистан, Бангладеш, Непал ирытцанакуа иахьатәи индиатәи абызшәақәа; *цеилонтәи*: аҫадаиндиатәи абызшәақәа ирылтцыз асингалтә бызшәеи амальдив бызшәеи; *ацыгантәи*: европатәи ацыган бызшәа адилектқәа аднакылоит, Индия ацыганцәа ралтцра I ашәышықәса хашықәспхьазара калаанза иаднакылоит; *адардтә* Пакистани Индиеи аҫада ашьха тцакыратыцқәа иқәынхо ауаа злацәажәо. Ицсхьоу индиатәи бызшәоуп асанскрит, иара рацхьатәи абақәа аднакылоит IV ашәышықәса хашықәспхьазара калаанза;

2) ирантәи агәыц – ыынџажәа бызшәа рҕынза аднакылоит, хә-бызшәатә гәыц мац алкаауп: аџада-мраҕашәаратәи; алада-мраҕашәаратәи; аџада-мрагыларатәи; алада-мрагыларатәи;

3) нуристантәи агәыц – хә-бызшәак аднакылоит, Афганистан аџада-мрагыларатәи ашьхара тыцқәа ирыднакыло;

4) балтиатәи агәыц – иахьатәи абызшәакәа џба алитови алатыши аднакылоит;

5) аславиан гәыц – иахьатәи абызшәакәа жәаха аднакылоит, х-гәыц мацкны ишоит: *мрагылараславиантәи*: аурыс, аукраин, абелорус бызшәакәа; *аладаславиантә*: аболгар, асерб, амакедон, асловен бызшәакәа, арахь иаднакылоит ицсхьоу ажәйтә славиан бызшәагьы; *мраҕашәараславиантәи* – аполиак, акашуб, ачех, асловак ухәа абызшәакәа;

6) акельт гәыц – иахьатәи абызшәакәа цшьба аднакылоит: абретон, авалли, аирланд, ашотланд бызшәакәа;

7) ароман гәыц – цшь-гәыц мацк рыла ишьақәгылоуп: аитало-романтә, агалло-романтә, айберо-романтә, аболкано-романтә;

8) агерман гәыц – х-гәыц мацк аднакылоит: мрагыларагермантәи, мраҕашәарагермантәи, аџадагермантәи;

9) албантәи агәыц – албан бызшәа (бызшәакны иҕоуп);

10) абырзен гәыц – џ-бызшәак рыла: ажәйтә бырзен, иахьатәи абырзен;

11) ашәамахь (аерман) гәыц – џ-бызшәак рыла ишьақәгылоуп: ажәйтә шәамахь, иахьатәи ашәамахь;

12) анатолиатәи агәыц – иахьазы зынза изхьейт, џ-гәыц мацкны еихшазар калоит: ахетто-ликиитәи, алуви-ликиитәи;

13) атохар гәыц – ицсхьоу џ-бызшәак аднакылоит: I ашәышықәса хашықәспхьазаразы, аџада-мраҕашәара

Китаи икэынхоз ауаапсыра злацэажэоз абызшэакэа атохар А, атохар Б хэа изышьтоу.

Индоевропатэи абызшэакэа реигэыцхэра азтцаара кыршыкэса инагзаны ишьақыргэҕэамызт. Хыла уи зыршахатра ттцаарадырратэ теория ыкэмызт 1960 шыкэскэа ркынза, анострат теория цэыртцаанза. Анострат теория (алатын бызшэакэынтэ *noster* – *хара хтэы*) апшыгеит асовет бызшэадырфы Владислав Марк-ипа Иллич-Свитыч. Иара излазгэаитэ ала, индоевропатэи абызшэакэа анострат бызшэакэа ртаацэара ду иахэтакуп, настгы арахь иаднакылоит егырт абызшэатэ таацэаракэагы:

1) афразиятэи, мамзаргы асемито-хамиттэи, ф-бызшэатэ гэыпк аднакылоит: *асемит, аегипет, абербер, акушит, ачад, аомот*;

2) ақартвелтэи цшь-бызшэак аднакылоит: *ақыртуа, ачан, агыруа, ашэан*;

3) адравид бызшэакэа, Индия, Пакистан, Непал, Шри-Ланка атцакырадгьылкэа ирытцанакуа;

4) уралтэи х-гэыпк еиднакылоит: *афино-пермтэ, аугортэ, асамодиитэ*;

5) алтаитэ хэ-гэыпк аднакылоит: *атиурктэ, амонголтэ, атунгус-манчжуртэ, акореитэ, аиапон*.

Анаџстэи атцааракэа, анострат таацэара ду хадыртэааит даеа џ-бызшэатэ гэыпк рыла: иукагиро-чувантэи ачукот-камчаттэи.

Иллич-Свитыч В. илиршеит, арт абызшэакэа рыџнытцка, 350 инареиханы лексикатэ еишьашэалара апшаара. Иеи-ташьақыргылаз анострат ажэакэа рахь иаднакылоит ацэеиж ахэтакэа, апсабара цэыртцракэа, аматэар арџиаракэа, аказшьақэа ухэа. Икоу атцааракэа реидкыла излахэо ала, XI-XIII ашэышыкэсақэа хашыкэспхэазара калаанза иаднакылоит иаку анострат еилазаара аказаара. Ажэытэзан

анострат бызшәашьәтә адиалектқәа рыла аихшара иала-гахьан. Урт рахьынтәи зынза ианызаазгы ыкоуп.

Атцаарақәа изладырбо ала, анострат бызшәашьәтә ныкәызгоз аевропеидтәи араса иаднакылон, Мрагыларатәи Европа ацакырадгьыл икәынхон, Азиа араионқәагы надкыланы.

3. Абызшәақәа рморфологиатә классификация, абызшәатә структура аипшрей аипшымзаарей шьәтас иазышьтоуп, абызшәа ацакырадгьылы ахылтцшьтрей ракәымкәа, аморфологиатә дырратарақәа ирыкәныкәоит. Адунеи абызшәақәа зегьы еиднакылоит, иеипшызтәуа иеипшызымтәуа арбо, абызшәақәа хкыла иеихнашоит. Изыкәныкәо аилкаара хадақәа: аморфема, ажәа роуп. Урт рказшьәқәа, реидхәалашьә, реизыкәзаашьә ухәа ирыкәныкәоит.

Иахьазы зегьы реиха итцаау аграмматикатә типологиоуп, аморфологиатә апхьа ишцәыртцызгьы. Аморфологиатә классификация аус адырулон аемец бызшәадырыщәа А. Шлегель, Х. Штеинталь, В. Гумбольдт, А. Шлейхер. Адунеи абызшәақәа зегьы **аморфологиатә классификацияла** пшь-класскны ишоуп:

1) афлексивтә бызшәақәа – индоевропатәи абызшәақәа, иаагозар аславян ма абалтиатәи бызшәақәа. Афлексивтә бызшәақәа рҕы ажәапсахрей ажәахырҕеаарей флексияла (ашьагәытқәа ма асуффиксқәа антәамтәқәа анрыцло) иаарцшуп. Аилкаара «афлексивтә бызшәақәа» алеигалеит 1809 ш. Ф. Шлегель;

2) агглиутинативтә бызшәақәа (алатын быз. *agglutinatio*, адчаплара) – ажәахырҕеааратәи ажәапсахратәи аффиксация рызчыдароуп;

3) аморфтә бызшәақәа (иакәызтхо) – ажәапсахратә форма змам, ажәақәа зегьы грамматикатә классла иеихыршо, зхала икоу ажәақәа хәтәқәеи ацхыраагзатәқәеи нагзатәкәаны иахьейкәытхам;

4) аполисинтетикатә бызшәақәа (аинкорпорациатә – ажәытә латын бызшәақынтә *incorporatio*, *in* – ағы, *corpus* – ацәеижь, иеибгоу ак) – зхатә жәартә цакы змоу ахәтақәа морфологиатә акны рееидкыларә. Ас иҕоу абызшәақәа рҕы, ақатцарба иагәылоу ахағырбагақәа, ахәоу ағы ахәта хадақәа шыақәдыргылоит. Арт абызшәақәа ирыднакылоит ацсуа бызшәаггы: *и-ры-с-теит* – *иара дара сара ирыс-теит*. *И* – *иара*, иҕоу азырхатә хартәаага, *р* – *дара*, иҕиам азырхатә хартәаага, *с* – *сара*, азххәаа.

Ацсуа бызшәа агглиутинативтәи аполисинтетизми қазшыә змоу бызшәоуп.

Азҕаарақәа

1. Абызшәатә таацәара закәузеи?
2. Абызшәақәа рморфологиатә классификация закәузеи?

Адҕа

1. Алитература ахархәарала иҕоу абызшәатә таацәарақәа ранцара.

Алитература

1. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
2. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1996.
4. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.

Алитература иацу

1. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
2. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.

Абызшәадырратә ҳасабтәқәа

Алексика

Адтәқәа рынагзараан, иеивагылоу ажәақәа реиц-шьра алшоит.

1. Ажәақәа еицшыуа, апстәқәа рыхыз азырбо алҫаатәуп:

- 1) *Аңшалас багоит.*
- 2) *Илымҳацә ҫысуан.*
- 3) *Ахъхәақәа азыхь ыҫхәраауан.*
- 4) *Аихац гәышҫыла дажәлон.*
- 5) *Амза ҫынла икацҷом.*

2. Абҫьар азырбо ажәақәа алҫшаатәуп:

- 1) *Пхьаҫа мацара уцала.*
- 2) *Амала ҳәатәыс ирмоуроуп.*
- 3) *Дыршәашәа қьаранҫьыс дҫарҫеит.*
- 4) *Ижакьа рахәыцишәа ипан.*

3. Аҫиаа азырбо ажәақәа алкәшәаатәуп:

- 1) *Абар асгыы ауит.*
- 2) *Аҫаара иалагеит.*
- 3) *Акәата хәылылхит иаразнак.*
- 4) *Аҫадаҫа бақ-бақхәа быжьқәак гон.*
- 5) *Анана шанаҫас илбеит.*

4. Ажьрацәара азырбо ажәақәа алҫаатәуп:

- 1) *Ажәҫан каххаа еилгахьан.*
- 2) *Ауаса рацәа анырҫеит.*
- 3) *Ақәаб дуқәа кнарҳаит.*
- 4) *Дгылан шьаҫак изыҫамҫо.*
- 5) *Дылаиа шьац иаҫәарак, дхәыцуан.*

5. Апсаатәкәа рыхьзқәа алҫаатәуп:

- 1) *Алыгажә ҫысхак илҫит.*
- 2) *Адауар бажәхахьан.*
- 3) *Ахәшә ахьшьра мариамхеит.*
- 4) *Абар багькаҫсара ааит.*
- 5) *Иахьа жьҫаара ицатәуп.*

6. Ашәыр, аргәыц азырбо ажәақәа алҫаатәуп:

- 1) *Ахьажь ааҫыж-ҫыжит.*
- 2) *Амза гәырғьаҫәа илашон.*
- 3) *Ицәа дҫаҫыҫ Мыҫьа дгылан.*
- 4) *Ихәам жәала иузыхәшәтәуам.*
- 5) *Раб хәашьак изамҫеит.*

7. Ахәача-мача рыхьз алҫаатәуп:

- 1) *Амырхәац иагәйдҫхалоит ашәахәац.*
- 2) *Ажьымжәа мҫҫааны дьҫрыст.*
- 3) *Ауха Кәыбрыц дааит.*
- 4) *Иара хәашабга рымҫа икаҫсаз икәшәон.*
- 5) *Раб жыгала ижхьан.*

8. Ацәеижьхәтақәа азырбо ажәақәа алҫаатәуп:

- 1) *Иааилалон аласбақәа.*
- 2) *Ағымҫара ахаҫан ақыҫа.*
- 3) *Абыҫа лымхаҫ налалқшеит.*
- 4) *Араса гәылылхит саарак.*
- 5) *Шьаризан ацәашьқәа алырakit.*

9. Афатә-ажәтә азырбо ажәақәа алҫаатәуп:

- 1) *Ашәақәа неимда-ааимда идырғьзуан.*
- 2) *Ачарақәа рура иаамҫан.*
- 3) *Акалам гьало ихшьын.*
- 4) *Абжа быҫтахьан баргьы.*
- 5) *Игәырғьзоуеи шаҫа сьзбалак.*

10. Ихьархәу апхьарала, ақалақь ахьз азырбо ажәа алҫаатәуп:

амгьал, ачахаржә, ачашә, ахәажә, ахампал.

11. Ихъархәу апхъарала ишыакәгыло ажәа ҫыцкәа антатәуп, ртцаккәа арбатәуп:

ааба, аиба, аиха, абажә, абаша, абза, амра, амака, амарда, анаша, асахъа, архәа, аракәа, аразра, араза-га, араса, араҳана, арацәа, арака, арҫа, ашәйла, ахаша, ахаа, ахәба, ашхәа, дара, хәышә.

12. Ажәакәа хъархәуа, итцакыдакәоу алҫаатәуп:

амца, жәаба, амза, ажәар, ацәмаа, алацәа, агара.

Асинонимкәа

1. Иаагоу ажәакәа синонимтә цәахәала иеибыта-тәуп:

абаҫдан, арехәапхьыз, агәака, агаза, акылхәа, араз, аашъаҫ, ақъиа, арыцха, адыр, арныг, аҳазыр, аҳалал, абзамыка, абзарзы, ага, аду, аразкыда;

2. Асинонимтә цәахәакынтә ажәак ахәоу иала-татәуп:

- 1) *агәыцәкара – ацәхәды – аччиа;*
- 2) *агәеы – аңсые – ацагә – агәкаҳа;*
- 3) *агәшатта – аҳалал – агәыраз;*
- 4) *агаанць – агәала – агәнымҫара;*
- 5) *агаац – ақабла;*
- 6) *акәара – аргәзара – аркаымшәышәра;*
- 7) *авйиаа – ахәарах.*

3. Синонимтә цәахәак еибызто ажәакәа рстильтә чыдаракәа арбатәуп ажәаркәа ркынтә:

- 1) *абырг – ...*
- 2) *алыгажә – ...*
- 3) *айлаҳәыстә – ...*
- 4) *атәхмада – ...*

4. **Синонимтә цәахәак шыақәзыргыло ажәақәа, рстильтә чыдарақәа азгәаҭо, ахәоукәа ирылатцатәуп:**

1) абзамыкә – ...

2) агаза – ...

3) ага – ...

4) агмыг – ...

5) агынты – ...

6) алыг – ...

7) арныг – ...

5. **Асинонимтә цәахәа шыақәзыргыло афразеологиатә еицаирақәа ртцакқәа антцатәуп:**

1) Ахыз кәиҕеит – ахыз игеит:

2) Игәы ҥыжәжәоит – игәы еиҕәыжәжәоит – игәы еиҕәыццоит:

3) Игәы цәырҕеит – игәы ндырхеит – игәы иасит – игәы кылыржәеит:

4) Ихшыџ ҥыруеит – ихшыџ ласуп.

Аомонимқәа

1. **Аомоним цәахәа шыақәзыргыло ажәақәа ракака ахәоу иалатцатәуп, урт еипшызымтәуа ртцакқәа ирых-цәажәатәуп:**

1)

<i>аҥыза (аҥхьагыла)</i>	
<i>аҥыза (аҥдеиха)</i>	

2)

<i>агәхәы (аҥсыцәгъа)</i>	
<i>агәхәы (аҥар, агәхәыра иалиааз)</i>	

3)

<i>азтра (азы зтоу акы)</i>	
<i>азтра (алеикэазтра)</i>	

4)

<i>арáкэа (ахйдыр ката)</i>	
<i>арáкэа (аңхэа́кэа)</i>	
<i>арáкэа (а-е́кэа ирыхьуа ахэдахьаа)</i>	

5)

<i>арбáга (адырга)</i>	
<i>арбáга (изладырбо)</i>	

6)

<i>аргы́лара (ахыбра)</i>	
<i>аргы́лара (акы ахьдыргыло атың)</i>	
<i>аргы́лара (ашьаны ақдыргы́лара)</i>	

2. Ажэарқэа рхархэарала, иаагоу аомонимқэа ртцак-қэа антцатэуп:

1)

<i>аргы́ежьра</i>	
<i>аргы́ежьра</i>	

2)

<i>аркэ́ра</i>	
<i>аркэ́ра</i>	

3)

<i>арссара</i>	
<i>арссара</i>	

4)

<i>ахэажэ</i>	
<i>ахэажэ</i>	

5)

<i>акан</i>	
<i>акан</i>	

6)

<i>ахэы</i>	
<i>ахэы</i>	

7)

<i>айдызья</i>	
<i>айдызья</i>	

3. Аомографкэа (ақэыгэгэара иеивнаго) ртцаккэа антцатэуп, ақэыгэгэарақэа рзыкэырғылатэуп:

1)

<i>асаз</i>	
<i>асаз</i>	

2)

<i>ачақэа</i>	
<i>ачақэа</i>	

3)

<i>атдара</i>	
<i>атдара</i>	

4)

<i>ахайа</i>	
<i>ахайа</i>	

4. Иеицшу ажэакэа рцаккэа ирыхцэажэатэуп:

- 1) Ача ача хэылылхуеит.
- 2) Ахра ахра дафэоуп.
- 3) Амра амра лфэагэыбзыгэуеит.
- 4) Аңта аңта дазңшуеит.
- 5) Амза амза леиеырбоит.
- 6) Кэараса кэараса лымбацт.

Антонимкэа

**Антоним цэахэа еибызто ажэакэа ракака ахэоукэа
рылхтэуп:**

1)

<i>аша</i>	
<i>ахаа</i>	

2)

<i>айдэды</i>	
<i>азла</i>	
<i>ачахьа</i>	

3)

<i>амеыг</i>	
<i>амкыкы</i>	

4)

<i>агдэыбзыг</i>	
<i>а-егдэарҥха</i>	

5)

<i>агдэаахэара</i>	
<i>агдэынгара</i>	

6)

<i>акэыбча</i>	
<i>аилымга</i>	

7)

<i>акэыҥи</i>	
<i>абырг</i>	

Афразеология

1. Иахэтоу ажэакэа бжъаргыло, иеилымшэо, иеилагъахэоу ажэеикэыршэарақэа нагзатэуп:

1) Уи изы сгэы... (чит, деит, ҥсит).

2) Ага уганы азы... уааигоит (узаамхэазакэа, умыржэзакэа, умтэзакэа).

3) Сыбз цэгъазар ... алоуп (амг, ахэызба, азаз).

4) Уаб иҥы унеины... (укэашала, ушэахэала, уехэала).

5) Рнапкэа еикэыршаны аус... (еицалацэажэоит, мѡакэырҥоит, еицыруеит).

6) Ахэыц ... (ыҥихуеит, ҥиҥэоит, еикэиришэоит).

7) Ихэы еиѡшаны ... (иҥарҥоит, имҥарҥоит, идырбоит).

8) Хҥырҥа шкэакэала ... (дҥархэеит, дымѡасит, дэырбеит).

9) Ахахэ рѡаны азы ... (акэитэоит, итҥиуеит, алихуеит).

10) *Аз кнаҳаны ацәа ... (ирҗишиоит, ахихуеит, дахәаҗишеит).*

2. Ибжъажьу ахьызҗка аццо афразеологизм нагзатәуп:

- 1) *... хижәом.*
- 2) *... тьырҗьеит.*
- 3) *... ацәа ахырхит.*
- 4) *... ахь дхаргалоит.*
- 5) *... ахаргылан идырбоит.*
- 6) *... атәыҗақәа анаауа.*
- 7) *... зааукылар ихнаҗәоит.*

3. Иаагоу афразеологизмқәа ртцакқәа антцатәуп:

- 1) *Игәы ахәыц еиҗнаҗәоит.*
- 2) *Рнапқәа еиҗыршьит.*
- 3) *Рыҗсы кылаханы иҗоуп.*
- 4) *Аҗша икәадыруеит.*
- 5) *Аҗшазлагаарақәа драбашьуеит.*
- 6) *Ихы җеын акәымзар.*
- 7) *Пьшәла ддырцәағәеит.*

4. Иаагоу афразеологизмқәа, зны ртцакқәа ацсышәала ианцатәуп, нас дара ирышьашәалоу ацсуа фразеологизмқәа аагатәуп:

- 1) *Развесить уши.*
- 2) *Стреляный воробей.*
- 3) *Кататься как сыр в масле.*
- 4) *Смотреть сквозь пальцы.*
- 5) *Съесть собаку.*
- 6) *Сделать из мухи слона.*
- 7) *Выносить сор из избы.*

5. Иаагоу ажәакқәа злоу афразеологизмқәа антцатәуп (ажәацыпхьаза х-җырцштәык):

- 1) *Агәы.*
- 2) *Агәаҗәа.*

- 3) *Ахы.*
- 4) *Абз.*
- 5) *Адды.*
- 6) *Амш.*
- 7) *Анапы.*

6. Иаагоу ажэакэа ртаккэа ирыкэшэо афразеологизмкэа антцатэуп:

- 1) *Ддырэхэацэоит.*
- 2) *Дкэышцэоуп.*
- 3) *Дкэзоуп.*
- 4) *Даашьоит.*
- 5) *Дгэыргэоит.*
- 6) *Дразуп.*
- 7) *Иеибыргэааит.*

7. Цакык инеиханы измоу афразеологизмкэа ртаккэа зегы ажэаркэа ркынтэ иантцатэуп:

- 1) *Абафчыда илоуп.*
- 2) *Абаф ахьңцэоу иеиңызшыуа.*
- 3) *Абат дафызоуп.*
- 4) *Азы илырхит.*
- 5) *Агэыр айа дкылсуеит.*
- 6) *Амагэшхэа дтэнацалеит.*
- 7) *Амацааз дкылсуеит.*
- 8) *Анапафы имааиуа.*
- 9) *Зыбз ада зыхэлам.*
- 10) *Иан лыкэа дтэоушэа дыкэоуп.*

8. Атцакы рацэа змоу афразеологизмкэа, ртаккэа зегы ракака арбаны, ахэоукэа ирылатцатэуп:

- 1) *Иафстаахэ дихалт.*
- 2) *Ибаф бзиоуп.*
- 3) *Ибга ңцэеит.*
- 4) *Ибга ңырңэеит.*

- 5) *Ибз азы аїаїәеит.*
- 6) *Ижәәа тїкїеит.*
- 7) *Иқьяф тәуп.*
- 8) *Инацәахы итәиургъежъеит.*
- 9) *Иңсахы еиланаїеит.*
- 10) *Миыызха изхауеит.*

9. Зтцакы акым, ахыызка «агәы» иадхәалоу афразеологизмқәа ртцакқәа антцатәуп:

- 1) *Игәы еиқәхәаланы.*
- 2) *Игәы цеит.*
- 3) *Игәы еиқәнахәалеит.*
- 4) *Игәы ннакылеит.*
- 5) *Игәы архәашьит.*
- 6) *Игәы мацхеит.*
- 7) *Игәы кашәеит.*

10. Ахәоуқәа ртцакы азырбо афразеологизмқәа антцатәуп:

- 1) *Даасыцрымїзо дсышьтан, соуишьтуамызт.*
- 2) *Мцык наламїа, иашаны дцәажәоит.*
- 3) *Игәгәаны акы даргәааит.*
- 4) *Дңагьоуп.*
- 5) *Ихаштїт.*
- 6) *Акгыы изеилкаауам.*
- 7) *Дычмазаәуп.*
- 8) *Игцәоуп.*
- 9) *Дҳарамуп.*
- 10) *Тынчрацәоуп.*

11. Ажәа «ахьз» иадхәалоу афразеологизмқәа нагзатәуп:

- 1) *Пату иқәым. Ихьз ...*
- 2) *Дҳараркит. Ихьз ...*
- 3) *Дырхаштуам. Ихьз ...*
- 4) *Дладыркәит. Ихьз ...*

5) *Избахә рхәацәоит. Ихъз....*

6) *Хатыр ду иқәуп. Ихъз....*

7) *Ахъымзә идыргеит. Ихъз....*

Афонетика

1. Ашьтыбжьқәа: н, ц, р, х, л, жь, ш, ѱә, ць, с, ҥ, ч, хә, жә, цә, шь, х, п, ч, шә ажәеиофырааратә тқакы рыто, акәацқәа рхатыцан иргылатәуп:

1) *а-л-а – а-ѱә-а*

2) *а... а – а... а*

3) *а... а – а... а*

4) *а... а – а... а*

5) *а... а – а... а*

6) *а... а – а... а*

7) *а... а – а... а*

8) *а... а – а... а*

9) *а... а – а... а*

10) *а... а – а... а*

2. Ажәақәа ртқакқәа еивызго шьтыбжьык бжьаргылатәуп:

1) *а-м-ра – а-л-ра*

2) *а... ра – а... ра*

3) *а... ра – а... ра*

4) *а... ра – а... ра*

5) *а... ра – а... ра*

6) *а... ра – а... ра*

7) *а... ра – а... ра*

3. Ажәақәа ртқакқәа еивызго, оба-оба шьтыбжьык рыбжьаргылатәуп:

1) *а-лѱ-ра – а-вх-ра*

2) *а... ра – а... ра*

3) *a ..... pa – a ..... pa*

4) *a ..... pa – a ..... pa*

5) *a ..... pa – a ..... pa*

6) *a ..... pa – a ..... pa*

7) *a ..... pa – a ..... pa*

4. Иарбоу ацыбжыкақәа рхархәарала, ажәақәа ртцакқәа еиҕаргылатәуп:

1) *в – а-в-ара*

ф – а-ф-ара

2) *ж – а ...*

ш – а ...

3) *жь – а ...*

шь – а ...

4) *жә – а ...*

шә – а ...

5) *з – а ...*

х – а ...

6) *зъ – а ...*

хъ – а ...

7) *зә – а ...*

хә – а ...

8) *ә – а ...*

ҳә – а ...

5. Шытыбжык агырхо, ажәа ҕыцкәа антцатәуп, ажәак акы инеиханы вариант амазар алшоит:

1) *аҕкы – ...*

2) *аваҕсара – ...*

3) *агхара – ...*

4) *агәткыа – ...*

5) *агба – ...*

6) *ақәжыра – ...*

7) *ақәкра – ...*

8) алгара – ...

9) айәца – ...

10) аңхәыс – ...

6. Ө-шьтыбжьык агырхо, ажәа ҧыцқәа антцатәуп:

1) аңхныга – ...

2) аңхтра – ...

3) аңхъара – ...

4) аңхәакәа – ...

5) аңыхра – ...

6) аҧаара – ...

7) аҧасра – ...

7. Аобатәи ахцатәи анбанқәа еитныцсахло, ажәа ҧыцқәа антцатәуп:

1) абҕа – ...

2) ажәлара – ...

3) ацлара – ...

4) айжәара – ...

5) ашьтра – ...

6) ахгара – ...

7) арҭа – ...

8. Ибжьажьу ашьтыбжь бжьаргылатәуп:

1) а... шра

2) а... ҧара

3) а... хара

4) а... бара

5) а... ныхра

6) а...ҕәира

7) а... хәара

9. Ибжьажьу ө-шьтыбжьык бжьаргылатәуп:

1) а... .. ызба

2) а... .. абара

3) а... .. хәара

4) а... .. җәара

5) а... .. чара

6) а... .. ара

7) а... .. мца

**10. Арцшқагеи ақышәхаргьежьреи дыргақәа рхар-
хәарала, ашьтыбжь ҫыцқәа аццатәуп:**

1) аҗа – а ...

2) аштә – а ...

3) аха – а ...

4) аха – а ...

5) иаха – и ...

6) азы – а ...

7) абжы – а ...

**11. Зхыцхьазара шьтыбжьылеи нбанлеи иеиқәы-
мшәо ажәақәа хазы иалҫаатәуп:**

*ауафра, ацәақәа, аңсабара, зегьы, амшын, амҗдыжәа,
ажьжьара, аграпара, ақаңшь, абаҳча, ашьыжь, ауардын,
ашәаңыцәаң, анасың, аҳынҗәраңшь, агәырғәафәаашьа.*

**12. Ақышәхаргьежьра дырга амхуа, ажәа ҫыц
шьақәыргылатәуп:**

1) ажәра – ...

2) ашәара – ...

3) азәы – ...

4) агәара – ...

5) акәзаара – ...

6) акәшара – ...

7) ахәы – ...

8) ахәыц – ...

9) аҳәара – ...

10) аҳәамтә – ...

11) азәазәа – ...

13. Ацхыраагза дыргақәа бжыыршәо, ажәа ҕыцқәа шыақәыргылатәуп:

- 1) *аҕәара – а...ара*
- 2) *азәы – а...ы*
- 3) *аншьа – ан...а*
- 4) *аҳәамтә – а...амтә*
- 5) *ақәшәара – а... ара*
- 6) *дшьабоит – д...абоит*
- 7) *иахәа – иа...а*
- 8) *илхәуеит – ил...уеит*
- 9) *ихъеит – и...уеит*

14. Иахәтоу ацхыраагза дырга ргылатәуп:

- 1) *аг ... еж ...*
- 2) *аңстҕ ... ақ ... а*
- 3) *ах ... ыш ... тҕра*
- 4) *бж ... азх ... ан*
- 5) *имат ... ах ... уп*
- 6) *ш ... ыж ... аахыс*
- 7) *уҕ ... арат ... ы*

15. Ибжәажьу ақьышәхаргьежьра дырга бжьаргылатәуп:

- 1) *аи ... ақ ... а*
- 2) *аҕ ... ард ... қ ... а*
- 3) *аг ... г ... аҕ ... а*
- 4) *аи ... ах ... ақ ... а*
- 5) *аи ... араҳы ... ақ ... а*
- 6) *аз ... и-аз ... и*
- 7) *ак ... ымж ... ы*
- 8) *диац ... аж ... еит*
- 9) *еиқ ... ш ... озш ... а*
- 10) *ирғ ... ғ ... аны*
- 11) *рық ... ц ... қ ... а*

16. Ибжъяжью арцшқага дырга бжъаргылатәуп:

- 1) абж ... аж... ра
- 2) аж... ирҗах...
- 3) аж ... иш... а
- 4) аш... ари ... аф
- 5) аш ... аҗаш ... а
- 6) ах ... арх ...
- 7) ах ... арх ... ар
- 8) ах... ш...
- 9) даш ... ылаш ... ан
- 10) ирҗ... арҗ... аруа
- 11) иҗ... аиш ... еит
- 12) нах ... ш ... уа
- 13) к... аҗ ... аза

17. Ацхыраагза дыргақәа дасу иахьыртыцу иргылатәуп:

- 1) ад...ах... г... ы
- 2) аж... рац... ара
- 3) аж... абж...
- 4) аг... ак... ац... а
- 5) аг... җах ... ш... а
- 6) ақ... аҗах...
- 7) ах... ш ... аш... а
- 8) ах ... ш ... җх... а
- 9) ах... аҗ... аш ... а
- 10) ац... аш... ат ...
- 11) ж... аанг ... аш... җх... ара

18. Ақьышәхаргъежъра дырга арцшқага дыргала ицсахуа, ажәа җыцқәа шыақәыргылатәуп:

- 1) агәам – ...
- 2) ажәжәара – ...
- 3) ашәара – ...

- 4) *ашара* – ...
- 5) *ашаха* – ...
- 6) *ақара* – ...
- 7) *ақәәкәә* – ...
- 8) *ақәара* – ...
- 9) *саиәә* – ...

Аморфология

1. Ахәоукәә цшьба рҕы ахатәы хызыцынхәрақәә, ажәак аҕы ацсабара цәыртцра азырбо ажәақәә цшаатәуп:

- 1) *Ҳаңсуара умырзын,*
- 2) *Ҳаңсабара ҳахумбаан,*
- 3) *Агәеихшәара ҳабжьоумҕан,*
- 4) *Аимадара ҳцәумырзын,*
- 5) *Ҳгәырҕақәә хеы!*

2. Ахәоукәә иргәылоу ахыызкә адхалара формақәә алцшаатәуп:

- 1) *Абызшәә бзиа избоит.*
- 2) *Ақашәә наигеит.*
- 3) *Круран дубом.*
- 4) *Ақармайыс абжьы гоит.*
- 5) *Азхыҕеара шәахҕас илеуан.*

3. Ихьархәу ацхьарала, ахыызкә адхалара формақәә антцатәуп:

- 1) *ашьал* – ...
- 2) *ажәар* – ...
- 3) *алу* – ...
- 4) *арҕыс* – ...
- 5) *адаул* – ...

6) *агар – ...*

7) *нас – ...*

4. Ахәоукәа еипшыа, ахырхарта азырбо ацынғылақәа алкаатәуп:

1) *Тамел ала дасит.*

2) *Айла ѿа дайтәеит.*

3) *Абан ахьаңарч цакуеит.*

4) *Ахәша рахьдыршыит мчыла.*

5) *Икаууа хьацырак нкашәеит.*

5. Ажәақәа еипшыа, дара рыфнытқәа апдшшәы азырбо аказшьарбақәа алфәатәуп:

1) *Ашәаңшь аацәырйит.*

2) *Ажә ахәара иафуп.*

3) *Хьышьаш Кәакәала илыртәеит.*

4) *Ала иайәахит ахәы.*

5) *Ибеит Нафәеи жьак.*

6. Ахафьтә хьызцынхәрақәа алкаатәуп:

1) *Абла разқәа азырхоуп.*

2) *Фызада разкы зыкалом.*

3) *Акалашәа раара деигәырғьон.*

4) *Ақәңсқа рацәаны иит.*

5) *Иааиуа рахь дызнеиуам.*

6. Ажәақәа рыфнытқәа атыпрбагатә цынғылақәа алкаатәуп:

1) *Араҳәара дафуп.*

2) *Уахьыкоу здырхуада.*

3) *Аканцьа дақәтәан.*

4) *Ажәфәан аңта ихнакьеит.*

5) *Аанда данахьй дыццакит.*

7. Ажәақәа еипшыа, иргәылоу ахатәы хьзқәа алфәатәуп:

1) *Ханшьа ханду даҳзааигеит.*

2) *Цлеи-раси дацла еибаркуп.*

3) *Җааста мыругала деибытан.*

4) *Аќара савалан снеуан.*

5) *Ашарах рацаа аман уа.*

8. Ажәәқәа иргәылоу ахаташьатә кәзшьарбақәа алҗаатәуп:

1) *Иааит аҗар.*

2) *Ирҗааит араса.*

3) *Иацәымишәеит азаза.*

4) *Имааҗсеит баша.*

5) *Ицхырааит гәыразла.*

9. Ажәәқәа еипшьуа ашьтынгылақәа алҗаатәуп:

1) *Айла хьырхәа игылан.*

2) *Аҗсабара җыхеит.*

3) *Алаҗаш кәлеит.*

4) *Агәаќ ныкәара дрымгеит.*

5) *Иҗы нзааикылт.*

10. Ахаҗытә хьызцынхәрақәа иркьәҗу рформақәа ажәәқәа ирылкаатәуп:

1) *Аласа иалхуп.*

2) *Аҗшәа калырҗәазеит.*

3) *Ашынаҗа дырхәйгылоуп.*

4) *Аҗба тынч дарҗысуан.*

5) *Айх каиша тынчран.*

11. Җәоуцыпхьаза иркьәҗу җ-хаҗытә хьызцынхәрак азырбо ажәа алҗаатәуп:

1) *Абыкь абжьы ргазар иаҗа иеизьуп.*

2) *Лашәа дырбааит рхәеит.*

3) *Уаҗа даашам.*

4) *Иашәа рхәалааит инеимдо.*

5) *Дцеит издырхуада иаба.*

6) *Уаса рымамкәа иаатәеит.*

12. Акатцарба адцаратә формақәа иргәылцшаатәуп ахьызкәкәа:

- 1) *Уцәажәа!*
- 2) *Ихәала!*
- 3) *Уалага!*
- 4) *Иеитәаха!*
- 5) *Иалаха!*

13. Ихьархәу апцхарала, ажәақәа азтцаара формақәа рьлхтәуп:

- 1) *Амацәыс – ...?*
- 2) *Амати – ...?*
- 3) *Икаба – ...*
- 4) *Убас – ...?*
- 5) *Уаара – ...?*

14. Ихьархәу апцхарала, абыжткәкәа акатцарба адцара формақәа рьлхтәуп:

- 1) *фи – ...!*
- 2) *тҕсу – ...!*
- 3) *ңу – ...!*

15. Арацәа хьцхьазара аазымхәо ажәақәа алҕаатәуп:

ашәыр, аңша, амгәа, аҕар, аеҕәа, адгьыл, ақәа, ахьхь, азқәа, мишаңы, ашьац, амҕаду, ажәҕан, акәанча.

16. Ихьархәу апцхарала, иаагоу ажәақәа акатцарба адцара формақәа рьлхтәуп:

- 1) *Абри – ...!*
- 2) *Агәашә – ...!*
- 3) *Айх – ...!*
- 4) *Ажьи – ...!*
- 5) *Ажәла – ...!*
- 6) *Ашәи – ...!*
- 7) *Ғышә – ...!*

17. Ихъархәу ацъарала ахатәы хъзқәа антцатәуп:

- 1) Амла – ...
- 2) Аншьа – ...
- 3) Арха – ...
- 4) Арма – ...
- 5) Атҕа – ...
- 6) Акәыхь – ...
- 7) Ақашь – ...

18. Иаагоу ақатарбақәа тцакыла ирықәшәо 5-5 хьызқәа рзыцшаатәуп:

1) Ирҕаауеит	
2) Иларҕоит	
3) Иҕыруеит	
4) Ирҕоит	
5) Иркәиәоит	
6) Иеитархауеит	
7) Иеихархауеит	

19. Нбанк бжъажьуа, ишьақәгыло ажәа ҕыцқәа антцатәуп:

- 1) абна – ...
- 2) абзиа – ...
- 3) ажәпа – ...
- 4) аимаа – ...
- 5) аҕла – ...
- 6) анбан – ...
- 7) анхара – ...
- 8) алҕсаа – ...
- 9) адҕа – ...
- 10) амҕы – ...

Асинтаксис

1. Ахәоу афоньтқа адтара азырбо ажәа алкәшәатәуп:

- 1) *Зыбжы газ азба сара истәуп.*
- 2) *Уахак иуымхәан.*
- 3) *Ианига хәашьак артәит.*
- 4) *Дани гарак рмоут.*
- 5) *Асы тирьыцкәауан.*

2. Иаагоу акатдарбақәа, икәыргылоу азтәарақәа «избан?» «иззы?» ртак катцо, ахәоукәа рылхтәуп:

- 1) *Дызграхәит....*
- 2) *Деикәайәахәит....*
- 3) *Дкаңшьхәит....*
- 4) *Дцәышхәит....*
- 5) *Диайәахәит....*

3. Азатцә хыцхьазара мацара змоу ажәақәа алцшааны, ахәоукәа рылхтәуп:

агдырцкәыл, агдәаңшь, агдырңсахәага, агдәайдыхь, агдәтылса, агдырзьяәхәаша, агдызгра, агдәфызъ, агдышңы.

4. Азххәааи азырхатә хартәаагеи алкаатәуп:

- 1) *Амиә амиә иацәшәит.*
- 2) *Ацьма ацьма иңханайәит.*
- 3) *Айыс айыс иацырчыруәит.*
- 4) *Атәыџа атәыџа иаәаңәит.*
- 5) *Ала ала иазытрысит.*

5. Ахәоукәа тцакыла ирыкәшәо ажәа алкаатәуп:

1) Адица илыцәкәшәеит

*акалат
аайәа
агәыр
ацәартә
амҕы*

2) Шарытхәа иҕааит

*аҕыҕындра
анаша
акәыд
ажь
апырчпан*

3) Расидац илкәшәеит

*аҕыбра
араҳана
ашәтқакачқәа
ахәыл
апырпыл*

4) Кәараса иеиҕалхәит

*акәыд
ацықәреи
акабақ
ашәырҕла
анаша*

5) Ихәхәон

*ахьаҕарч
абгыз
аҕы
ахәыс
ауаса*

6) Иббит

*ажъа
абгалац
амшә
абгахәычы
абгасса*

7) Икаауан

*ацгәы
акәты
акәата
аеада
аҳынаң*

8) Ғнатуан

*ауарбажә
акәчышь
арбағъ
ажәйыс
абағыр*

9) Иларцеит

*айәа
алаҳа
акәландыр
аҳа
амжәа*

1. Иаагоу азххэаакэа тцакыла ирықәшәо азхэақәа ирымадатәуп:

1) Арбагъ	шуеит
2) Аеы	каркаруеит
3) Ахәа	кьиуеит
4) Аласба	гәыруеит
6) Ала	каркаруеит
7) Ацгәы	цәауеит
8) Акәты	кьыркьыруеит

2. Хәоуцыпхьаза ажәак иагәылоу адтцара форма алфәатәуп:

- 1) Аишәа инахатәеит.
- 2) Акихәа ҕнаҕит.
- 3) Ажәгақәа еидыркылт.
- 4) Азыжь цәулеи иарей еизынхеит.
- 5) Иантұца уахьымҕшын.
- 6) Ианимҕаиҕа дахьхәит.
- 7) Есуаха даауан.
- 8) Мсоуст дхьамҕшит.
- 9) Ианазирҳа игәаҕхеит.

3. Ажәак ихьархәу апхьарала ахәоу атцакы псахтәуп:

- 1) Ацәаха лмоуит. – ....
- 2) Ацәқәа збоит. – ....
- 3) Хар сывам. – ....
- 4) Хар дрыхьзандаз! – ....
- 5) Са самыхәеит. – ....
- 6) Унан, дааит! – ....
- 7) Сара сылоуп. – ....

Апышәага зтцаарақәа (атестқәа):

1. Абызшәадырра иатцоит:

- 1) ауафы ихдырра
- 2) ауафытәыфса ихылтцшьтра
- 3) амилат ртцас, рқабз
- 4) абызшәа афункциақәа, аиҕартәашья
- 5) аҕапыцтә рҕиамтақәа.

2. Абызшәа системоуп хәа азицхьазеит:

- 1) Ф. Енгельс
- 2) А. Потебниа
- 3) Ж. Руссо
- 4) В. Гумбольдт
- 5) Ф. Соссиур

3. К. Биухер иацитцеит:

- 1) ашьтыбжьҕырцшратә теория
- 2) абызшәа ахылтцшьтра анапырхахаратә теория
- 3) аҕьатә теория
- 4) азеипшеикәшахатра атеория
- 5) абызшәа аҕиара алогикатә теория

4. Абызшәа иахьатәи аҕагылазаашья зцо атцаарадырра:

- 1) ахронология
- 2) антропология
- 3) адиахрония
- 4) апалеонтология
- 5) асинхрония

5. Асинхрония иатцоит:

- 1) абызшәа ажәартә еилазаара
- 2) абызшәақәа реиҕырцшра
- 3) абызшәа иахьатәи аҕагылазаашья
- 4) абызшәа ашьтыбжьтә еилазаара
- 5) ахәоуқәа реиҕартәашья

6. Адиахрониа иатцоит:

- 1) абызшәа иахьатәи аҫагылазаашьа
- 2) абызшәа асинтаксистә еибаркыра
- 3) абызшәақәа еиҫырцшыны
- 4) абызшәа ахылтцшьтра
- 5) абызшәа аҫоурыхтә ҫиара аамта хтәаахак

7. Абызшәатә таацәара иеиднакылоит:

- 1) шытыбжьытә еилазаарала еиҫароу абызшәақәа
- 2) хәоу хәҫала иеиқәшәо
- 3) хылтцшьтрала иеизааигәоу
- 4) нхарҫатыцла иеиду

8. Ажәа ҫыцқәа атцоит:

- 1) аисторизм
- 2) архаизм
- 3) анеологизм
- 4) афразеологизм
- 5) адиалектизм

9. Абызшәа ахылтцшьтра атцоит:

- 1) апсихология
- 2) адиалектология
- 3) аетимология
- 4) археология
- 5) апалеология

10. Ажәеибаркырақәа атцоит:

- 1) аграфология
- 2) аморфология
- 3) афонология
- 4) асинтаксис
- 5) аморфемика

11. Амаҫәартә цакы азырбо ажәа:

- 1) аҫазшьарба
- 2) ацхьазарахьзы

- 3) ахыгзѓка
- 4) аќатцарба
- 5) ахѓтач

12. Ажѓаѓы ашьтыбжь алзкаауа:

- 1) ацыра
- 2) аинтонация
- 3) аќѓыгѓѓара
- 4) аредукция
- 5) аметатеза

13. Ашьтыбжьќѓа реизакра, реилалара азырбо:

- 1) адьереза
- 2) агаплогия
- 3) ассимиляция
- 4) аккомодация
- 5) адиссимиляция

Ахала усура азтцарақәа:

1. Абызшәадырра аматәар аҳасабала абызшәа закәу, аттцараа удаафрас иатцоу.
2. Ашьтыбжьәырцшра, ацъа, аикәшахатра теорияқәа ртцакы.
3. Абызшәа асистема, аструктура.
4. Абызшәадырра адтцахасабтә хадақәа. Арт аҳасабтәқәа рызбара иацхраауа егырт аттцараадыррақәа.
5. Аттцараадыррақәа рыфнытцка абызшәадырра иааннакыло атыц.
6. Изакәузеи афилология? Алитературадырра? Излеипшымзеи арт аматәарқәа? Иеидызхәалозеи, ирзеипшумзеи?
7. Еидызхәалозеи абызшәеи атоурыхи? Асоциологияи абызшәеи? Абызшәеи афилософияи?
8. Абызшәеи аетнологияи реимадара, реинырра.
9. Итыртцааузеи аматәарқәа: апсихоллингвистика, асоциоллингвистика, аетнолингвистика?
10. Абызшәадыррафәи афизиологияи акустикаи тцакыс ирымоу. Анеиrolлингвистика закәу.
11. Иатцозеи асемиотика? Атерминқәа «асистема», «асструктура» ртцакқәа.
12. Ацстәқәа адыргатә система рзааигәоума, ирдыруама?
13. Ацстәқәа рхәыцреи ауафы ихәыцреи еипшымзаарас ирымоузеи?
14. Америкатәи аттцаафы Д.Примак имаамын Сара абызшәатә дырғақәа 120 аиртцеит. Ақәтцадырғақәа рхархәарала Сара иаразнак иеиднакылон ахәоу: Мери, Сара абанан ат! Даара иацәыудаафын егыи ахәоу ашьақәыргыларә: Сара абанан Мери ианатоит [Линден: 1981]. Иахәозеи ари

ағырцштәы? Адстәкәа рхәыцра ачыдарас ихәилнаркаа-уазей?

15. Абызшәәкәа зегы рґы ацыбжыґка шытыбжықәа ейґа изейґаузей абжыґкақәа рааста?

16. Избан абызшәәкәа рґы абжыґкақәа хыхьтәи аґарақыра иатәу иаґа изейґау (ма изейтґам) тґакатәи аґарақыра иатәу рааста?

17. Иактиву ажәәхәатә цәейжхәтәкәа арбақәану? Урт рактивра зыбзоуроузей?

18. Хыхьтәи апхьатәи аґапыцқәа зытґагылам ауаґы иарбан шытыбжықәоу зхәара ицәыуадаґу? Избан?

19. Алитературатә бызшәей асахьарқыратә литературатә бызшәей злейцшым.

20. Ацәанырра-хәшьара бызшәатә акқәа. Ағырцштәкәа.

21. Аварваризм, аекзотизм, аинтернационализм. Ағыр-цштәкәа.

22. Изахьзузей ажаргон, арго? Ағырцштәкәа.

23. Атермин «узус» атґакы. Ағырцштәкәа.

24. Абызшәатә субстрат захьзу. Асуперстрат.

25. Аґыра ацәыртґра амзызқәа. Апиктография. Апикто-грамма. Аидеография. Аидеограмма.

26. Аґыра аґиара, ашьақәгылара.

27. Аґыра атґакы ауаатәыґса рыпґстазаараґы.

28. Изахьзузей афонографиятә ґыра? Ахкқәа.

29. Алатын ґыра, араб ґыра зхы иазырхәо амилатқәа. Акириллица. Уи шыатас измоу алфавитқәа.

30. Афиникиатә ґыра. Абырзен ґыра.

31. Изахьзузей ифонетикатәым аґыра? Ианбашьақәгыла? Ахкқәа. Милатқәас зхы иазырхәода?

32. Апсуа ґыра атәурых.

33. Ицсабаратәым абызшәәкәа ирылшома цсабарала иацу абызшәа апыхра?

34. Ицсабаратэым (иаццоу) чыдалатэи (асимволтэ) абызшэақәа.

35. Ицсабаратэым (иаццоу) ичыдалатэим абызшэақәа.

36. Амилаттэ культура иаднамкыло ацэажэаратэ хым-
оацгашья азырбо, изныцшуа ыытк атекст, асахьаркыратэ
литературакынтэи антцара.

37. Ажэахэатэ культура, уи иацу апроблемақәа.

38. Ацсуа милат ражэахэатэ етикет.

Арефератқәа иныкэырцшу ртематика:

1. Хаамтазтэи абызшэадырра.
2. Антикатэ бызшэадырра.
3. Аицаҕиара аепоха аантэи абызшэадырра.
4. Аоыра аҕиара амоақәа.
5. Афразеологизмқәа рстиликатэ еихшара.
6. Абызшэа ашытыбжытэ еилазаара цоурыхлатэи аеи-
такрақәа.
7. Ицсабаратэым абызшэақәа рышыақэгылашья.
8. Ауаоытэыса ибызшэеи ацстэқәа «рбызшэеи».
9. Ацсуа бызшэадырра аҕиара, ашыақэгылара.
10. Ацсуа бызшэадырра атцааоцэа.
11. Ацсны антытцтэи ацсуа бызшэадыроцэа.
12. Кавказтэи абызшэақәа рытцааоцэа.
13. Ацсуа царауаа-бызшэадыроцэа.
14. Ацсуа лексикология иазку аусумтақәа.
15. Абызшэақәа реиҕырцшара иазку аусумтақәа ацсуа
бызшэадырраҕы.

Ацышэара азцаарақәа

1. Абызшэа тцаарадыратэ матэарк аҳасабала.
2. Абызшэеи ажэахэеи. Абызшэеи ауаажэларреи.

3. Адыргатә система ацсабараҕи ауаажәларра рҕи.
4. Абызшәадырра аҕәшақәа.
5. Абызшәадырреи атцаарадыррақәеи реимадара.
6. Абызшәа ахылтшьтра агипотезақәа.
7. Абызшәа ашьтыбжьҕырцшратә, абжьытҕьаратә, анапырхахаратә теорияқәа.
8. Абызшәа айқәшахатратә, ацьатә, алогикатә теорияқәа.
9. Абызшәа ацсабара, атцакы, афункциақәа.
10. Абиологиатәи, асоциалтәи, аиндивидуалтәи каларақәа абызшәаҕы.
11. Абызшәа айдеалтәи аматериалтәи структурақәа.
12. Абызшәа аҕиара тоурыхлатәи ахырхартақәа. Адиахронтә тцаарадырра аметодқәа.
13. Абызшәеи адиалекти. Алитературатә бызшәа.
14. Абызшәатә таацәарақәа, агәыпцқәа, агәыпц мацқәа закәу. Нхытц- Кавказтәи абызшәатә таацәара.
15. Адунеи иадыруа абызшәатә таацәара дукәа зеипшла рыхцәажәара. Ажәытә ҕыратә бызшәақәа.
16. Абызшәеи, ахәыцреи, ахдырреи реимадара. Ахшыбаф арҕьарахьтәи армарахьтәи азбжақәа русура ацәажәараан.
17. Абызшәа аструктура. Абызшәатә акқәа, урт рфункциақәа.
18. Ажәахәатә шьтыбжьқәа, урт рышьакәгылашьа. Артикулиация. Афонетика аҕәшақәа.
19. Абжьыкәа шьтыбжьқәеи ацыбжьыкәа шьтыбжьқәеи реипшымзаара. Аполифтонг.
20. Ашьтыбжьы афонемеи. Афонема аказшьақәа.
21. Ацыра, уи аказшьақәа. Ақәыгәгәара, уи ахкқәа. Аинтонация.
22. Афонология аҕиара амҕақәа.

23. Аморфема, ашыагэыт, аффикс. Аффикс хккэа.
24. Абызшэа ажэартэ еилазаара, уи аҫиара амѡақэа.
25. Ажэақэа рлексика-семантикатэ гэыцқэа.
26. Асиноним. Антоним. Аомоним. Аомограф.
27. Абызшэа ажэар аҫиара, ахатэаара. Архаизм, аисто-
ризм.
28. Ажэа аҫакы, ачыдарақэа, афункциақэа. Ажэеи
афразеологиеи: излеицшу, излеицшым.
29. Афразеология ахккэа. Ачыдарақэа.
30. Цакыки аҫакырацэеи змоу ажэақэа. Ажэа аҫакы
еиҫарс. Аполисемиеи аомонимиеи.
31. Атабу, аевфемизм.
32. Алитературатэ бызшэеи адиалектқэеи.
33. Алексикография аҫиареи ашыақэгылареи. Ажэар
хккэа.
34. Ажэахэа хэҫақэа, урт реишара апринципқэа, рчы-
дарақэа.
35. Аграмматикатэ цакы закэу.
36. Аграмматикатэ цаки аграмматикатэ категориеи.
37. Аграмматикатэ цакы аарцшышыақэа.
38. Абызшэақэа рсинтаксистэ шыақэгылашыа.
39. Ажэеидхэала. Ажэеицаaira. Ахэоу ачыдарақэа.
40. Абызшэадырратэ типология акэша хадақэа, ахыр-
харҫақэа.
41. Аетимология закэу, изызку. Аметодқэа.
42. Ашыра ахккэа, урт реиҫакра, рыцсахра.
43. Алфавит хккэа, рышыақэгылара. Ацсуа лфавит.
44. Аорфография апринципқэа.

Алигература:

1. Apsnyteka.
2. Амч-цха В.А., Гэыблиа-цха Р.К. Апсуа бызшэа. Ақәа. 1984.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. Л., 1978.
4. Будагов Р. А. Введение в науку о языке. 2-е изд. М., 2002.
5. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2016.
6. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977.
7. Гируцкий А. А. Введение в языкознание. М., 2005.
8. Журавлев В. К. Язык. Языкознание. Языковеды. М, 1991.
9. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М. 1979.
10. Зизариа (Зари-ипа) О.П. Апрактикум азеипшбыз-шэадырра атоурых азы. Ақәа, 2011.
11. История лингвистических учений. Древний мир. Л., 1980.
12. История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., 1981.
13. История лингвистических учений. Средневековая Европа. Л., 1985.
14. История лингвистических учений. Позднее средневековье. СПб., 1991.
15. Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1979.
16. Кондратов А. М. Звуки и знаки. М., 1978.
17. Немченко В. Н. Введение в языкознание. М., 2008.
18. Марухба И. Р. Об абазгской (абхазской) письменности. Сухум, 2016.
19. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М., 1987.
20. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для сту-

дентов филологических и лингвистических специальностей. М., 2001.

21. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. М., К., 2001.

22. Потенция А. А. Грамматические формы//Общее языкознание: Хрестоматия. Минск, 1987.

23. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996.

24. Саманба Л. Х. Аңсуа бызшәеи азеиңш бызшәадыр-реи рызцаарақәа. Ақәа, 2015.

25. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. М., 1968.

26. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.

27. Турчанинов Г. Ф. Открытие и расшифровка древнейшей письменности Кавказа. М., 1999.

28. Юджин Линден. Обезьяны, человек и язык. М., 1981.

29. Ярцева В. Н. (Гл.ред.) Лингвистический энциклопедический словарь. М., 2002.

Алитература иацу

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений. М., 1998.

2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.

3. Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.

4. Блумфилд Л. Язык. М., 1968.

5. Будагов Р. А. Человек и его язык. М., 1976.

6. Истрин В. А. Развитие письма. М., 1961.

7. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969.

8. Панфилов В. З. Взаимодействие языка и мышления. М., 19971.

9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.

10. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики/Труды по языкознанию. М., 1977.

11. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962.

12. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М., 2004.

Ажәрқәеи аилыркаагақәеи:

1. Апсуа бызшәа ажәр. I ат. Ақәа, 1986.

2. Апсуа бызшәа ажәр. II ат. Ақәа, 1987.

3. Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. /Любое изд./.

4. Ахманова О. С. Словарь омонимов русского языка. / Любое изд./.

5. Бархударов С. Г. Орфографический словарь русского языка. М., 2003.

6. Большой орфографический словарь русского языка. М., 2003.

7. Введенская И. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1982.

8. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т.т. М., 1995.

9. Джонуа Б. Г. Русско-абхазский словарь. Сухум, 2010.

10. Жуков В. П. Словарь фразеологических синонимов русского языка. М., 1987.

11. Касланзия В. А., Цьонуа Б. Гь. Иаазыркьаҕеу апсуа-аурыс, аурыс-апсуа жәар. Ақәа, 2011.

12. Касланзия В. А. Апсуа-аурыс фразеологиатә жәар. Ақәа, 1995.

13. Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. Краткий справочник по современному русскому языку. М., 1997.

14. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов. М., 1995.

15. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. М., 2003.
16. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка. М., 1988
17. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М., 2003.
18. Ожегов С. И. Орфографический словарь русского языка. Элиста, 2003.
19. Русско-абхазский словарь. Сухум, 1964.
20. Русско-абхазский словарь: В 2-х т. Сухум, 2016.
21. Словарь иностранных слов: В 2-х т. М., 2002.

Атерминқәа ржәар

Б

Аббревиатура (*abbreviatura*, алатын *бызшәақынтә brevis – икьаҕу*) – ажәақәа ралагамтәтә нбанқәа рыла ишьақәгылоу ажәа.

Абызшәа-шьәтә – адоурых-еиҕырцшратә метод ахар-хәарала, еигәыцху абызшәақәа рахьтә ижәйтәзатәиу хәа ишьқәыргылоу, дара зхылтцыз хәа ицхьазоу абызшәа.

В

Авокализм (*алатын бызшәақынтә vocalis – абжьытә*) – абжьыка шытыбжьқәа реилазаара.

Г

Агглиутинация (*алатын бызшәақынтә agglutinre – адырчаплара*) – зееитазымкуа ажәа шытәқәеи шыагәытқәеи аффикскәа рыцтарала ажәаформақәа рышьақәгылара. Аффикск грамматикатә цакык ауп иамоу.

Аграмматика (*абырзен бызшәақынтә grammatike*) – ажәапсахра аформақәа, ажәа аилазаашьа, ажәидхәалақәа, ахәоуқәа зто абызшәадырра ақәша.

Аграмматикатә категорияқәа (*абырзен бызшәақынтә kategoria – аилкаара, аказшьарбара*) – иеижәлантәу аграмматикатә цакқәа реидкыла; азеицш семантикатәи аморфолого-синтаксиситәи қазшьақәа иеидыркыло ажәақәа рлексика-грамматикатә гәыцқәа.

Аграмматикатә форма (*алатын бызшәақынтә forma – аңшра*) – аграмматикатә цакы аарцшра иазку абызшәатә хархәагақәа.

Аграфика (*абырзен бызшәақынтә grapho – сыоуеит*) – ашьтыбжьқәеи анбанқәеи тызтәауа, ирыхцәажәо аттәарадырра.

Д

Адвербиализация (алатын бызшәақынтә *adverbium* – ацынгыла) – егырт ажәәхәа хәтақәа ацынгылахь риасра.

Адериват (алатын бызшәақынтә *derivatus* – иазңәәу) – ихырәиаау ажәа.

Адеривация (алатын бызшәақынтә *derivatio* – адгара) – аффикслеи аффиксдеи ажәа ҫыцқәа рышьақәгылара.

Адеетимология (алатын бызшәақынтә аңынгыла *de-uaanagoum adǵra*, абырз. *etymologia*, *etymon* – ажәа аҫақы хадақәа, *logos* – аҫара) – ажәа уанзатәи аетимологиатә еи-мадарқәа, ихзырәиаау ашьәтеи ажәеи рҫақытә еимада-ра азра.

Адиалектизм (абырзен бызшәақынтә *dialektos* – аҫ-цәажәашьа) – афырхатца ихәҫсахьа агәылыршәаразы асахьаркыратә литератураҫы ахархәара зауыр зылшо, адиалект чыдара азырбо алексикатә ак.

Адиахрония (абырзен бызшәақынтә *diá* – иалсуа, *chrónos* – аамтә) – абызшәа аҫоурхытә ҫиара атцара.

Адиссимилиация (алатын бызшәақынтә *dissimilis* – иеиңшым) – ажәак аҫнытқәа шытыбжьык ма инеиханы реицәыхарара.

Адифтонг (абырзен бызшәақынтә *diphthongos* – иоб-жьыкаку) – цырак аҫы об-жьыкак реицааира.

Ад’ективизация (алатын бызшәақынтә *adjectivum* – аказшьарба) – ажәәхәа хәтақәа аказшьарбахьы риасра.

Адиакритика (абырзен бызшәақынтә *diakritikos* – аио-дыраагатә) – анбанқәа реиодыраара иазку ацхыраагзатә дырга.

Е

Евфемизм (абырзен бызшәақынтә *euphemia* иҫәатәым ажәәқәа реырцәыхьчара) – зхәара ахәтам хәа ицхьазоу ажәәқәа разаанкылара, даҫа ажәак ала ацсахра.

Аекзотикатә лексика (*абырзен бызшаақынтә exotikos – атәым*) – ажәахәа ахыркразы, зхархәара тбаам атәым бызшәақәа рқынтә иалагаләу ажәак ма ажәеидхәалақәак.

Аелатив (*алатын бызшаақынтә elatus – иҳараку, ихырку*) – ақазшьарба иҳаракзоу аформа.

Аеллипсис (*абырзен бызшаақынтә ellipsis – абжьшәара, абжьажьра*) – ажәахәақы, аконтекст ала зышьақәыргыларә алшо, хәтак абжьажьра.

Аемфаза (*абырзен бызшаақынтә emphasis – аилккара*) – аинтонация, ажәеитахәара ухәа рыбзоурала ажәахәа ацәанырра ататцара.

Аенклитика (*абырзен бызшаақынтә enklitikos – шытәахька ихьыхәо*) – ақәыгәгәара змам ашьтыбжь, ашьтахь игылоу ажәа иамоу ақәыгәгәара ианатцанакуа.

Аепентеза (*абырзен бызшаақынтә epéthesis – абжьаргыла*) – ажәақы ашьтыбжь мцхәы анацло (*икоуны, дцоиты*).

Аетимология (*абырзен бызшаақынтә etymología, étymon – ажәа аїқы хатә*) – ажәа ахылтцшьтра зтцо абызшәадырра.

Аетимон (*абырзен бызшаақынтә etymon – аиаша; ажәа аїақы хада*) – иахьатәи абызшәа иаләу ажәа зхылтцыз рацхьатәи ажәа форма.

Аетноним (*абырзен бызшаақынтә ethnos – ажәлар, опута – ахьз*) – амилацқәа, ахылтцшьтрақәа рыхьз.

И

Аидеография (*абырзен бызшаақынтә idea – аїақы, агәтәқы, и graphéin – аора*) – ақыра хқы, ашьтыбжьқәа рақәымкәа, аилкаарақәа шыратә дыргала иазырбо.

Аидеограмма (*абырзен бызшаақынтә idea – аїақы, gramma – анцәмтә*) – аидеографиятә шыра ак.

Аисторизм, атоурых ажәа (*абырзен бызшаақынтә historia – ииасхьоу ахтысқәа ирызку ажәабжь*) – тоурых аамтак иадхәаләу, иажәыз ажәа.

К

Акалька (афранцуз бызшәақынтә *calque* – ахәылаа, ақәтәых) – атәым ажәа ахәтақәа инарықәыршәаны аиҭага.

Аконсонантизм (алатын бызшәақынтә *consonans* – ацыбжьыҭа) – абызшәа ацыбжьыҭатә еилазаара.

Акоммуникация (алатын бызшәақынтә *communicatio* – азеиҭшәра, аимадара) – аицәажәара, адырра аимадара.

Аккомодация (алатын бызшәақынтә *accomodatio* – аеанраалара) – иеидгылоу абжьыҭақәеи ацыбжьыҭақәеи реинырра.

Актив жәар (алатын бызшәақынтә *activus* – аусура) – абызшәа алексикатә система иахәтаку, амилаҭ рыцстазаараҭы иахьей-уахеи ахархәара змоу ажәар.

Л

Алабиалра (алатын бызшәақынтә *labialis* ақышәтә) – ашьтыбжьқәа рхәараан, ақышәқәа пхьаҭа иаатқәацәаашәа рҭеибыҭара.

Алексема (абырзен бызшәақынтә *lexis* – ажәа) – абызшәа ажәартә еилазаара ак.

Алексика (абырзен бызшәақынтә *lexikos* – ажәа иаднакыло) – 1) абызшәа ажәартә еилазаара; 2) ажәақәа рҭаки рхархәаралеи реихшара: атҭаарадырратә лексика, аза-нааттә лексика.

Алексикология (абырзен бызшәақынтә *lexis* – ажәа, *logos* – аҭара) – абызшәа ажәартә еилазаара ҭызтцауа абызшәадырра аҭәша.

Алексикография (абырзен бызшәақынтә *lexikos* – ажәартә, *grapho* – сьәуеит) – ажәарқәа реиқәыршәарей рытҭаарей иазку абызшәадырра аҭәша.

Алингвистика, абызшәадырра (алатын бызшәақынтә *lingva* – абызшәа) – абызшәа ҭызтцауа атҭаарадырра.

Алитературатә бызшәа (алатын бызшәаҕынтә *lit(t)eratura* – ианҕоу, *lit(t)era* – анбан) – ишьақәыргылоу аҕқарақәа иртагзоу, иахьатәи абызшәа аграмматикей ажәарқәеи злейқәыршәоу.

Алфавит (абырзен бызшәа анбанқәа *alpha + beta рҕнытә*) – анбанқәа иалкаау реишьтаргылашьала, реидкыла.

М

Аметафора (абырзен бызшәаҕынтә *metaphora* – аиагара, *аитҕарсра*) – амаҕәарқәа ирзеипцшу аҕазшьақәа ирҕырцшу.

Аметонимиа (абырзен бызшәаҕынтә *metonymia* – *аитахьзҕара*) – иеизырхоу амаҕәарқәа ак ахьз даеак ашҕа аиагара.

Аморфема (абырзен бызшәаҕынтә *morphe* – аформа) – аҕақы змоу ажәа иеитазоу ахәҕа.

Аморфемика (абырзен бызшәаҕынтә *morphe* – аформа) – аҕақы змоу ажәа ахәҕақәа зҕо аҕара.

Аморф (абырзен бызшәаҕынтә *morphe* – аформа) – ажәа аиҕартәашьа, ажәацсахрақәа, аграмматикатә ҕақы аарцшышьақәа, ажәахәа хәҕақәа, ажәахырҕеиара ахкқәа ухәа зҕо ажәа иазку аграмматикатә ҕара.

Н

Анеологизм (абырзен бызшәаҕынтә *нео* – аҕыц, *logos* – ажәа) – абызшәаҕы ицәыртцуа ажәа ҕыцқәа.

Аноминациа (алатын *nominatio* – ахьз, *ахьзхәара*) – абызшәатә акқәа рапҕара иазку ахьзхәаратә функция.

Антоним (абырзен бызшәаҕынтә *anti-* аҕагылара *азырбо* аҕынгыла, *опута* – ахьз) – жәахәа хәҕак иатәу ажәақәа, иеиҕагыло аҕақы змоу.

Антропоним (абырзен бызшаақынтә *anthropos* – ауақы + *опута* – ахыз) – ауақы ихатәы хызы.

Антропонимика (абырзен бызшаақынтә *anthropos* – ауақы + *опута* – ахыз) – ауаа рхатәы хызқәа тызцауа абызшаадырра ақәша.

О

Аомограф (абырзен бызшаақынтә *homos* – иеиңшу, *grapho* – сыуеит) – иеиуеицшым ажәәқәа, антцашьала иеицшу, аха ақәығәғәара абзоурала хәашьала иеицшым.

Аомоним (абырзен бызшаақынтә *homos* – иеиңшу, *опута* – ахыз) – жәәхәа хәтак иатәу, хәашьалеи антцашьалеи иеицшу, аха цакыла иеивгоу ажәәқәа.

Аомофон (абырзен бызшаақынтә *homós* – иеиңшу, *phōnē* – ашьтыбжь) – ахәараан иеицшны иуахауа, цакыла ихазу, антцарағы иеивгоу.

Аономасиология (абырзен бызшаақынтә *opoma* – ахыз, *logos* ацара) – алексикатәи афразеологиатәи акқәа ахызрытара иазку асемантика ақәша.

Аономастика (абырзен бызшаақынтә *opoma* – ахыз) – ахатәы хызқәа тоурыхла рцәыртца, рҕиара зцо алексикология ақәша.

Аорфография (абырзен бызшаақынтә *orthos* ииашоу, *graphie* – ашыра) – аиашашыра ацқарақәа реидкыла.

Аорфоепия (абырзен бызшаақынтә *orthós* – ииашоу, *épos* – ажәа) – абызшәа анормақәа ирықәшәо ажәа ииашаны ахәара.

П

Апалатализация (абырзен бызшаақынтә *palatum* – аҕайа) – артикуляция хада иачыданы, абз аҕатца акьякыарахь ашьтхра иарҕиауа ацыбжьыкақәа ырыцшқара.

Апарадигма (*абырзен бызшәаҕынтә paradeigma аҕырышы, ақәырышы*) – ажәахәа хәта иазчыдароу, аформашәақәыргыларә азырбо аҕыпсахрақәа рсистема.

Апассив жәар – лассы-лассы ахархәара змоуа абызшәа ажәартә еилазаара.

Апиктография (*алатын бызшәаҕынтә pictus – итыху*) – итыху сахьала, цәагәантарала адырратәра аимадара.

Апиктограмма (*алатын бызшәаҕынтә pictus – итыху*) – апиктографиятә ыра ак, мамзаргы асахьа-дырга.

Аполисемиа (*абырзен бызшәаҕынтә polys, -арацәа, seta – адырга*) – абызшәатә ак тәакык инеиханы ианамоу.

Аполисинтетикатә бызшәақәа (*абырзен бызшәаҕынтә polys – арацәа, syntithemi – аилацара*) – хәоук итазо ахшытәак ажәак ала иаазырцшыр зылшо ажәақәа злоу абызшәақәа.

Апостфикс (*алатын бызшәаҕынтә post – анафс, fixus – иарку*) – ашьагәыт анафс ицо аффикс.

Апостроф (*абырзен бызшәаҕынтә apostrophes – шьтәахька ма ганха ирхоу*) – аҕартәи иеипцу (‘), ацәахәа-хахьтәи адырга.

Апредикативра (*алатын бызшәаҕынтә praedicatum – ицәоу*) – зыбзоурала атәакы атәабырг иадхәалахо, адырратәра иазку акны иҕазтцо, ахәоу шьақәзыргыло асинтаксистә категория.

Апрефикс (*алатын бызшәаҕынтә praefixus – аңхьа иарку*) – ашьагәыт аңхьа игылоу, иара алексикатәи аграмматикатәи тәакы еитазкуа, ацхыраагзатә морфема.

Апроклитика (*абырзен бызшәаҕынтә proklitikós – аңхьаҕа ихьыхәо*) – ақәыгәгәара змам ашьтыбжь аңхьа игылоу ажәа иамоу ақәыгәгәара ианатәанакуа.

Р

Артикулиация (алатын бызшәақынтә *articulation, articulare* – еилкка ахәара) – ашьтыбжь ахәаразы иахәтоу ажәахәатә цәеижьхәтақәа русура.

Аредукция (алатын бызшәақынтә *reductio* – архынхәра, аргъежьра) – ашьтыбжьхәара аееитакра, акәадахара.

Аредупликация (алатын бызшәақынтә *reduplicatio* – афбатәра) – ашьагәыт, ашьаҭа, ажәа реитахәра.

Архаизм (абырзен бызшәақынтә *archaios* – ижәымәзоу) – иеиуеипшым амзызқәа ирыхъяны актив жәар аҕы зхәархәара ызуа ма ицку.

С

Ассимилиация (алатын бызшәақынтә *assimilation* – аиңшхара) – апхъа игылоу ашьтыбжь иашьтанеиуа иананыруа, мамзаргы иашьтанеиуа иапхъагылоу иананыруа, идагәоу анытсархо, итцару андагәахо анырра иабзоураны.

Асемасиология (абырзен бызшәақынтә *semasla* – аҕакы, *logos* – ажәа, аҕара) – ажәа атцаки уи атцакеитарсрақәеи зто абызшәадырра аҕәша.

Асема (абырзен бызшәақынтә *sema* – адырга) – зтакы хазу ажәақәа реиҕаргыларан иеипшызымтәуа аҕазшьақәа азырбо ахәта.

Асемантика (абырзен бызшәақынтә *semantikos* – аҕакы змоу) – атцакы змоу абызшәатә акқәа ҕызтцауа абызшәадырра аҕәша.

Асемиотика (абырзен бызшәақынтә *semeion* – адырга) – адыргатә система иазку атцарадырра.

Асинекдоха (абырзен бызшәақынтә *synecdoche* – аузышәара) – аметонимиа ахкы, амаҕтар азеипш ҕазшьа, азеипш хъзы хаҕалатәи, хәтақлатәи ахь аиагара, мамзаргы хәтақлатәи азеипш ахь аиасра.

Асинтагма (*абырзен бышшааҕынтә syntagma – иеидхәа-лоу акы*) – иалкаау аишьтагылашыа змоу иеиқәшәо, зынза иеилаларгыы зылшо џба ма инареиханы абызшәадырратә акқәа.

Асинтаксис (*абырзен бышшааҕынтә syntaxis – аиқәыр-шәара*) – ажәақәеи ажәеидхәалақәеи хәоуқәаны реидхәа-лашыа зтқо аграмматика аҕәша.

Асинхронимиа (*абырзен бышшааҕынтә synchronós – иеищыҕало*) – аамта хтқәахак иеицтанакуа абызшәатә акқәа реиыҕказаашыа атцара.

Асубстантивация (*алатын бышшааҕынтә substantivum – ахыыҕка*) – ажәахәа хәтақәа ахыыҕкашқа риасра.

Асупплетивизм (*алатын бышшааҕынтә suppletivus – ихазыртәаауа*) – зтқакы аку, аха зшыагәытқәа хаз-хазу ажәақәа рформашыақәыргылара.

Асуффикс (*алатын бышшааҕынтә suffixus – иадчаңалоу*) – ашыагәыт иашытанеиуа, ажәа ҕыц ашыақәыргылара иаз-ку ацхыраагзатә морфема.

Т

Атермин (*алатын бышшааҕынтә terminus – ахәаа, анцәатә*) – иеиуеицшым азанаатқәа рҕы ихәыцны иаццоу ажәа ма ажәеидхәала.

Атопонимика (*абырзен бышшааҕынтә topos – атың, опота – ахыз*) – агеографиатә хызқәа зтқо аономастика аҕәша.

Атранскрипция (*алатын бышшааҕынтә transcriptio – ахылаара*) – ашытыбжь нткаатцәкыаны арбаразы ахархәара зтоу анбанрбара.

Атранслитерация (*алатын бышшааҕынтә – transliteratus, trans- аиҕакра, littera – анбан*) – ҕырак иатәу адыр-гақәа шаақатцәкыо еитакрада даеа ҕырак ахь риагара.

Ф

Афлексия (алатын бызшәақынтә *flexio* – аҕысра, аныкәара, ахәарста) – ажәацсахра алзыршо аморфемақәа реизак, ашьата иазааигәам, иацәыхароу, ажәеидхәалеи ахәоуи рҕы, ажәа синтаксисла егьырт ажәақәа ишырзыкәоу азырбо ацхыраагзатә морфема.

Афразеологизм (абырзен бызшәақынтә *phraseos* – ажәахәахья, ахәамта, *logos* – атцара) – зхатә цакы змоу, ахәшьаратара зылшо, иеилагъоу, иеилымшәо ажәеицааирақәа, ажәеикәыршәарақәа.

Аффикс (алатын бызшәақынтә *affixus* – иарку) – ашьагәыт иацло, ажәа ашьақәырғылара иазку аморфема: апрефикс, асуффикс, апостфикс, афлексия.

Аффиксоид (алатын бызшәақынтә *affixus* – иарку) – аффикс афункциа назгзо ашьагәыттә морфема.

Аффриката (алатын бызшәақынтә *affricate* – иадызцәо) – иахыкәало атыц ала аимкәареи акылаареи еиланы изцу ацыбжбыка шытыбжбы.

Таниа Ева Шавел-ипҗа

**Абызшәадырра алагала
(алекциатә курс)**

Тания Эва Шавелевна

**Введение в языкознание
(курс лекций)**

Акорректор Р. Ш. Таниа
Акомпииутер нбанкәшәафы Р. Ш. Таниа
Акомпииутер ала аиқәыршәаф А. Ш. Беренцьи